

Az III. Madách Szimpózium támogatói voltak: a Balassagyarmati Polgármesteri Hivatal, a Fráter Erzsébet Középiskolai Leánykollégium (Balassagyarmat), a General Consulting Rt., az Intell RB Rt. (Budapest), a Madách Imre Általános Iskola és Művelődési Ház (Szügy), a Madách Imre Városi Könyvtár (Balassagyarmat), a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap, az Országos Játék Alap (Budapest), a Palócföld (Salgótarján), a Palóc Társaság (Ipolyvarbó), a Rákóczi Szövetség (Budapest) és a Szügyi Polgármesteri Hivatal (Szügy)

III. Madách Szimpózium

**Ez a könyv a Balassagyarmati Önkormányzat
támogatásával jelent meg**

© Árpás Károly, Bene Kálmán, Benes Istvánné, Györfly Miklós,
Horánszky Nándor, Horváth Zsuzsanna, Kozma Dezső, Krizsán
László, Varga Emőke

Készült Szegeden, 1996-ban. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 963 04 6905 7
ISSN 1219-4042

Madách Könyvtár – Új folyam 5.

Szerkesztette: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. I. Madách Szimpózium (1995)
2. II. Madách Szimpózium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)

III. Madách Szimpózium

**Madách Irodalmi Társaság
Budapest
1996**

ELŐSZÓ

Könyvtárunk ötödik kötete a III. Madách Szimpózium előadásait tartalmazza. A kétnapos rendezvény 1995. október 6-án délelőtt kezdődött Szügyben, majd délután és este Balassagyarmaton folytatódott. Másnap a résztvevők jelen voltak az alsósztrégovai kastélymúzeum magyar nyelvű emléktáblájának felavatásán, majd Felsőzellőbe látogattak, ahol a katolikus templom falában néhány hónappal korábban történt a Madách emléktábla elhelyezése. A 7-i ülészakra – a múzeum igazgatójának, dr. Vladimír Siváček úrnak a meghívására – a kékkői várban került sor. Végül a rendezvény befejezéséül a hagyományos Madách Irodalmi Napra, Csesztvére utaztak az résztvevők.

Tartalom

Bevezető 9

I. A művek élete és utóélete

Krizsán László: „Az ember tragédiája” Oroszországban 15

Győrffy Miklós: A *Tragédia* életének első két
évtizede (1861–1883) 29

Andor Csaba: Madách szerelmi költészetének taxonómiája 38

II. Madách élete és kultusza

Horánszky Nándor: Az alsósztrégovai Madách-
síremlék története 65

Benes Istvánné: Életfák és tilalomfák. Madách
Imre tájrajzainak bemutatása projektív
és szimbolikus tartalmaik alapján 71

Andor Csaba: Madách a kékkői várban 85

Andor Csaba: Madách Imre és Bagyinszky Borbála 92

III. Madách a tankönyvek tükrében

Horváth Zsuzsanna: A Madách-kép az 1945 utáni
középiskolai magyar irodalomtankönyvekben 101

Horánszky Nándor: Madách műveinek
tanítása a polgári iskolában 135

Varga Emőke: Amikor Németh László a
Bocskay-ketben újraolvasta a Tragédiát 138

Kozma Dezső: Madách műve romániai magyar tankönyvekben 150

Árpás Károly: Hogyan tanítjuk *Az ember tragédiáját* egy
hatosztályos tantervi programban Szegeden, a
Deák Ferenc Gimnázium és Iskolaszövetségben? 157

Andor Csaba: Téves adatok és tévhitek a tankönyveinkben 169

IV. Megemlékezések

Bene Kálmán: Emlékezés Horváth Károlyról 187

Andor Csaba: Leblancné Kelemen Mária 190

Bevezető

A kapcsolatok nem az ENSZ-ben kötöttek. Hölgyeim és Uraim, tisztelt kolleginák és kollégák, kedves vendégeink. Az iménti mondat tavaly ilyenkor jutott eszembe, amikor dr. Vladimír Sivátek úr, a Kékkői Járási Múzeum igazgatója Alsósztrégován felajánlotta az idei szimpózium helyszínéül a Madách-kastélyt. S jóllehet a kastély felújítása még nem fejeződött be, most mégis lehetőségünk nyílik majd arra, hogy a rendezvény egyik ülészakát Szlovákiában, a kékkői várban tartsuk.

Régi felvidéki anyakönyvek tanulmányozása során mindig is az volt a benyomásom, hogy a társadalmi kapcsolatok szintje és erőssége (miként erre Ádám is utal a falanszter színben) fordított arányban áll egymással, sőt, egy közelebről nehezen meghatározható s történelmileg változó szinten az utóbbi akár előjelet is válthat. Aki már látott ilyen anyakönyveket, az tanúsíthatja: a házasságkötésekből, gyermekáldásból arra lehet következtetni, hogy alacsony szinten hagyományosan megvolt az a konszenzus, amelyről a „magas politika” alakítói jobb esetben csak ábrándoztak, rosszabb esetben viszont a felszámolására törekedtek. Most bebizonyosodott, hogy a társadalmi kapcsolatoknak azon a közbülső szintjén is lehetséges az együttműködés, amelyet a Madách Szimpózium képvisel.

Az elmúlt egy év örömteli és szomorú tapasztalatokkal is gazdagította a szimpózium szervezőit. Az utóbbival kezdve: ismét bebizonyosodott, hogy egy-két évvel korábban kellett volna megtartanunk első összejövetelünket. Tavaly Radó Györgytől, idén Horváth Károlytól kellett végső búcsút vennünk. Ha személyesen idős koruk miatt nem is vehettek részt a tanácskozásainkon, szakmailag annál inkább segítették a szimpóziumokat, amíg csak tehették; immár erről a segítségről is le kell mondanunk. Mint ahogy arról is, hogy személyes vitáinknak, amelyek számos részterületen előbbre vihették volna a Madách-kutatást, tanúi legyünk.

Az I. Madách Szimpózium kötetét sem adhattuk át Horváth Károlynak, társaságunk tiszteletbeli alelnökének, jóllehet a nyomtatás még az

Ő életében megkezdődött. Az idei év még egy tragédiát tartogatott: szeptember 4-én elhunyt Leblancné Kelemen Mária. Vele a jelenlévők közül is többen találkozhattak az I. Madách Szimpóziumon, s tavaly csupán egy spanyolországi utazás akadályozta meg őt abban, hogy ismét velünk legyen. Júniusban, a füredi szívkórházban találkoztam vele utoljára, s ott adtam át neki társaságunk első kiadványát is.

„Habent sua fata libellei.” Nos, ennek a könyvnek is megvolt a maga sorsa: a teljes nyomdai előkészítéstől számítva másfél évig kellett várunk a megjelenésére. Az I. Madách Szimpózium bevezetőjében azt mondtam: „Az ötletet egyébként az adta a Madách Szimpóziumhoz, hogy mindig is szívesen vettem volna részt egy ilyen konferencián. Aztán egyszer felébredt bennem a gyanú: lehet, hogy úgy halok meg, hogy soha nem voltam ilyen tanácskozáson. Egy ilyen gondolat után csak két dolgot lehet tenni: tovább ábrándozni arról, hogy milyen szép is volna egy Madách Szimpózium, vagy csinálni egyet.” Nos, pontosan ugyanez állt a könyv megjelentetésére is. Lehetett volna még várni, ki tudja meddig arra, hogy egy kiadó fantáziát lásson a megjelentetésében. Vagy lemondva erről az elegáns megoldásról, különböző nyomdai árajánlatokat kérni, majd véget nem érő – s tapasztalatom szerint egyenesen kilátástalan – gyűjtésbe kezdeni, amelynek az eredménye – ismét csak az I. Madách Szimpóziumon említett hasonlaltal élve – aligha lehetett volna más, mint az eleai Zénón aporiájában Akhilleusz próbálkozása: mire megszereztük volna a szükséges támogatást, addigra éppen a duplájára nőtt volna a nyomdai költség. Tavaly ősszel egy gyors extrapoláció azt az eredményt adta, hogy ilyen módon semmi esélyünk sincs; az egyetlen dolog, amit a könyv megjelentetése érdekében eredményesen tehetünk: keresni az alkalmat, s amint kedvező lehetőség kínálkozik, odaállni a nyomdagép mellé.

Szerencsére nem kellett sokáig várunk; év elején egy régi kedves ismerősöm, dr. Nagy Sándor, a József Attila Tudományegyetem Pedagógiai Tanszékének vezetője felajánlotta: utazzunk Szegedre, s a tanszék digitális gyorsnyomtatóján végezzük el a sokszorosítást. Most már majdnem minden adva volt, csupán néhány tízezer darab üres papírlapra lett volna szükségünk. Eleinte a honi papírgyárak megkönyékezésével kísérleteztünk, de rövidesen be kellett látnunk: a mai gazda-

sági helyzetben a papírgyárak nem lehetnek olyan nagyvonalúak, mint az egyetemi tanszékek. A papírt tehát kénytelenek voltunk kiskereskedelmi áron beszerezni. Az előkészületeket, majd a Szegeden folyó munkálatokat Tarjányi Eszter, Török János, Szerencsés György és Bene Kálmán segítették. Bene Kálmánnak köszönhetően a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán a kötés is hamarosan elkészült. Ekkorra azonban már összegyűlt némi támogatás, amely lehetővé tette, hogy a példányok újrakötését egy profi kiadóra bizzuk. Végülis Láng Józsefnek és az Argumentum Kiadónak köszönhető az az okkersárga köntös, amelyben július 11-én kiadványunk 340 példánya napvilágot látott.

A könyv első 16 példányát nyomban át is adtuk az Országos Széchényi Könyvtárnak, amelynek ISBN Irodája – talán abban a reményben, hogy a „Madách Könyvtár – Új folyam”-ként indított sorozat a jövőben folytatódni fog – a közelmúltban egy ISSN sorozatszámmal is megajándékozott bennünket. Nos, mi is szeretnénk remélni, hogy elkövetkezendő korok könyvárveréseinek listáin a „Madách Könyvtár – Új folyam 1.” specifikációt nem kell majd ezzel kiegészítenie a katalógus összeállítójának: *unicus*.

A II. Madách Szimpózium kötete több más kötetrel együtt megjelenés előtt áll. Tulajdonképpen mostantól kezdve – az energián, lelkiereken túl – csupán papírt kell gyűjtenünk. Mindent meg is teszünk annak érdekében, hogy a szükséges mennyiségű papír újra és újra rendelkezésünkre álljon. S ha valakinek minderről az 50-es évek hasonló akciói jutnak az eszébe, akkor az asszociációját csak megerősíthetjük. Titokban azt reméljük persze, hogy jóval kisebb példányszámban ugyan, de talán maradandóbb információkkal tudnánk megöltetni a gyűjtés eredményeként kapott lapokat, mint elődeink.

Hölgyeim és uraim! Idei rendezvényünket is több intézmény és vállalkozás támogatta. Köszönetet mondunk Szügy polgármesterének, Markó Antalnak és a Művelődési Ház igazgatójának, Marczinkó Jánosnak, akik a rendezvény délelőtti ülészakának megtartását ismét lehetővé tették. Köszönjük Fábíán Jánosnénak és a Fráter Erzsébet Középsiskolai Leánykollégiumnak, hogy immár harmadik éve otthont ad a Madách Szimpóziumnak. Korábbi támogatóink többsége idén is kitarított a rendezvény mellett: így a Balassagyarmati Önkormányzat, a Ma-

dách Imre Városi Könyvtár és a Rákóczi Szövetség, továbbá munkahelyem, az Intell RB Rt. Idei rendezvényünk új támogatói: a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a Palóc Társaság, a General Consulting Rt. voltak. Pályázat útján is komoly támogatáshoz jutottunk: az Országos Játék Alap és a Nemzeti Kulturális Alap jelentős mértékben hozzájárultak idei rendezvényünkhöz. Hasznos tanácsaikkal személy szerint is sokat segítettek: Bujdosó Dezső, Fehér György és Majdán Béla.

Idén is voltak, akik másirányú elfoglaltságuk miatt nem jöhettek el. Tarjányi Eszter Németországban van, Tordai Zádor pedig, aki már tavaly is szeretett volna eljönni, Nápolyból írt levelének tanúsága szerint eltörte a lábát. A Madách Szimpóziummal egyidőben Losoncon, majd Salgótarjánban tartanak megemlékezést Kármán József halálának 200. évfordulója alkalmából: Pál József, Zsibói Béla, Praznovszky Mihály jóelőre jelezték, hogy csak az ottani rendezvény után számíthatunk rájuk.

I.

A művek élete és utóélete

Krizsán László

„Az ember tragédiája” Oroszországban

Az ember tragédiája létezéséről Oroszországban először a cár szerzett tudomást 1885-ben, amikor udvari festője, *Zichy Mihály* szabadságot kért a Tragédia illusztrációinak elkészítésére. A cár valószínűleg igen felszínes és idealizált tájékoztatást kaphatott Zichytől a Tragédia tartalmáról, mert a szabadságot, noha csupán két hónapot, engedélyezte. Ha tudott volna a forradalmi színről és a folytonosan lázadó Ádám szerepéről, bizonyos, hogy a szabadság megtagadása mellett udvari festőjét még szabadidejében is eltiltotta volna a munkától. *III. Alexander* beteges félelme a haladó eszmék és forradalmi mozgalmak iránt legfőképpen elődjének – *II. Alexander* cárnak – a *Народная Воля* (Nép-akarát) nevű mozgalom tagjai által, 1881. március 1-jén, bombával történt elpusztításából eredt. Hogy hasonló merénylet meg ne ismétlődhesék, a cár példás büntetéssel sújtotta a merénylet végrehajtásában részes személyeket. 1881. április 4-én Szentpétervárott nyilvános ítéletvégrehajtás során felakasztották *Zseljabovot*, *Riszakovot*, *Mihajlovot*, *Perovszkáját* és *Kibalsicsot*.

E két utóbbi névhez – noha nem tartozik témánkhoz – egyszavas magyarázat kívánczik: *Perovszkaja* nő volt, a szentpétervári katonai kormányzó leánya, *Kibalsics* pedig a rakéta-elv kidolgozója.

Zichy 1885-ben kezdett hozzá *Szentpétervárott* a Tragédia illusztrálásához.¹

Jó előtanulmány volt számára e tekintetben *Rusztavelli* híres eposzának, a *Tigrisbőrös lovagnak* illusztrálása.² E munkának mind tartalmi, mind eszmei és technikai vonatkozásban számos olyan eleme volt, melynek tapasztalatait *Madách Imre* Tragédiájának illusztrálása során felhasználhatta.

Az elkészült illusztráció sokáig nem jelenhetett meg együtt *Madách* szövegével. A *Pesti Napló*, az 1890-es évektől, a Zichy-illusztrációk album formában kiadott remekeivel karácsonyi ajándékként kedveskedett előfizetőinek.⁴

Oroszországban, ahol készültek, egyelőre semmi érdeklődés nem mutatkozott a *Madách* illusztrációk iránt.

A Tragédia szövegének oroszországi megismerésére és korai, a századforduló idejére eső, fordítási – illetve fordítási kísérleteire vonatkozóan az irodalom számos ellenőrizhetetlen adatot tartalmaz. Ilyen, hogy csak a legjelentősebbet emeljem ki közülük, *Gorkij szerepének* és a Tragédia oroszra fordításával kapcsolatban kifejtett tevékenységének *meseszerű eltúlzása*, amely még azt is tudni vélte, hogy *Gorkij* magyarul tanul, csak azért, hogy oroszra fordíthassa a Tragédiát.⁵

Gorkij személyének túlértékelése *Az ember tragédiája* oroszra fordításával kapcsolatban két alkalommal szembetűnő:

1. Századunk első éveiben, amikor *Gorkij* valóban lefordíttatja *Madách* művét, ám szó sincs arról, hogy magyarul tanulna, vagy valamilyen nyersfordítás alapján ő kísérelné meg a Tragédia oroszra fordítását;
2. 1956 után, a *Madách*-vita utóregzéseként, a kommunista esztétikusokkal szemben.

A két esemény között egy fél évszázad telt el, de *mindkét esetben hasonló törekvések munkáltak, Gorkij személyének előtérbe állításával: Gorkijt tették meg Madách elismerésének és elismertetésének szószólójává!*

Az első esetben *Madách Imre* Oroszországban való megismertetése és művének orosz nyelvre fordíttatása érdekében, másodsor pedig *Gorkijt* pajzsként használták a madáchi életmű védelme, magyar- és világirodalmi pozícióinak politikai elismertetése érdekében, a szocialista kultúra közegében!

A valóságban *Gorkij* ismeretei „*Az ember tragédiájá*”-ról a századfordulón igen sekélyesek voltak. Az ő utalásai szerint 1893-ban a *Русский Вестник* (Orosz Hírnök) egy cikkében olvasott *Madách* művéről. A tartalmáról elég vázlatos – a címét illetően pedig egyenesen rossz – ismereteket szerzett: „*Emberi komédiá*”-nak nevezte *Madách* költeményét.⁶

Egy másik írásában, 1899-ben, ugyancsak „*Az ember tragikomédiájá*”-nak nevezi *Madách* művét, és *az általa olvasott tartalmi ismertetés alapján meglehetősen elmarasztaló véleményt fogalmaz meg róla:*

„A magyar Emerih Madách, ez a nagy tehetségű író, művében »Az ember tragi-komédiája«-ban megkísérelte ábrázolni a kultúra egész történetét, az emberi alkotó eszmeiségnek átfogó, fokozatos fejlődését és kiteljesedését, és eredménye száraz, unalmas, elvont valami lett.”⁷

A Tragédia helyes címe, hibátlan orosz fordításban már 1893-ban megjelent,⁸ de *e közleményt Gorkij – úgy tűnik – nem ismerte.*

A Tragédia Gorkij által szorgalmazott kiadási előkészületeiben 1902 őszén gyökeres változás következett be. Ekkor látogatta meg a Szentpétervárott élő magyar újságíró, *Pintér Ákos*, a Gorkij néven népszerű *Alexej Peskov* író.

Gorkij a magyar újságírónak megígérte „Az ember tragédiája” kiadását, Zichy illusztrációival. Kérte Pintértől a Tragédia szövegét és Zichy rajzait.

A mű fordítására Gorkij 1903. április 30-án, Nyizsnij-Novgorodban kelt levelében kérte fel *Zinaida Germanovna Krasenyinnyikovát*.

Ki volt ez a fordító, akit Gorkij érdemesnek és alkalmasnak talált az általa annyira óhajtott és ekkor már nem unalmasnak, száraznak, hanem kimagasló, nagyszerű alkotásnak vélt tragédia fordítására?

Krasenyinnyikov, Fjodor Nyikolajevics profsszornak, a moszkvai egyetem botanikus tanárának a felesége. Zinaida édesapja, az ismert zenekritikus kívánságára tanult meg magyarul. Gyengén beszélt, de nagyon jól olvasott és írt magyarul, s amint a fordításhoz készített előszóból kitűnik, jól ismerte a Madách előtti és az ő korát követő irodalmat.

Krasenyinnyikova *nem verses, hanem prózai* formát alkalmazott. A fordítást Gorkij 1904 első napjaiban kapta kézhez. Az év folyamán több ízben kereste meg a fordítót kérdéseivel, megjegyzéseivel és javaslataival. A közös munka eredményeként a kötet kilencven esztendeje, 1905-ben jelent meg Szentpétervárott. Külsőre izléses kivitelű és nem drága, mindössze fél rubelbe kerülő könyv volt.

Igen jelentős a fordító által írt előszó, amely a magyar irodalomról egy jólsikerült ismertetésnek is beillik. A kiadványról a hazai sajtóban *Széman István* közölt ismertetést,¹⁰ négy esztendővel a könyv megjelenése után, 1909-ben.

A Tragédia címe ezúttal is hibás: „*Emberi tragédia*”.

A sorozat, amelyben *Az ember tragédiája* oroszul megjelent, a világirodalom legkiemelkedőbb darabjait bocsátotta közre. Madách Tragédiája a sorozat 17. kötete. Közvetlen előtte *Goethe Faustja* áll, 16. kötetként. Mintha műveik jelentőségbeli hasonlóságát reprezentálva került volna egymás mellé itt is a két szerző.

A prózában közölt szöveg korlátozta ugyan a mű eredeti szépségét, bár „...a nagyon tömör verses formának szépprózában való feloldása kellemes olvasmánnyá teszi az orosz közönség előtt.” – vélte Széman István.¹¹

Az ember tragédiája Gorkij által előkészített erme kiadásának Előszava vázlatos, de *nagyon figyelemreméltó megállapításokat tartalmazó áttekintést nyújt a magyar történelemről és irodalomról.*

Szól a magyar történelem azon eseményeiről, melyek hátráltatták az ország fejlődését, de lehetőséget biztosítottak Európa más népeinek a kulturális haladásra. *Az ember tragédiájának* orosz nyelvű előszava „úgy beszél a magyar nemzetről, mint a Nyugat-európai kultúra végváráról, amelyen megtört a török pusztító hatalma.”

Krasenyinnyikova úgy véli, hogy 1825 után, mely dátummal a reformkor kezdetét jelöli, Magyarország kilép politikai határaiból és „az egykorú európai szellemi mozgalmak részesévé lesz.”

A magyar irodalomról közölt adataival lehetővé teszi az olvasó számára, aki a magyar irodalomról semmiféle ismerettel nem rendelkezik, *hogy Madách művét elhelyezhesse abban a szellemi áramlatban, melynek origója Balassi, Pázmány, Zrínyi munkássága és művészete.* „Szépen ír *Mikesről*, majd *Jósika*, *Kemény Zsigmond* és *Vörösmarty* műveit elemzi. *Jósikáról* szólva kiemeli, hogy *több regénye orosz témájú, Petőfi* pedig „minden kor és minden föld elsőrangú költője lehet.”

A széles skálán bemutatott magyar irodalom képviselői közül nem hiányzik *Berzsenyi*, *Csokonai*, *Kazinczy*, *Kölcsey* és *Kisfaludy Károly* sem.

Történelmi és irodalmi áttekintését Madách művének orosz fordítója Széchenyi szavaival zárja:

„Magyarország nem volt, hanem lesz.”¹²

Az ember tragédiájának ezen első, teljes szöveget tartalmazó orosz kiadása nemcsak Madách alkotásának közvetítője, hanem egyben a magyar kultúra követévé, a magyar történelem és irodalom hírnökévé is magasztosult Oroszországban.

Ez volt a Gorkij közreműködésével kiadott orosznyelvű Tragédia kötetnek felbecsülhetetlen kultúrtörténeti érdeme.

A századelő az orosz nyelvű Tragédia fordítások történetében a legtermékenyebb időszak.

A vonatkozó irodalomban említés történik *V. A. Szein* Tragédia-fordításáról, és *kiadásáról Kerics városában, 1900-ban*. E kiadás 1000 példányban jelent meg, de a cári cenzúra állítólag valamennyi példányt megsemmisítette.¹³

1904-ben, tehát Krasenyinnikova fordításának megjelenése előtt egy esztendővel, két Tragédia-fordítás is került az orosz olvasóközönség elé.

Az egyik *Nyikolaj Alekszandrovic Holodkovszkij* munkája. Holodkovszkij 1858-ban született. Orvosegyetemet végzett, de zoológiai szakterületen ért el tudományos eredményeket. 1909-ben levelező tagja lett az Orosz Tudományos Akadémia pétervári tagozatának. Tudományos tevékenysége mellett *jelentős irodalmi munkásságot is kifejtett. Goethe Faustját, és más német írók műveit fordította oroszra.*¹⁴ A német irodalomban való kalandozása közben bukkant rá *Az ember tragédiájának Sponer-féle német fordítására*. Már az 1890-es években elkészítette fordítását, de kiadók híján nem léphetett vele közönség elé. 1904-ben egy vallásos folyóirat részleteket közölt belőle, majd ugyanezen év őszén a *Szuvorin* által szerkesztett Olcsó könyvtár egy köteteként könyv alakban is megjelent.

A Holodkovszkij-féle szöveg – valószínűleg a cenzúra eredményeként – meglehetősen hiányos. Elsősorban *a forradalmi tartalmú sorokat száműzték a szövegből*.

A közvetítő nyelv használata további korlátokat és az *eredeti szövegtől olykor jelentős eltérést eredményez*. Viszont, minden fogyatékosága ellenére *a Holodkovszkij-féle fordítás volt a Tragédia orosz nyelvű kiadásai sorában az első*.

Az 1904-es esztendő gazdag orosz nyelvű Tragédia-fordítástermésében sajátos helyet foglal el *Vladimir Alekszandrovic Mazurkevic* szövegközlése. E társasági fiatalember, ismert ügyvéd, író, kellemes csengetű versekben tette közzé a „Világhíradó”¹⁵ 1904. évi januártól augusztusig terjedő számaiban a Tragédia egyes fejezeteit.

Mazurkevic, hogy a divatos irodalmi áramlatoknak kedvezzen, *a szöveg hűséget feláldozta a szépség oltárán*.

Azon szűk körben, amelyben tudomást szereztek Madách remekművének létezéséről és ismerték a cári cenzúra kifogásait a Tragédia mondanivalójával szemben, 1917 után megdöbbenve tapasztalhatták, *hogy a kommunista pártfunkcionáriusok ugyanazon okokból, és szinte azonos szavakkal kritizálták a Tragédiát, mint a cári tisztviselők!*

A diktatúrák ezen képviselői mindenekelőtt *a fennálló rend ellen folytonosan lázadó embert, az önállóan, a hatalom vezénylese nélkül, sőt esetenként annak ellenére gondolkodni képes egyént nem fogadták el a társadalmat formáló, formálható erőként*.

Ez az egyeduralom és diktatúra lélektanából, s konkrét, gyakorlati érdekéből következett.

Ennek folyományaként a szovjet hatalom évtizedeiben – egészen a bolsevik párt XX. kongresszusáig – *jóformán semmi nem történt a Tragédia népszerűsítése tekintetében, azon országban, ahol a századelő oly szép termést hozott, és nagy reményekre jogosított*.

Jól illusztrálja ezen állapotot az a tény, hogy a két világháború közötti években a népes és sok irodalmárt is magában foglaló *magyar emigráció csupán egyetlen lexikoncikkkel jelezte Madách létezését a világirodalomban.*¹⁶

Ám az emigráns magyar írók és irodalomtörténészek *szovjet kollégái* még ennyit sem tettek, *egy csupán világirodalmi mércével mérhető alkotás bevezetésére a köztudatba*.

Beszédes példája ennek az 1955-ben kiadott, kézikönyvnek is tekinthető kétkötetes mű, a *Népi demokratikus országok klasszikus dramaturgiája*, amely a magyar drámák szemelvényei elé írt bevezetés *616 sorából 18 (!) sort szentel Madách Imrének és Az ember tragédiájának.*¹⁷

Kellően reprezentálja ezen ismertetést készítő irodalomtörténész, Gerskovics „szakértői” voltát a magyar irodalom vonatkozásában az a körülmény, hogy ugyanezen tanulmány keretében Csíky Gergely munkásságát háromszor nagyobb terjedelemben – 59 sorban – ismerteti, mint Madáchét.¹⁸

A szovjet korszak irodalomtörténészeinek nem is annyira a Madáchcsal és *Az ember tragédiájával* kapcsolatos ismeretek hiánya, mint inkább az ismeretek publikálásának módja jelentett gátat és nehezen megoldható gondot.

Madách Imre élettörténetével foglalkozva elkerülhetetlen szólni a cári csapatok által levált forradalomról és szabadságharcról. Ezt a szovjet irodalomtörténészek a személytelenné tett „forradalom veresége” kifejezéssel oldják meg, majd ezek után elítélően írnak a forradalom bukását követő osztrák elnyomásról, Pilátus módjára mosakodva, mintha az önkényuralmat lehetővé tévő bukást nem az orosz hadsereg beavatkozása idézte volna elő!

A történeti valóság közlésének ilyen raffinált szaltókkal történő átívelésének nem tudományos, sokkal inkább akrobatikai teljesítményt mutatja be Anikszit irodalomtörténész, az 1964-ben megjelent Tragédia fordításához csatolt tanulmány szerzője.

E fordítás Madách halálának 100. évfordulóján jelent meg a moszkvai „Iszkussztvo” kiadónál.¹⁹ A fordítás Leonyid Martinov költő munkája. Kimagasló minden orosz Tragédia-fordítás közül. A költő Martinov mesterségbeli tudása és a költemény eszmei tartalmának helyes felismerése és hűséges tükrözése, a szöveghűség, valamint a Tragédia hangulatának megragadó közvetítése méltó *Az ember tragédiájához*.

E fordítás szinkron tolmácsolásával mutatta be Moszkvában, 1970. április 3-án a Nemzeti Színház társulata *Az ember tragédiáját*.

Ez volt a Nemzeti Színház első vendégszereplése a Szovjetunióban, amelyre – az akkori szóhasználat szerint – a felszabadulás 25. évfordulóján került sor.

A fő műsorszám, a Szerelmem, Elektra és a Varsói melódia mellett *Az ember tragédiája* volt. Erről az előadásról megemlékezni nemcsak a tanulmányunk címében megjelölt téma kötelez, hanem e ritka kulturális esemény negyedszázados évfordulója is.

Az ember tragédiája bemutatójára Moszkvában, a Kreml Színházban (nem azonos az ún. Kongresszusi palotával) került sor.

Az előadáshoz részletes műsorfüzet készült. A Tragédia tartalmáról és a magyar színészet múltjáról ugyanaz az Alekszander Gerskovics írt, aki tizenöt évvel korábban, az általunk is idézett szakkönyvben 18 sorban intézte el Madáchot. A vendégszereplésről kiadott műsorfüzetben sokkal nagyobb terjedelemben írt, de többet ezúttal sem mondott!

E műsorfüzet színről-színre haladva részletesen ismerteti *Az ember tragédiájának tartalmát*. Közli a Nemzeti Színház művészeinek arcképeit és egyes jelenetek csoportképeit.

Az 1970. március 3-i moszkvai előadás szereposztása

Ádám	—	Sinkovits Imre
Éva	—	Váradai Hédi
Lucifer	—	Major Tamás

Első rész

I. szín, a Mennyben

Az Úr	—	Kálmán György
Angyalok	—	Fülöp Zsigmond
	—	Sinkó László
	—	Szabó Kálmán

II. szín, a Paradicsomban

Az Úr	—	Kálmán György
Kerub	—	Barbinek Péter

III. szín, a Paradicsomon kívül

A Föld szelleme	—	Till Atilla
-----------------	---	-------------

IV., egyiptomi szín

Rabszolga — Iglódi Attila

V. szín, Athén

Kimon — Czeitler Zoltán
Egy hang a népből — Horváth József
Második hang a népből — Györfly György
Harmadik hang a népből — Csurka László
1. demagóg — Agárdi Gábor
2. demagóg — Sztankai István
1. polgár — Horkai János
2. polgár — Velencei István
Crispos — Tarsoly Elemér
Thersites — Szersény Gyula

VI. szín, Róma

Catulus — Avar István
Hippia — Moór Marianna
Clúvia — Górnagy Mária
Péter apostol — Gellei Kornél

Második rész

VII. szín, Konstantinápoly

1. polgár — Horváth József
2. polgár — Györfly György
3. polgár — Csurka László
Patriarcha — Avar István
Agg eretnek — Gellei Kornél
1. barát — Szersény Gyula
2. barát — Svec András
Helena — Töröcsik Mari

Csontváz — Fülöp Zsigmond
1. boszorkány — Császár Angéla
2. boszorkány — Sólyom Ildikó
3. boszorkány — Dániel Vali

VIII. szín, Prága

1. udvaronc — Sztankai István
2. udvaronc — Fülöp Zsigmond
3. udvaronc — Szersény Gyula
4. udvaronc — Szokolai Ottó
Rudolf császár — Gellei Kornél

IX. szín, Párizs

Újjonc — Tarsoly Elemér
Tiszt — Sinkó László
Márki — Fülöp Zsigmond
Sans-Culotte — Pató István
Saint-Just — Sztankai István
Robespierre — Till Attila
1. hang a tömegből — Horváth József
2. hang a tömegből — Csurka László
3. hang a tömegből — Versényi László
4. hang a tömegből — Somogyvári Pál
5. hang a tömegből — Gyalog Ede

X. szín, ismét Prága

Udvaronc — Szersény Gyula
Tanítvány — Iglódi István

Harmadik rész
XI. szín, London

Bábjátékos	—	Pató István
Virágáros leány	—	Töröcsik Mari
Anya	—	Császár Angéla
Leány	—	Dániel Vali
1. munkás	—	Horváth József
2. munkás	—	Győrffy György
3. munkás	—	Csurka László
1. koldus	—	Velencei István
2. koldus	—	Gyalog Ede
Katona	—	Tarsoly Elemér
Kocsmáros	—	Horkai János
1. mesterlegény	—	Somogyvári Pál
2. mesterlegény	—	Versényi László
1. árus	—	Svec András
2. árus	—	Szabó Kálmán
Éva anyja	—	Berek Katalin
Artúr	—	Sztankai István
Cigányasszony	—	Zsolnai Zsuzsa
1. tanuló	—	Iglódi István
2. tanuló	—	Sinkó László
3. tanuló	—	Fülöp Zsigmond
4. tanuló	—	Izsóf Vilmos
1. gyáros	—	Gellei Kornél
2. gyáros	—	Szendrei József
Nyegle	—	Agárdi Gábor
Zenész	—	Szersény Gyula
Ékszerész	—	Szél Richárd
1. hölgy	—	Gór Nagy Mária
2. hölgy	—	Sólyom Ildikó
Örömlány	—	Moór Marianna
Elítélt	—	Till Attila
Lovel	—	Avar István

XII. szín, Falanszter

Tudós	—	Gellei Kornél
Aggastyán	—	Avar István
Luther	—	Tarsoly Elemér
Cassius	—	Sztankai István
Platón	—	Till Attila
Michelangelo	—	Agárdi Gábor

XIII. szín, az Úr

A Föld szelleme	—	Till Attila
-----------------	---	-------------

XIV. szín, Megfagyott föld

Eszkimó	—	Avar István
---------	---	-------------

XV. szín, a Paradicsomon kívül

Az Úr	—	Kálmán György
-------	---	---------------

Rendezte: Major Tamás

Zene: Eötvös Péter

Jelmez: Vágó Nelli.²⁰

Az előadásról egy néző, L. M. kisasszony levélben részletesen tájékoztatta e sorok íróját. Elmondta, hogy a kb. 600 férőhelyes színház teljesen megtelt. A hangulat bensőséges volt, a közönség nagy elismerésben részesítette a művészeket, de ennek ellenére – a levélíró szerint – sokan nem értették sem a cselekményt, sem az eszmei mondanivalót – noha fülhallgatón keresztül a kiváló Martinov-féle fordítás művészien és pontosan tolmácsolta a szöveget.

A Tragédiával kapcsolatos ismeretek hiánya, illetve elégtelensége az orosz színházlátogatók közegeiben, *Az ember tragédiájának* oroszországi előéletét tekintve, természetes.

Az események kiszámíthatatlan menete és kegyetlensége véres aktualitással emlékeztet ma egy 1979-es bemutatóra: orosz társulat, orosz nyelven – Martinov fordításában – ekkor adta elő *Groznijban Madách művét*. Ott, ahol a valóságban is naponta megélik az ember tragédiáját.

Jegyzetek

1. BÉNYI László: *A zalai Zichy Mihály emlékmúzeum*. Hely nélkül, 1970. 22. l.
2. U. o.
4. Pesti Napló 1902. dec. 25. XXXII. 1.
5. V. ö.: WALDAPFEL József: *Gorkij és Madách*. Budapest, 1958. 11. l.; CSICSERY-RÓNAI István, a Vasárnapi Újságot idézve tudósít Gorkij magyar nyelvtanulásáról a ZICHY Mihály: *Egy pétervári hajtóvadászat*. (Budapest, 1994. Terra Print, 6. l.) c. mű előszavában.
6. Gorkij levele Zinaida Germanovna Krasenyinnnyikovához, *Az ember tragédiája* általa felkért fordítójához. Nyizsnyij-Novgorod, 1903. ápr. 30. Idézi: Waldapfel, i. m. 14. l.
7. U. a.: 9–10. l.
8. Русское Обозрение 1893. Июль. (Orosz Szemle 1893. július.)
9. Pesti Napló 1902. december 25.
10. Alkotmány 1909. febr. 16.
11. U. o.
12. U. o.
13. Dr. RADÓ György: *Az ember tragédiája fordítástörténete*. (Kivonat.) Nógrádi Fórum 1983. 59. l.
14. Большая Советская Энциклопедия 3. изд., 28. Москва, 1978. 346. (*Nagy Szovjet Enciklopédia* 3. kiad., 28. köt. Moszkva, 1978. 346. l.)
15. Всемирный Вестник (Világhíradó).
16. ВОТКА Ferenc: *Magyar szocialista irodalom oroszul 1921–1945*. Budapest, 1972. 5. l., 35. sorszám.
17. Классическая драматургия стран народной демократии. 2. Москва, 1955. 165–166. (A népi demokratikus országok klasszikus dramaturgiája. 2. köt. Moszkva, 1955. 165–166. l.)
18. U. a.: 166–167. l.
19. Имре Мадач: *Трагедия человека*. Москва, 1964. Перевод: Леонид Мартинова (Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Moszkva, 1964. Ford.: Leonyid Martinov.)
20. A budapesti Nemzeti Színház 1970. április 3-i vendéjátékának orosz nyelvű műsorfüzete.

Győrffy Miklós

A *Tragédia* életének első két évtizede (1861–1883)

Alig fél éve páratlan élményben volt részem. A Goethe Intézetbe hívtak össze hozzáértőket a műfordítás szakmai kérdéseinek megvitatására. Ha ki-ki a maga egyéni szempontjából világítja meg a kitűzött témát, sokszínű tabló bontakozik ki a hallgatók előtt. Így is történt: ki magyarul, ki németül fejte ki nézeteit; a nyelvészeti megközelítések voltak túlsúlyban. S úgy negyedik-ötödiknek egy jelentős, ismert költőnkre került a sor. Kissé pironkodva, némileg zavarban, valahogy így szólalt meg:

– Tisztelt Hallgatóim, elnézésüket kell kérnem: amit el szerettem volna Önöknek mondani, sehogy se sikerült egybefoglalnom. Nem voltam beteg az elmúlt napokban-hetekben, semmi halaszthatatlan teendő nem szólított el íróasztalom mellől, semmiféle zavaró időhiányban nem szenvedtem. Mégse voltam képes egybemarkolni azt, ami kialakulni nem tudón gomolygott bennem. Egy valamivel régebbi, hasonló tárgyú írásom itt van a kezem ügyében, de ezúttal valami egyebet szántam összeeszkábálni – sikertelenül.

Ahogy tapasztalta az egyáltalán nem csüggedő várakozást, mind zavartabbá vált. – Pár töredékes jegyzetem itt hányódik előttem, ezek nyomában – ha van hozzá türelmük –, eldadozhatom élőszóban egy-két gondolatomat, többen esetleg mehetünk valamire. – Ismétlem: egy költőről van szó, aki mellesleg kiváló műfordító, élvezetes esszéista (és még sok minden) – az összejövétel legélményszerűbb, leggondolatébresztőbb, legmegkapóbb vázlatát rögtönözte.

A páratlan élményt csak másodsorban nyújtotta az érdekesítő bevilágítás a műhelymunka rejtelseibe. Az elsődleges meglepetést őszinte vallomása okozta. Tudjuk, legtöbben miféle megoldáshoz folyamodnak, ha így járnak: elsősorban nem jönnek el, a kezdés előtt félórával – telefonon – mindenre hivatkoznak: nem tudnak fölkelni, már

útban van értük a mentő, sőt hihető meséket is kiszíneznek. – A költő ezekkel szemben vállalta: nem tudtam a mondanivalómat összehozni.

Távol álljon tőlem bármi tekintetben az idézett költővel magam összevetni. Helyzetem viszont nagyon is ráút! Megvolt a tervem, mint akarok csinálni, el is jutottam valahogy a végére. De hogy igazán mi lett volna érdekes a mai alkalomra, azt bennem is egy kollegával való véletlen beszélgetésem derengette föl. Csakhogy ehhez még ma hiányoznak az előmunkálatok. Most áll össze ui. a *Tragédia* legpontosabb kritikai kiadásához annak a gépi kifényképező vizsgálatnak az eredménye, amely meg fog mutatni minden tintavonalat, amely ma már nem látszik, de a papíron valaha rajta volt.

Tehát egy új szempontú vizsgálat eredményeiről volna jó beszélnem, de ez ebben a pillanatban még korai. Be kell érnünk felszínen mozgó szerény adalékokkal, csekély levonható tanulsággal.

A cím maga sem hanyagolható el, és azonnali magyarázatul szolgál az alábbi gyűjtött két évszám.

Mi történt tehát velem – és körülötte – húsz év leforgása alatt?

A *Tragédiának* az a tizedik kézírata, amely az általánosan ismertnek a közvetlen alapja, a szerző rájegyzése szerint 1860. márc. 26-án, egy hétfői napon kapott pontot a végére. Madách állandó szokásának megfelelően félreteszi elkészült művét – pihenni. Később az Aranyhoz intézett egyik válaszában hivatkozik erre a szokására:

„Ha írtam valamit, rendszeresen esztendeig rá sem néztem. Akkor elővehetém s megbírálnám mint idegen művet, láttam hibáit 's vettem tűzre. »Az ember tragédiája« volt első melly a próba évét ki állván, azon meggyőződésre hozott, hogy a nekem jutott fejlődést el értem, most másnak kell ítélni, – így hoztam azt hozzád.” (1861. nov. 2.: Halász II. 867., Staud II. 96–97.) Mindannyian tudjuk, hogy ez a „*Nonnumque prematur in annum*”-elv nem éppen Madách-találmány, már akkor is majdnem 1900 éves Horatius-féle tanács volt (*Ars poetica*). Az igaz, hogy az éveket Madách hónapokban számolta.

Így aztán 1861 tavaszán elsőként testi-lelki jóbarátja, Szontagh Pál hallgathatja meg a *Tragédiát* megalkotója felolvasásában. A barát lelkesedése, a menten elvégzett kisebb egyengetések nem nyugtatják meg eléggé a szerzőt, s éppen Szontagh tanácsára, segítségét is igénybe vé-

ve Arany elé kerül, aki végigküzd magát a művön. Érdekes módon Arany legelőször meghitt társához, Tompához fordul friss örömeivel (Arany Tompának, 1861. aug. 25.): „[...] Poesisről szólván: valahára fődöztem fel egy *igazi* talentumot. Egy kézirat van nálam: *Az ember tragédiája*. Faust-féle drámai kompozíció, de teljesen a maga lábán jár. Hatalmas gondolatokkal teljes. Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud jól, nyelve sem ment hibáktól. De talán még ezen segíthetni: a mű igen figyelemre méltó. Írója egy fiatal képviselő, nevét majd megtudod, ha elhatározza magát költeménye kiadására s neve nyilvánossá tételére. Mily jól esik ez örökös majmolás után egy kevés eredeti hang!” – Az már megint untig ismert, hogy Arany – megkapva hozzájárulását –, bemutatja okt. 31-én őt és művét a Kisfaludy Társaságban, mégpedig úgy, hogy a Tragédia négy első jelenetét személyesen olvassa föl irodalmunk nagyjai előtt.

Ilyenfórmán két szakasz az alkotás életéből ezzel le is játszódott: a Tragédia elkészült nyers formában, majd pedig a költőfejedelem megbeszélte, részben elvégezte a legsürgősebb javításokat, a Kisfaludy Társaságban való ismertetéssel pedig tudtára adta a szakmai közvéleménynek a szenzációt.

A harmadik szakasz pedig úgy vette kezdetét, hogy Arany sürgette Madách munkájának megjelentetését a Kisfaludy Társaság kiadásában. Ehhez a szerzőtől hiába szeretett volna javított lapokat kapni, legalább az általa tett javaslatokból kiindulva: a kéziratból az az egyetlen példány létezett, amit Madách hozzá küldött fel. Arany tehát igyekezett minél kevesebb egyenetlenséggel megelégedni, hisz a nyomda is követelőzött. Így egy elég kezdetleges forma jelent meg 1962. jan. 12-én őskiadásként a Kisfaludy Társaság gondozásában. Akárhogy is, ez már a legszélesebb nyilvánosságot érintette: mindenki hozzájuthatott a kötethez, akit az új irodalom jelenségei izgattak.

Aki csakugyan kezébe vette a sajtó alól frissen kikerült kiadványt, címlapján ezt olvashatta: *Az ember tragédiája*. (alatta:) Drámai költemény.

Ezt a műfaji megjelölést először a világirodalomban lord G. G. N. Byron használta 1817-ben *Manfrédjét* illatően. (Dramatic poem.) Madách Tragédiája idején – felsőfokú értékelésként – tekintélyes múltra

tekintett vissza. Jelentése arra utal, hogy szerzője vagy nem képes, vagy nem hajlandó a világot jelentő deszkák igényét, ill. lehetőségeit figyelemre méltatni. Ennek oka ismét kettős lehet: vagy a mű terjedelme, vagy mondanivalójának súlya, színvonala haladja meg a színpad kereteit. Terjedelemtől az európai megszokásokhoz idomulva beszélünk, hisz egy no-dráma akár nyolc óra hosszán keresztül is számíthat a közönség lankadatlan figyelmére. A szellemi súly és szint maga is változó, de bizonyos feszültségen túl csak az írott szöveg lendítheti a hallgatót-nézőt, kizárólag a színpadra hagyatkozva képtelen az eszmetársítást követni. A fonal elvesztése után pedig képtelenség visszakapcsolódni.

Ezek az áthághatatlan nehézségek magyarázzák a drámai költemény gyér jelenlétét a világirodalomban, körük egy marokba belefér. Ide számítják az elnevező *Manfrédja* mellett *Káinját* (1821) is, honfitársa és barátja Percy Shelley *A megszábadított Prometheus* c. művét (1820), általában az élre szánják hagyományosan Goethe *Faustját* (1808, ill. 1832) főképp a II. részre gondolva. Időben közvetlenül csatlakozik az említettekhez az 1833-as *Csongor és Tünde* Vörösmarty-meséjének, s tartozik ide egy későbbi munka is, Henrik Ibsen *Peer Gyntje* (1867). A sor – nagyon óvatosan – egy-két művel bővíthető, mint Határ Győző: *Golghelvi*-ja (London, 1976, itthon: Szombathely, 1989). – Az angol művek kivételével ezeket az idők folyamán a fejlődés a színpadra adaptálta, de az időt mindenkinek meg kellett várnia. – Ami ilyenféle munka még létrejött a világirodalomban, legalábbis ilyen igénnyel a szerzők részéről – azt a „könyvdrámák” körébe sorolják. Ez pedig a legpejoratívabb lefokozással egyértelmű.

Arany kétségbevonhatatlan tekintélye mutatkozik meg már a szakma fölöttébb kedvező fogadtatásában (ezt vettük a mű utóélete második szakaszának), és megvolt hatása a kötet közrebocsátása után a nagyközönség azonnali meleg pártfogásában. Bár ehhez valamelyest az általános irodalmi élet felpezsdülése is szerencsés hozzájárulás volt. (Ebben jelöltük meg a harmadik szakaszt.) Arany segítő figyelmének legbeszédesebb bizonyítéka, hogy 1863 januárjában Madáchot tagnak ajánlja a Kisfaludy Társaságba, s a nagy tekintélyű irodalmi fórum jan. 30-án kebelébe fogadja. – Közben az egész sajtó az új nagyságról és

remekművéről zeng, elemzik, méltatják (egy-egy rosszálló hang mindig vegyül akármilyen kórusba), külföld is érdeklődik iránta: német fordítása megkezdődik több tollból egyidőben, sőt a francia is fölvetődik. – Közben a politikai élet is viharzik: szerzőnk mind több közéleti megbízatást kénytelen vállalni.

A Tragédia általános sikerének bizonyítéka az a tény, hogy a szerző, mihelyt megjelenik Emichnél munkájának őskiadása, rögtön megrendeli saját költségén a II-at (már csak az Arany és Szász Károly-féle „jobbítás” kedvéért is), hisz látnivaló a széleskörű kereslet iránta. (Egy álló évig ez is késik.) Szaporítsuk-e még az elismerés bizonyítékait azzal, hogy Madách 1863. jan. 13-án az Akadémia levelező tagja lesz.

Az elsorolt körülményeket – úgy hiszem – elfogadhatjuk a Tragédia élete negyedik szakaszának.

Madách zöldfülű korától rendszeresen – mondhatnám: eszelősen – színpadi műveket hoz világra. Lényegtelen, hogy előadhatatlanokat. De jelen esetben, a hatvanas évek első felében, amikor az előzőktől mindenben különböző mű van a birtokában, sem ő, sem Arany, sem az irodalmi élet korifeusai nem gondolnak a színpadra állítás dolgára: elfogadják a Tragédia drámai költemény voltát. – S ekkor, 1863 aug. legelején a Vasárnapi Újságban megjelenik egy cikk a Budai Népszínház terveiről. Az akkori Pesten és Budán három, ha akarom, négy német színház is működik, magyar kizárólag a Nemzeti. A Budai Népszínházat két évvel korábban alapítja Molnár György, 1861 áprilisában kezdi meg előadásait. Neki is a Horváth-kert német bérlőjével kellett megegyeznie, hogy vállalkozását megindíthassa. Most tehát: „Madách »Ember tragédiáját« színpadra alkalmazva, Molnár a budai színházban színre hozni szándékozik, még pedig a szellemeket előtűntető gép alkalmazása mellett.” (Vasárnapi Újság 1863. aug. 2. Művészeti hírek.) Aztán erről soha többé sehol szó nem esik. Igaz, a Budai Népszínház 1864-ben tönkremegy, megszűnik. Molnárnak ugyan, ha már elsőre elmulasztotta valami okból, lett volna módja 1867 és 70 között visszatérnie tervéhez, mikor újra igazgatója a Népszínháznak, vagy utána, mikor a Nemzeti Színház rendezője, még később 79/80-ban, kolozsvári színészként. Úgy látszik, sehol sem kapott társakat a kivitelhez, ő is

mind mélyebbre süllyedve dédelgethette álmát. Az sem lehetetlen, hogy maga is megfélemezett róla.

Tehát ez a fölvetés még Madách életében történt. Dokumentumaink szerint a szerző vagy nem tudott róla, vagy nem érdekelt: semmi reagálást nem váltott ki belőle. Elmúlt minden nyom nélkül. Mi is úgy tartjuk számon, mint az első – elvetélt – kísérletét a színre vitelnek. Ír róla Németh Antal fontos alaptanulmányában (*Az Ember Tragédiája a színpadon*, Bp., 1933. 7. l.), s utal rá Barta monográfiája (Barta János: *Madách Imre*. Bp., 1942. 174. l.).

Valóban csak az első elvetélt terv volt, helyezük mellé mindjárt a másodikat is, bár sokat ne várjunk, mert erről is keveset tudunk. Madách halála az alkalom a Sürögöny c. napilapnak, hogy okt. 9-én hírül adja a Napi ujdonságok rovatban:

„[...] *A nemzeti színház elhunyt költő iránti kegyeletének szép jelét adná, ha egy pár estvét az »Ember tragédiája« előállítására szánna.*

Miként értjük mi a mű színpadosítását, alkalmilag el fogjuk mondani.

Mindenesetre hiányzanék valami drámai művészetünkben, ha e költői mű soha se elevenítették meg a színpad által.”

A hírnek se eredetéről, se következményéről semmi nyom, már azon kívül, hogy semmi meg nem valósul belőle.

1864. október 13-án, a Hölgyfutár nekrológiájában olvashatjuk: „*Végasztalhatlan fájdalommal* siratott jelesünk M a d á c h Imre irodalmi hagyatéka, hír szerint, nagyon becses. Számos kisebb költemény s két befejezetlen, de töredékeiben is jelentős munka: a „Tündéralom” és az „Ember tragédiája” képezik ezt. A „S” újságírója indítványozza, hogy az „Ember tragédiájá”-t a nemz. színházban színrehozzák. Ugy tudjuk, hogy M o l n á r u r n a k e z r é g i t e r v e, ki már nagyjából skizzirozta a színpad számára s nem is mond le reményéről, hogy ezt a közönségnek illő kiállítással bemutatandhatja.”

S ragasszunk e kettőhöz egy harmadikat, hasonló pontatlan és bizonytalan ötlet. Mindenesetre évekkal későbbi az előzőnél. Annyi biztos, hogy E[csedi] Kovács Gyula, a későbbi jeles színészrendező, költő, irodalmár, valamint Tóth József, akkori jellemművész nevéhez fűzhetjük. E. Kovács vándorszínészként járta ez időben különböző társu-

latok keretében a magyar nagyvárosokat, Tóth (aki Madáchcsal éppen egyidős) 1866-ban s Színitanoda tanára. Ez utóbbi lehet találkozásuk és együttműködésük éve, s így foglalkozhattak Madách főművének szcenírozásával (vö. Németh, i. m. 7.).

Eredményre nem jutnak, sem együtt, sem külön-külön. Tóth rövidesen megbetegszik, 70-ben el is hagyja az árnyékvilágot, de hogy E. Kovácsot végig foglalkoztatja a színpadi megvalósítás, annak bizonyítéka, hogy másodikként az országban, 1884. febr. 27-én az ő rendezésében valósítja meg a Kolozsvári Nemzeti Színház a „drámai költemény” életre keltését.

A mű élete utolsó szakaszát figyelve megállapítható, hogy a szerző halála körül s az ettől kezdődő időben a Tragédia kissé háttérbe szorul. De azért egyre jelennek meg különböző orgánumokban mindenféle Madách-írások, főleg értekezések és igen-igen sok vers (hisz ebből volt elég). Így jutunk el az 1869-es évben *Az ember tragédiája* „tetemesen javított harmadik” kiadásához. Ebben a „tetemes javítás” tetemes részét a szövegnek az éppen érvényes helyesíráshoz való hozzáidomítása képezi. Ezt már az Athenaeum bocsátja közre, az előző kiadások egyenként 1200 példány után most már 2000-ben.

Ezekon kívül igen sok ismertetés, magyarázat – elég korántól iskolaiak is – Szász Károly, Erdélyi János, Riedl, Haraszi Gyula és mások tollából. És rövidesen becikkelyeződik az író és műve korai irodalomtörténeteinkben: Toldyba, Beöthy különböző, sokféle kiadásába.

A tetovázó késelem folytán csak a 70-es évtized végén jön létre Madách összegyűjtött munkáinak első kiadása három kötetben, Gyulai Pál gondozásában. Ne minősítsünk: utóbb a nagy kritikus is alighanem szégyenkezett miatta.

Végül: ahová tulajdonképp lukadunk:

1863-ban került a pesti Nemzeti Színházhoz egy húszas éveit taposó fiatalember, aki rövidesen rendező, főrendező az ország első színházánál, Szigligeti halálával, 1878-ban pedig rámarad az igazgatói szék haláláig, tehát tizenhat esztendőn át. Hogy nagy tervekkel készült és lép porondra, jelzi azonnal az első évadban Vörösmarty *Csongor és Tündéjének* színpadra állításával; ez több, mint félszázados késelem jóvátétele.

Barta János 1942-es monográfiájának függelékében így indítja „A hírnév krónikájá”-t: „A Fausttal való rokonság majdnem csírájában fojtotta meg Az ember tragédiája karrierjét, s később sem vált mindig hasznára. Egyszer mégis döntő módon mozdította elő a nagy magyar könyvdráma pályafutását. 1883-ban Paulay Ede a Bécsben látott Faust-előadás példájára határozta el magát Madách művének színrevitelére. Nem ő volt az első, akinek agyában ez a gondolat megfordult; de csak ő tudta azt a hatalmas apparátust mozgósítani, amelyet ez a vállalkozás megkövetelt.” (Barta János: *Madách Imre*. Bp., 1942., 174. l.) A terv Isten-kísértés számba megy ekkor az ország vezető színházában. Volt ezért néhány külső és belső körülmény, amelynek segítségével nélkül még a bátor kezdeményezők is elriadtak volna ilyen nyaktörő próbatételtől.

1883-ban kapott a Nemzeti gáz- helyett villanyvilágítást, s ennek modern hatását éppen a Tragédia bemutatóján volt alkalom első ízben a közönség elé vinni. – A rendező igazgató személye a maga áttekintő képességével, hozzáértésével, ízlésével és tettekeszségével pontosan tisztában van a feladat terhével. Paulay eddigi igazgatói működésével is igazolta és a továbbiakban is azt tartja hivatásának, hogy színháza a világirodalom halhatatlan értékeit közvetítse a főváros közönségének. – Kiváló társulat állott ehhez rendelkezésére, izmos egyéni tehetségekkel, akik jelentős feladatokat is sikerrel tudnak megoldani. (Jászai Mari, Márkus Emília, Nagy Imre, Gyenes László, hogy csak néhányukat említssem.) Prielle Kornélia „egy asszony” a Tragédiában.

Igen sok személyes emlékezésünk, de magvas tanulmányunk, kiváló kritikánk szól a nagy sikerű bemutatóról, ill. a megvalósításig legyőzött számtalan akadályról. Maga az igazgató is felkészítette a színház látogatóit az utolsó két napon több napilap útján, hogy mindenki hozzáértőként üljön székére az este fél hétkor kezdődő Erkel Gyula kísérezene nyitányához. – Ezek töredékeit szemelvényesen sem mutathatom be. Jó részük összegyűjtve olvasható Németh Antalnál. Annyit azért közismertnek vehetünk, hogy a Tragédia színpadi változatának szövege – annyi egyéb mellett – ugyancsak az igazgató-rendező vállalt terhelte. A „drámai költemény” és a színpadi előadás szövegének viszonya mindmáig vitakérdés maradt. Paulaynál az eredeti 4000 és egy-

néhány sorából 2650 sor hangzik el, tehát több, mint egyharmada megy veszendőbe. Azt már időhatárainkból kiszólva említem meg, hogy legjobb tudomásunk szerint az idők folyamán egyetlen rendezés fordult elő, a kolozsvári Janovicsé, amely a csonkítatlan Madách-művet mondatta el 1912-ben, több, mint ötórás előadás keretében.

Ennyivel megelégedhetünk a Madách-szöveg és színpadi változata viszonyáról.

Foglaljuk össze az elmondottakat:

Megkíséreltünk áttekintést adni Madách főműve születését követő jó húsz esztendő életéről, kissé elnagyoltan úgy is mondhatnám: az íróasztaltól a színpadig. Ez időben a szerzőnek semmiféle más alkotása – egészen az 1879–80-as Gyulai-féle összkiadásig – nem volt hozzáférhető. Életében egyébként is kevés munkáját láthatta: önállóan a *Lant-virágokat* (Pest, 1840), a Tragédiát, sajtóban szétszórva prózát, leginkább beszédeit, tanulmányokat, nagymennyiségű verséből aránylag keveset. Az utóélet vizsgálatát végeztük, ahol szüksége mutatkozott, apró részletekbe menve, ahol kevésbé vagy ahol közismertségre számíthattam, ott megelégedtem az utalásszerű bemutatással. Tapasztaltuk, ez a két évtized egy esztendő elzárt pihenéssel kezdődik, Madách munkamódszerének megfelelően. 1861 tavaszától mozog – elég nehezen indulva – mind szélesebb körben válik ismertté, míg a szerző gyűjteményes kiadásában többi munkáinak nagy részével együtt kerülhet szélesebb közönség elé. Szakaszolni csupán a főmű ismertté válásában célszerű, milyen lehetőségek nyíltak mind szélesebb körök számára a hozzájutásban. A fogadtatás ui. teljesen, majdnem kivétel nélkül a legpozitívabb. Akik kifogásoltak valamit: csak apró pörsenések, az egészhez mérve elenyésző, alig számba vehető apróságok.

Olyan otromba támadás az egész húsz év folyamán nem akad, mint amilyet az egyébként hozzáértő Lukács György intézett 1955 tavaszán a mű és szerzője ellen az akkori Major–Gellért–Marton-féle felújítás kapcsán. Lukács ezért kapott felemelt Kossuth-díjat.

Színpadra állítására elég korán, még a szerző életében gondolnak, de ezt megvalósítani Paulay Ede lesz képes, mivel az ő céltudatosságát a kishitűek véleménye sem tudja újtájból kitéríteni. Így 1883. szept. 21-én a budapesti Nemzeti Színházban nagyjából egyetértő elismerést sikerül kivívnia.

Andor Csaba

Madách szerelmi költészetének taxonómiája

Madách Imre verseinek keletkezési körülményeit, így többek között keletkezésük időpontját, csak szerény mértékben tárta fel eddig a filológiai kutatás.¹ A versek túlnyomó többsége a szerző halála után jelent meg először, ráadásul azok kéziratos forrása is döntően egyetlen évből, 1864-ből származik. A verseit kétkötetes kiadásra előkészítő költő így írt erről Nagy Ivánnak: „...apróbb költeményeim gyűjtésével s javításával, rendezésével most foglalkozom, mik Petőfy kiadásának formájában körülbelül teendnek annyit mint annak két kötete.”² Ahol a verseit többszörösen javító Madách elkészült a véglegesnek ítélt változattal, ott általában nincs is támpontunk, hogy mikor keletkezhetett s milyen lehetett a korábbi változat, mivel azokat – meglehet, csupán azért, hogy kéziratai áttekinthetőségét növelje – föltehetően megsemmisítette.

Az alábbiakban a verseknek egy szűkebb, helyel-közzel jól körülhatárolható csoportjáról lesz szó, Madách szerelmi költészetéről, s annak darabjait is csak egyetlen szempontból vizsgáljuk: kihez (vagy kikhez) szólnak az egyes versek.

Ez persze részben választ ad bizonyos datálási problémákra is; a taxonómia nyomán – a szerelem időtartamától vagy annak valamely fázisára való utalástól függően – szűkebb vagy tágabb időhatárok közé szorítható az egyes versek keletkezése is.

Ezt a taxonómiát az teszi lehetővé, hogy az elmúlt években nagyjából tisztázódott, kik is voltak Madách Imre szerelmei, s ma már azt mondhatjuk, hogy legalábbis a „primer” szerelmes versek több mint 90%-ában jól meghatározható a címzett (címezettek) neve. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy magukról a címezettekről is elegendő információval rendelkezünk, bár néhány kivételtől eltekintve családneveiket is valószínűsíteni tudjuk.

Primer szerelmes versek

A taxonómiához szükséges fogalmi tisztázást azzal kell kezdenünk, hogy pontosan mely verseket sorolhatunk Madách szerelmi költészetéhez. Maga a szerző is olykor eltérő eredményre jutott e tekintetben, ráadásul bármelyik összeállítását nézzük, abból jócskán maradtak ki szerelmes versek. Így pl. kései tematikai csoportosításaiból rendre kimaradtak a *Lant-virágok* versei. Korai kötetének darabjait ugyanis (a *Csere* című vers kivételével) nem kívánta a tervezett kétkötetes kiadásba újólag felvenni.

Az egyszerűség és egyértelműség kedvéért tekintsük elsődleges szerelmes verseknek azokat, amelyeknek listája a kötettervet tartalmazó gyűjtemény 10. főlióján található.³ Halász Gábor is a listán szereplő verseket vette fel, nagyjából a sorrendet is megőrizve a *Szerelem* ciklusba, jóllehet a kéziratok sorrendje, s az azok előtt álló tartalomjegyzék még igen jelentősen eltér ettől. (Halász Gábor csupán egy verset közölt máshelyütt: a jegyzékben *Kérők* címen szereplő, *A csapodár átka* után álló verset. Meglehet, a cím tévesztette meg őt. Ilyen című vers ugyanis valójában nincs az ismert Madách-kéziratok között. Nyilván a *Két kérő* c. versről van szó.) Az is valószínű, hogy ez a jegyzék nagyjából a gyűjteménnyel párhuzamosan keletkezett, formálódott. Erre pl. abból következtethetünk, hogy a gyűjteményben vannak címjavítások, s a 10. főlión olykor már a javított verscímek (is) szerepelnek. Így az eredetileg *Linához*, majd *Zsuzsihoz* című versnél a 10. főlión elöl áll a javított cím, s mögötte zárójelben szerepel a korábbi. Hasonlóképpen az egyik Borka-versnek is megtaláljuk a javítás előtti és utáni címét is: *3 fájdalom kiáltás* ill. *3 feljajdulás*. Ugyanakkor nem minden javítást vezetett át a szerző a lapra; a már említett *Kérők* mellett a *Májusban* is régi cím, amelynek javított változata *Május 24-én*. Nem a legkorábbi tartalomjegyzékről van tehát szó; egészen más az oka annak, hogy mégis az ebben felsorolt verseket célszerű a primer szerelmi költészetbe sorolnunk.

Mindenek előtt az, hogy viszonylag teljes; kevés olyan vers van, amely a tervezett kötetben eredetileg a *Szerelem* ciklusban szerepelt volna, de ezen a listán nem található. (Azért van ilyen is, pl. az *Emlé-*

kezés az első szerelemre.) A legfőbb ok azonban, amiért legalábbis a jelen elemzés szempontjából elsődlegesnek kell tartanunk, az az, hogy apró vonalakkal határolta el egymástól a szerző a verscsoportokat, s így elég egyértelmű, hol a határ két szerelem között. Ennek az elemzés szempontjából szinte felbecsülhetetlen a jelentősége.

Maga a tartalomjegyzék esetlegesen kapta a 10. sorszámot a gyűjteményben; hosszúkás formája miatt mintegy könyvjelzőként éppen ott (az utóbb 9. ill. 11. sorszámot kapott lapok között, történetesen az *Emlékezés az első szerelemre* közepén) lehetett elhelyezve a leltározás pillanatában. A továbbiakban *A-jegyzékként* hivatkozunk erre a listára.

Alapvetően az *A-jegyzék* verseinek taxonómiáját tekintjük feladatunknak, s e feladat megoldásához mintegy eszközként vagy másodlagos forrásként használjuk a rendelkezésre álló egyéb tartalomjegyzékeket és más természetű forrásokat. Ugyanakkor, mintegy kiegészítésként más versekről is szó lesz; részben olyanokról, amelyek más jegyzékek tanúsága szerint szerelmiek, bár az *A-jegyzék*ben nem szerepelnek, részben olyanokról, amelyek „köztes” verseknek tekinthetők. Jellegzetesen „köztes” versek pl. az *Emléklapokra* ciklus darabjai. Szerelmes verseknek már csak azért sem mondhatók, mert pl. a H. I.-nek címzettje föltehetően Huszár István, de az legalábbis a vers alapján is világos, hogy olyasvalaki, aki férfi. Másfelől: a ciklus darabjai azért túlnyomórészt olyan hölgyek emlékkönyveibe íródtak, akiről kimutatható, hogy Madách szerelmei voltak. Vajon „milyen minőségében” írta a költő az ilyen alkalmi verseket? Ezt nehéz eldönteni. Ráadásul amikor élete végén átdolgozta e verseit, fennállt a lehetősége annak, hogy a kezdetben nem szerelmi, utóbb azonban szerelemmé váló érzéseit visszavetítette.

A B₁-, B₂-jegyzékek és a C-jegyzék

Első közelítésben *B-jegyzékként* fogadjuk el a versgyűjtemény 2-15. főlióin szereplő verseket, illetve azoknak az 1. főlión található felsorolását.⁴ A kettő egyezik, ami nem feltétlenül azt jelenti, hogy Madách előbb írta meg a tartalomjegyzéket, s csak aztán kezdte versei

lejegyzését, javítását. Az is lehet, hogy a tartalomjegyzéket később készítette el, csupán fizikailag került utóbb a gyűjtemény elé. Tekintsük a *B-jegyzéken* belül *B₁-jegyzéknek* az 1. főlíon szereplő címlistát, azok javításaival, a mellékük írt jelzésekkel együtt, s különböztessük meg ettől a 2-15. főlíokon szereplő verseket, ill. azok címeit, címjavításait, a mellékük írt nevekkkel s más jelzésekkel egyetemben. Az utóbbit a továbbiakban jelöljük *B₂*-vel. A kettő, ha nem is jelentősen, de eltér egymástól.

A *B-jegyzék* kisebb, mint az *A* (bár, mint említettem, létezik azért olyan vers, amely a *B-jegyzékben* szerepel, az *A*-ban azonban nem). Jelentősége abban áll, hogy számos esetben az itt szereplő nevek adják a kulcsot ahhoz, hogy az *A-jegyzék* alapján elhatárolható verscsoportok címzettjei kicsodák.

A *C-jegyzék* harmadlagos fontosságú, valójában többféle versét sorolta fel benne Madách, köztük 6-ot szerelmi költészetébe tartozónak ítélte. (A szerző nem a címeket számolta; egy ötrészes, csupán római számokkal megkülönböztetett vers valójában öt vers az ő számítása szerint.)⁵

Ami a *B₂-jegyzék*et illeti, számos helyen találkozunk benne névmódosítással. Így pl. az eredetileg *Búcsú Amáliától* című versnél a szerző előbb törölte a hölgy nevét, majd a cím mellé írta: „Karolin hátrább”. A későbbiekben az ilyen és hasonló esetekben átsorolt versekről beszélünk majd, s a korábbi és későbbi címzett közé egy gondolatjelet teszünk annak jelzésére, hogy átsorolásról van szó. Nehéz megállapítani e módosítások hátterét, természetét; lélektani, költői vagy szerkesztői motivációját. Mivel ilyen esetekben az áthúzott név (egyetlen kivételtől eltekintve) Madách korábbi, míg az új név a későbbi szerelmét jelöli, így legalábbis fennáll a lehetősége annak, hogy a férfiúi, alkotói és szerkesztői koncepciók olykor ütköztek egymással. Az ilyen esetek legegyszerűbb értelmezése minden esetre az, hogy eredetileg az volt a vers címzettje, akinek a neve a címben legelőször állt, utóbb azonban, a vers javítása, átdolgozása során már másik szerelmére gondolt a szerző, s így a „végeredmény” már másvalakihez – az említett kivételtől eltekintve, lélektanilag érthető módon, általában későbbi szerelméhez – szólt. Vagyis nem egyszerűen a verseknek, hanem személyeknek, érzéseknek az átminősítéséről, megváltozásáról is szó lehetett, aminek eredményeként változott maga a vers is.

Mindenesetre az átsorolt verseknél joggal tételezhetjük fel, hogy ha a címzettek nem is helyettesítették egymást Madách életében, azért valamilyen értelemben hasonlóak lehettek, vagy legalábbis Madách hasonlóaknak láthatta őket.

Mária-versek

Madách első szerelméhez, Cserny Máriához szólnak.⁶ Minden jegyzékben ez a legelső verscsoport. A primer versek közül hét tartozik ide: *Kis leány, Hódolat Máriának, A bokréta, Fehér rózsza, Első csók, Elváláskor, Emlékszel-é?* További föltehetően Cserny Máriához írt versek: *Emlékezés az első szerelemre, Harangszó* és az *Emléklapokra* ciklus *Mária* c. verse. Az *Emlékezés az első szerelemre* címűt éppen abból a megfontolásból sorolhatjuk a Mária-versek közé, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint Cserny Mária lehetett a költő első szerelme, de legalábbis időben feltétlenül megelőzte Lónyay Etelkát. A *Harangszót* Balogh Károly nyomán sorolhatjuk feltételesen a Mária-versek közé.⁷ Az *Emléklapokra* ciklusnál pedig a keresztnév egyezése mellett az első helyen való előfordulást tarthatjuk döntőnek. Végül az *Egy látogatás* c. versről is feltételezhetjük, hogy Cserny Máriának szól; a költőnek az a gyermekkori-ifjúkori szerelme, akit élete alkonyán a vers tanúsága szerint felkeresett, legalábbis az ismert szerelmei közül gyakorlatilag csak ő lehet.

Cserny Mária kilétét mind a mai napig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Pillanatnyilag az látszik a legvalószínűbbnek, hogy Keszezen született 1822. jan. 25-én, ott ment férjhez Drábik Pálhoz 1842. jan. 10-én, és ott is halt meg 1877. jún. 6-án.⁸ Az legalábbis bizonyos, hogy Alsósztrégován már száz évvel ezelőtt sem fordult elő ilyen nevű család, jóllehet Cserny Mária minden jel szerint a Madách-kastélyban szolgált. A Felvidéken azonban számos helyen éltek a Cserny családnak tagjai, köztük nem kis számban Mária keresztnevűek is. Madách gyermek- és ifjúkorában a Keszezen élő Huszár Józsefné Madách Máriával, Madách Imre nővérével, igen szoros volt a család kapcsolata, s ez (a családi levelezés tanúsága szerint) többek között cselédek, szol-

gálók „beszerzésében” is megnyilvánult. A család tágabb életterén belül Keszeg volt tehát a legközelebbi hely, ahol Cserny Mária nevű személy született, házasodott, gyermekeket szült és meghalt.

Etelka-versek

Az *A-jegyzék*ben a második csoport versei tartoznak ide, egy kivétellel. Az *Önvád* ugyanis átsorolt vers; a *B-jegyzékek*ben még az Amália-versek között szerepelt, az *A-jegyzék*ben viszont, igaz, betoldásként, az Etelka-versek sorában áll. Egyértelműen Etelka-versek tehát a *Kertben Etelkéhez*, a *Nyilvános titok*, a *Búcsú érzetek*, a *A hűtelen* és az *Utóhang*.

Szekunder szerelmi költeménynek tekinthetjük az *Emléklapokra* ciklus *Etelka* c. versét, s Madách korai költészetének néhány darabját, így mindenek előtt a *Lant-virágok* bizonyos verseit. Az utóbbiak besorolása azonban nagy körültekintést kíván. Bár maga a kötet kétségkívül kapcsolatban áll a Lónyay Etelka iránti vonzalommal, ebből még nem következik, hogy minden vers, vagy legalább minden szerelmi témájú vers hozzá szólna. Ellenpéldaként említhetjük, hogy a *Változásban* szereplő pásztorlányka még áttételesen sem hozható összefüggésbe Etelkával, mivel a helyszín Madách (szülő)faluja.

Az Etelka-versek címzettje Lónyay Etelka, akit 1824. március 14-én kereszteltek Nagylónyán⁹ (téves tehát Szinnyeinek s másoknak az adata, hogy Tuzséron született volna; a család csak Etelka születése után költözött át oda). Bátyja, Lónyay Menyhért és Albert 1837-től Pesten tanultak; előbbi Madách évfolyamtársa, s legjobb ifjúkori barátja is volt. A család hölgytagjai azonban: anya és lánya (Lónyay Jánosné és Etelka) csak 1839 elején követték a családfőt, s Madách is csak ekkor ismerkedett meg velük. Mint egy évvel később Lónyay Menyhértnak írt levele sejtetni engedti *A' rokon érzet* c. vers volt az első, amelyet Etelkához írt; ilyen című versét azonban nem ismerjük Madáchnak.

Nem tudunk róla, hogy a pesti tanulmányok magánúton való folytatása, vagyis 1840 nyara után valaha is találkozott volna a költő ifjúkori szerelmével. Etelka 1844. aug. 6-án férjhez ment Szirmay Ödönhöz,

akitől több gyermeke is született ugyan, de akivel a családi hagyomány szerint csak igen rövid ideig élt együtt. Újpesti villájában halt meg 1896-ban, de Nagylónyán a családi sírboltba temették. Édesanyja emlékiratait magyarra fordította, és 1891-ben négy kötetben kiadta.¹⁰

Lujza-versek

Az első komoly eltérés itt található az *A-jegyzék* és a *B-jegyzékek* között. Eltérő a sorrend is: a *B-jegyzékek* szerint ugyanis Amália-versek következnek, s azokat követik a Lujza-versek, míg az *A-jegyzék*ben ez a harmadik verscsoport. A magyarázat az, hogy Amáliába a jelek szerint többször is szerelmes volt a költő, így a Lujza-szerelme előtt is, de Lujza halála után is. „Óh lány, ha költőd ismét én vagyok...” – írja *A „Fagyvirágok” felolvasása után* c. Amáliához szóló versben, vagyis ezek szerint már korábban, Lujza életében is szerelmi kapcsolat lehetett közöttük.

De más szempontból is nagy az eltérés a két jegyzék között. A gyűjteményben, s annak tartalomjegyzékében ugyanis a *Könnyelműség varázsa* c. vers még nem szerepel. Nem is szerepelhet, mivel utólag keletkezett a Lujzához c. vers terjengős, korai változatának két verssé történő szétbontásával. Így a *Lujzához* k_1 variánsából (amely a gyűjtemény 4. főlíójának rektóján és verzóján szerepel) e partíció révén a *Lujzához* k_2 variánsa és a *Könnyelműség varázsa* született (80. főlíó rektó, verzó), amely már a gyűjtemény után, kisebb méretű külön lapon áll. Az *A-jegyzék* viszonylag kései jellegét az is bizonyítja, hogy abban az utóbbi verscím is megtalálható.

Primer Lujza-versek a *Lujzához*, *Könnyelműség varázsa*, *Beteg kedvesemhez*, *Csak el, csak el*, *Egy est emléke*, *Fagy-virágok I-VIII*. A szekunder versek közül csak egyet említhetünk: az *Emléklapokra* ciklus *Lujza* c. versét.

Bármennyire is egyértelmű azonban, hogy mely versek szólnak Lujzához, mégis, a *B-jegyzékek* az említettekén túl is jelentős eltérést mutatnak éppen a Lujza-versek esetében. A *Fagy-virágok* ciklus ugyanis a gyűjteményben egészen másutt, a II. kötet V. részében, az

Elmélkedések ciklusban szerepelt volna. Az eset jól példázza, hogy nem is olyan könnyű megmondani, hol a határ a szerelmi költemények s másfajta versek között. A halotthoz fűződő viszony értelemszerűen kívül esik a szerelmi kapcsolaton, jóllehet nem független az egykori szerelemtől, az élő személyhez fűződő viszonytól. Tulajdonképpen már az *Egy est emléke* vagy az *Emlékezés az első szerelemre* sem szigorúan szerelmi költemények, amennyiben nem a szeretett személyhez fűződő viszony, hanem e viszonyra való kései visszaemlékezés, reflexió a tárgyuk.

Lujzáról 1932 decembere, Harsányi Zsolt *Ember küzdj!...* c. életrajzi regényének megjelenése óta általában azt feltételezik, hogy a keszihóci és dacsólami Dacsó család tagja volt, s Keszihócon (Dacsókeszi, Kosi-hovce; Hont vármegye, Bozói járás) élt. Harsányi úgy nyilatkozott, hogy a hölgy rokonaitól kapta az információt.¹¹ Ezzel együtt, mivel egyetlen genealógiai munkában sem szerepel a Dacsó Lujza név, s azt a vonatkozó anyakönyvben sem sikerült megtalálni (jóllehet az alsópribolyi evangélikus anyakönyvek a Dacsó család utolsó tagjainak adatait tartalmazzák), így a Lujza személyével kapcsolatos kutatást nem tekinthetjük lezártnak. Harsányi közlése nyomán Balogh Károly 1843 tavaszára tette Lujza halálát.

Amália-versek

Az *A-jegyzék*ben érdekes módon csupa kései vers szerepel ebben a csoportban, vagyis azok, amelyek Lujza halála után születtek; a korábbi Amália-verseket ugyanis Madách átsorolta a Karolina-versek közé, s minthogy Karolina jóval későbbi szerelme volt, így az *A-jegyzék*ben később is következnek a *B-jegyzékek* szerinti korai Amália-versek.

Primer Amália-versek: a *Lujza leánytársához*, *A Fagy-virágok felolvasása után*, *Egy leánykához*, *Hagyj el*, *Ha láttok is*. Az *A-jegyzék* egyértelműen tanúsítja ezt a más forrás alapján gyakorlatilag bizonyíthatatlan tény. A *Lujza leánytársához* cím mellé maga Madách írta az Amália nevet. A verscsoportok többségében egyik vagy másik címben

feltűnik egy-egy keresztnév, amely eligazít; az Amália-verseknél ilyen támpont nincs, ez lehet a magyarázata annak, hogy a költő jelezte a hölgy keresztnévét.

A *B-jegyzékek*ben a Fráter Erzsébethez írt versek után következnek ezek a költemények, s eltérő sorrendben: *Egy leánykához*, *Lujza leánytársához*, *Hagyj el*, *Ha láttok is*. Minthogy a *Fagy-virágok* csak a második kötetben szerepel, így *A Fagyvirágok felolvasása után* is – egyébként logikusan – a *Fagy-virágok* után következnek. A szekunder versek között itt is az *Emléklapokra* ciklus vonatkozó versét (*Amália*) említhetjük.

A versek címtettje, Gyürky Amália losonczi Gyürky Pál és Kapy Amália lánya; 1823-ben született, s Kisterenyén élt. Bár a családi hagyomány szerint egy gyenge pillanatában Madách helyett inkább Ottlik Ákost választotta, ennek ellentmondani látszik, hogy jóval később (Madách házasságkötése után több mint egy évvel), 1846. nov. 9-én ment férjhez Ottlik Ákoshoz.¹² Egy gyermeke született, később azonban a házaspár kapcsolata megromlott (mint azt egy átsorolt, eredetileg neki szóló vers, a *Viszontlátás* is tanúsítja). Másodszor Tessedik Imre nógrádi földbirtokoshoz ment férjhez, s 1907. ápr. 3-án halt meg Zagyvapálfalván.

Ida-versek

Ez az ötödik verscsoport, s amennyire az életrajzi adatok alapján meg tudjuk ítélni, valóban az ötödik, s a Fráter Erzsébettel való viszonyt közvetlenül megelőző utolsó nagy szerelme lehetett a költőnek a címzett.

Az *A-jegyzék*ben az *Isten veled* cím át van húzva, jóllehet a *B-jegyzékek*ben ez a vers is Idának szól, sőt, fölötte egy azonosíthatatlan áthúzott cím is szerepel. Az előbbi tipikus esete a kései átsorolásnak, mivel ugyancsak az *A-jegyzék*ben a Borka-versek között áthúzatlanul áll a verscím. Van a verscsoportban egy olyan cím is, amely nincs ugyan áthúzva, sőt, minden jegyzékben az Ida-versek között található, mégsem lehet egyértelműen közejük sorolni: az *Ige a' múltból*. Ilyen című

verse ugyanis – egy levelének tanúsága szerint – már akkor létezett a költőnek, amikor még bizonyosan nem ismerte Idát.

Primer Ida-versek tehát a következők: *Idához I. Templomban, II. Társaságban, Szerelmem, A csapodár átka, Két kérő*. Az utóbbi esetben feltételezhetjük, hogy az *A-jegyzék Kérők* című verse azonos a *B-jegyzékek*ben egészen másutt, az I. kötet 2. ciklusában, a *Románc és ballada* alcím alatt található verssel. Rögtön hozzá is tehetjük: valóban nem szerelmes versről van szó, hanem balladáról, mégha bizonyos célzatosság fel is tételezhető a költő részéről. (E célzatosságra azonban éppen a szokatlan utólagos besorolásból következtethetünk.) Szekunder vers az *Emléklapokra Ida* c. verse.

A versek címzettje szemerei Matkovich Ida, aki 1827. ápr. 13-án született.¹³ Szüleit korán elveszítette,¹⁴ s így nagyapja, Matkovich István septemvir nevelte őt. Vele együtt lehetett 1843 őszén Pozsonyban, ahová Madách Imre és Szontagh Pál is ellátogatott. Meglehet, az országgyűlés alkalmával ismerkedett meg leendő férjével, beőlsei Buday Sándor képviselővel is (Bereg megye). Az biztos, hogy Madách versei – a kapcsolat rövidségét is figyelembe véve – féltékenységről tanúskodnak, s a *Két kérő* c. vers áttételesen úgy értelmezhető, hogy Ida a nagyobb közéleti aktivitást mutató (s mellesleg Madáchnál kb. 4 évvel idősebb) udvarlót, Buday Sándort választotta. Meglehet, Madách kitért minden versenyhelyzet elől szerelmi életében (példa erre Gyürky Amália és Ottlik Ákos esete), s ez a magyarázata annak, hogy igen rövid ideig tartott Ida iránti szerelme. Pedig az eset két tanúja is úgy ítélte meg, hogy Ida valójában Madách Imrét szerette.¹⁵ Matkovich Ida 1856-ban halt meg.

Fráter Erzsébet-versek

Az *A-* és *B-jegyzék*ben egyaránt előforduló primer versek: *Vadrózsák I-VII., Boldogság és szenvedély, Borúra derű, Lélekerő*. Ezt azonban ki kell egészítenünk a szekunder versek nem elhanyagolható sorával a *B-jegyzékek*, sőt, a *C-jegyzék* alapján is. A *B-jegyzékek*ben az említett versek, tehát a szerelmiek között szerepel még az *Otthon* c. vers, ame-

lyet az *A-jegyzék*ben sehol sem találunk. Igaz, a versben inkább a családról van szó, s így csak közvetve a szerző feleségéről, iránta érzett vonzalmáról. (Más a helyzet a *Legszebb költészettel*, amely, mint látni fogjuk, átsorolt vers.) További szekunder verseket találunk a *B-jegyzékek* más ciklusaiban. Így a *Fogságomból I-III.* címűt, amely kétrészes versként ugyan, de a *C-jegyzék*ben is megtalálható, és ott éppen ellenkezőleg: a „Szerelmi dalok sorába jönnek” cím alatt következik. Egészen bizonyosan Fráter Erzsébet volt a címzettje az eredetileg nyilván levélként elküldött, s ennek megfelelően a *Levelek* cikluscím alá felvett *Távolból <Erzsi>hez* c. versnek. Az áthúzott nevet ugyan ma már inkább csak sejtethetjük, a versben szereplő utalások azonban egyértelműsítik a címzettet. Ugyanebben a ciklusban szerepel a *Hozzá mint nőhöz*, amely szintén félreérthetetlenül Fráter Erzsébetnek szól. A *C-jegyzék*ben még egy Fráter Erzsébetnek írt vers címét találjuk meg, közvetlenül a *Fogságomból* után: *Haza felé*. Ilyen címen nem maradt fenn Madách-vers. Az utalás helyét és az ismert Madách-versek tartalmát mérlegre téve egy kézenfekvő megoldást azért kapunk. Eszerint a *Haza felé* c. vers lényegileg azonos lehetett a *Fogságomból III.*-mal. Valóban: a vers harmadik része már nem a fogságról szól (s ilyenformán nem is lehetett része az eredetileg verses levélként, nyilván valóban a fogságból küldött költeménynek), hanem a szabadulásról, az azt követő aggodalomról. Ez magyarázza azt is, hogy miért csak kétrészes versként szerepel a *C-jegyzék*ben a *Fogságomból*. Ez pedig mellesleg azt jelenti, hogy a *C-jegyzék* a *B-jegyzékek*nél is korábbi, tehát a költő még mielőtt a versek lejegyzésébe fogott volna, elkészítette azoknak egy lehetséges számbavételét. Végezetül ugyancsak szekunder vers a *Levelek* ciklusban található *Egy vetélytárshoz*; címzettje ugyan értelemszerűen maga a vetélytárs, a feleség csábítója (akinek kilétét korai lenne még találgatni), de a másik személy, akiről szó van a versben, mégiscsak maga a feleség.

Fráter Erzsébet 1827. júl. 20-án született Csécsén. Leendő férjével a 40-es évek elején ismerkedhetett meg, föltehetően nagybátyja, Fráter Pál alispán házában. Kapcsolatuk 1844. február végétől vált egyre szorosabbá; 1845 februárjában a család ősi lakhelyén (a korábban elzalogosított, de 1841-ben kiváltott birtokon), Cséhtelken volt az eljegyzés,

majd a menyasszony 18. születésnapján Csécsén az esküvő. Ettől kezdve férjével Csesztvén éltek. Négy gyermekük született: Imre (1846. aug. 31. – 1846. aug. 31.), Aladár (1848. jan. 1. – 1908. júl. 23.), Jolán (1851. jún. 7. – 1923 után) és Borbála (1853. ápr. 2. – Bp. 1914. nov. 7-8.). Madách Imre szabadulása után, 1853. szept. 26. előtt a család (az évekkel korábban a Madách család tagjai között megkötött osztályegység értelmében) Alsósztrégovára költözött, ahol a házaspár kapcsolata véglegesen megromlott. 1854. júl. 25-én Ecséden aláírták a válási egyezséget, s ettől kezdve Fráter Erzsébet előbb édesapja házában, Cséhtelken, majd Nagyváradon és Tótiban élt. Nagyváradon, a kórházban halt meg 1875. nov. 17-én.

Amália–Karolina-versek

Az *A-jegyzék* logikáját követve átsorolt versekkel kell folytatnunk a felsorolást. Az abban található hetedik verscsoport ugyanis csupa olyan verset tartalmaz, amelyek a *B-jegyzékek* szerint eredetileg Gyürky Amáliának szóltak. Autentikus Karolina-verset tehát nem is ismerünk, még a szekunder versek között sem. Amália–Karolina-versek a *Veszélyes játék*, a *Mentség*, a *Vissza veszem leányka*, és a *Búcsú*. Utóbbi (talán az egyértelműsítés hasonló célzatával, mint amivel a *Lujza leánytársához* cím mellett találkozhattunk) az *A-jegyzékben* *Búcsú Karolinától* címen szerepel. Érdekes tüzetesebben megnéznünk a *B₂-jegyzéket*. Nemcsak az a feltűnő, hogy ezek a versek közvetlenül az Ételka-versek után állnak, vagyis korai Amália-versekként vannak feltüntetve, de az is, hogy mind a négy cím esetében piros ceruzával a cím mellé jegyezve a „Karolin hátrább” utalást találjuk. Vagyis valóban utólag sorolta át a verseket a költő. Jól mutatja ezt a *Búcsú*, amely itt korábban *Búcsú Amáliától* változatban szerepelt, s az említett „Karolin hátrább” utaláson túl maga a név is át van húzva a címben. Ismertsége, idézettsége miatt külön ki kell térnünk a *Veszélyes játéokra*. Voinovich nyomán, vélhetően lélektani megfontolásból, sokan úgy gondolták, hogy Fráter Erzsébet ihlette a költeményt (pl. Balogh Károly is). Úgy látszik, a költő több szerelmére illett a lélektani játszmány a versbeli

változata, nem kizárt, hogy Fráter Erzsébetre is. A szerző besorolásait azonban tiszteletben kell tartanunk, s azok alapján határozottan az Amália–Karolina versek között van a *Veszélyes játék* helye.

Karolina a válás utáni korszak egyik szerelme volt. Jelenleg az látszik a legvalószínűbbnek, hogy Schönbauer Karolinával azonos, aki 1832 körül született Nagyszombatban, majd Madách Imrével való megismerkedése idején Balogh Istvánnak és első feleségének, a Csesztvén született Majthényi Matildnak a gyermekeinél volt nevelőnő. A családi hagyomány úgy tartja, hogy annak az 1859. júl. 9-én Kőbölkülton (Gbelce) született törvénytelen gyermeknek, aki édesanyja után a Schönbauer Anna nevet kapta, Madách Imre volt az édesapja.¹⁶ Schönbauer Karolina 1863-ban férjhez ment Michna Pálhoz, aki Csesztvén a Majthényi család gazdatisztje volt, s ugyancsak Csesztvén született 1864 nyarán egy fia: Michna István. Alig egy évvel később, 1865. máj. 21-én Monoron halt meg (utolsó lakhelye a közeli Vasadpuszta volt).

Egy Huszár Mária-vers és egy P.-vers

Az *A-jegyzékben* az Amália–Karolina-versek után egy-két versből álló kisebb csoportok következnek. Érdeks, hogy egyazon csoportban szerepel a *Szőke Ipoly* és az *Egy tánczvigalomban*. Meglehet, itt is átsorolt versekkel állunk szemben, de mert a versek keletkezési körülményeiről és lehetséges címzettjeiről egyaránt keveset tudunk, így végképp eldönthetetlennek látszik, melyik verset s hová sorolta át a költő. Nem tehetünk mást, mint hogy a *B₂-jegyzék* alapján végezzük el a besorolást. Ott mindkét verscím alatt zárójelben egy-egy monogramot találunk. A *Szőke Ipoly* alatt ez áll: „P-hoz”, míg az *Egy tánczvigalomban* alatt: „H M-hoz”.

Mivel minden jegyzékben egymást követi a két vers, így közel egyidejűnek kell gondolnunk e szerelmeket, mindazonáltal az eltérő monogramok miatt, eredetileg más-más szerelmeknek szólhattak. Mivel Paula, Paulina vagy más P betűvel kezdődő női keresztnév nem fordul elő Madách ismert szerelmei között, így a *Szőke Ipoly* címzettjéről

semmit sem tudunk mondani. Az *Egy tánczvizgalomban* címzettje Huszár Mária lehetett.

A baráthi Huszár család több – egymással is közeli rokonságban álló – tagjával volt igen szoros a Madách család kapcsolata. Így a költő mindkét nővére ebbe a családba ment férjhez: Madách Mária Huszár Józsefhez, Madách Anna pedig Huszár Sándorhoz. Előbbinek testvére, utóbbinak unokatestvére volt a Tereskén élő Huszár Károly, aki kezdetben Madách politikai pályáját is egyengette, s akivel a költő édesanyjának, Majthényi Annának is jó volt a kapcsolata. Neki és feleségének, Tersztyánszky Máriának a lánya volt Huszár Mária, akit 1830. márc. 4-én kereszteltek Tereskén, és 1893. márc. 28-án halt meg Meránban.¹⁷ Bár hagyományosan e versek keletkezését (véltetően az erős Petőfi-hatás miatt) 1844 első felére szokás tenni,¹⁸ ez azért nem mond ellent a hölgyvel kapcsolatos egyetlen családi vonatkozású reflexiónak. Éppen ezidőtájt, pontosan 1844. febr. 14-én írta Madách Anna édesanyjának: „Huszár Mari leg szep leány Pozsonyba, majd lesz Miczi *kevély* reá. –”.¹⁹ Nagyon is elképzelhető, hogy a költő, aki egy Szontagh Pálnak írt levél tanúsága szerint úgy tervezte, hogy 1844. márc. elején ismét Pozsonyba utazik,²⁰ valóban sort kerített az utazásra, s ottani élményei nyomán született az *Egy tánczvizgalomban*, de talán a *Szőke Ipoly* is. (A földrajzi távolság az utóbbi esetben nem kizáró ok: nem feltétlenül a mulatság, sokkal inkább P. születési vagy lakóhelye lehetett az Ipoly mentén.)

Két ismeretlen szerelem: az eladó leány és a pásztorlányka

Az *A-jegyzék* 9. és 10. verscsoportja még talányosabb; az előbbi ráadásul csak egyetlen (kétrészes) átsorolt verset tartalmaz: *Egy eladó leányhoz* címmel. Eredetileg a II. kötet *Jellemzések* ciklusában szerepelt volna a vers. Ha korai vers volt, úgy szólhatott pl. Cserny Máriának is, akinek házasságkötése az *Emlékezés az első szerelemre* tanúsága szerint, míg Alsósztrégováról való távozása egy Szontagh Pálnak írt levél szerint ugyancsak érzékenyen érintette a költőt.²¹ Minden esetre a versnek két változata maradt fenn, ami amellet szól, hogy egy esetle-

ges kései élmény is befolyásolhatta a második változat létrejöttét. Ugyancsak a besorolás bizonytalanságát jelzi, hogy az *A-jegyzékben* két másik helyen is szerepelt. Egyrészt *A téli éj dicsérete* után állt, de utólagos betoldásként, majd a betoldást áthúzta Madách. Ugyancsak betoldásként, s áthúzva szerepel a vers *A csapodár átka* után. Az a körülmény, hogy egyetlen (javításokat csak viszonylag kis számban tartalmazó) jegyzékben ez a verscím három különböző helyen is előfordul, két helyen utóbb áthúzva, jelzi, hogy élete végén is legalább három szerelmére gondolhatott a szerző a verssel kapcsolatban. A besorolások alapján csupán az egyik címzett bizonyos: Matkovich Ida, mivel két Ida-vers közé esik a betoldás. A másik áthúzott előfordulási hely, *A téli éj dicsérete* és a *Kérelem egy nőhöz* közé való betoldása a verscímnek – egy, a jelen tanulmány későbbi részében ismertető megfontolás alapján – a Rudnay Józsefhez férjhez menni készülő Veres Szilárdát valószínűsíti, mint címzettet. Végül a vers második változatának kézirata, amely egy leszármazási táblázatot is tartalmaz, az abban előforduló neveket figyelembe véve egy harmadik, s egyben utolsó lehetséges címzetre utal: eszerint a sztrégovai urasági hajdú fiához, ifj. Tucsek Jánoshoz férjhez menni készülő Tóth Mária (vagy ahogy Madáchnál szerepel a név: Tót Mara) az eladó leány. Hogy ez valóban a végső lehetőség, azt már az is mutatja, hogy a költő vonallal jelezte a frigy létrejöttét, jóllehet arra már csak a halála után került sor. (1864. dec. 27-én Ipolyszögben.²²) Az *Egy eladó leányt* tehát jelenlegi ismereteink szerint, vagy még inkább: a jelenlegi ismereteink alapján felállítható hipotéziseket figyelembe véve Ida–[Szilárda?]-[Tóth Mária?]-versként sorolhatjuk be.

A 10. verscsoport két verse, *A pásztorlányka* és az *Emlékdózat* a *B-jegyzékben* is egymást követi, ezzel együtt semmit sem tudunk a címzetről. Lehet, hogy egészen korai versek átsorolásáról van szó, bár ennek ellentmondani látszik, hogy minden jegyzékben viszonylag hátul állnak e versek. Az sem zárható ki, hogy eredetileg Cserny Máriához íródtak, hiszen a *B-jegyzékben* *Az emlékezés az első szerelemre* után következnek. Ráadásul a motívum már a *Lant-virágokban* is megjelent a *Csere* című versben. Jobb híján és szigorúan idézőjelben „Lenke”-versekről beszélhetünk, amennyiben a költő lírájában ez az egyet-

len név, amely pásztorlánykával kapcsolatban előfordul (a *Csere* első, a *Lant-virágok*ban közzétett változatában). Szekunder „Lenke”-versnek mondhatjuk a *Szerény leányt*, amely ugyan az *Egy eladó leányhoz* első változatához hasonlóan a II. kötetben a *Jellemzések* ciklusban található, ám a *C-jegyzékben* a „Szerelmi dalok sorába jönnek” megjegyzés után ezt találjuk: *Pásztor lány, Emlék áldozat, Szerény leány*, ráadásul a három cím bal oldalon össze van kapcsolva, s a kapocs mellett ez áll: „Új czikk”.

Rozália-versek

Az *A-jegyzékben* ismét csak egy verset találunk: *A galambokat*. A *B₂-jegyzékben* szereplő alcím: „R-hoz”; időnként tévesen „A-hoz” változatban tették közzé. A címzett személyére egy szekunder vers enged következtetni, az *Emléklapokra Lamott R.* című verse, továbbá az a körülmény, hogy a Madách-irodalomban egyhelyütt előfordul de la Motte Rozália neve Madách szerelmei között.²³ A hölgy 1835-ben született és báró Skrebensky Ottóhoz ment feleségül; ennél többet Nagy Iván sem közölt róla.²⁴ A családi kapcsolatok, továbbá a család egy másik hölgy tagjához írott Madách-vers nyomán (*D. l. M. Grnő sírjára*) sejthető, mi lehetett az ismeretség alapja. A költő sógornőjének, Madách Károlyné Csernyus Emmának az édesanyja, de la Motte Izabella révén kerülhetett közelebbi kapcsolatba a családdal, s így többek között de la Motte Rozáliával, aki Csernyus Emma unokatestvére volt.

Zsuzsi-versek

Az *A-jegyzék* tizenkettedik verscsoportja három verset tartalmaz: *Zsuzsihoz (Linához)*, *Epedő szerelem* és *A téli éj dicsérete* címekkel. Érdekes, hogy a *B₂-jegyzékben* eredetileg a *Linához* címet találjuk, amelyet utóbb piros ceruzával áthúzott a szerző, s mellé írta a *Zsuzsihoz* címet; a két másik versnél Zsuzsi neve szerepel a *B₂-jegyzékben*.

Madách azon kevés szerelmeinek egyike, akinél (*A téli éj dicsérete* alapján) bizonyítottan vehetjük a szexuális kapcsolatot, ennek ellenére még csak feltevés sem fogalmazódott meg a személyével kapcsolatban. Palágyi Menyhért ugyan sejtette, hogy kiről lehetett szó, de nem kívánt róla nyilatkozni: „Rövid lejáratú szívkirálynéinak vajmi hosszú sorozatát szabad legyen hallgatással mellőznöm. Csak azokat említem föl, kikhez verseket írt, mint Karolinát, továbbá a vidék híres szépségét: Zsuzsit és utolsó szerelmét: Borkát.”²⁵

Veres Pálné-versek

Az *A-jegyzék* 13. verscsoportja Veres Pálnéhoz írott költeményeket tartalmaz. Igaz, a szerző sehol semmiféle jelzést sem használt, amely szerelme kilétét sejtetni engedte volna, ám Rudnay Józsefné Veres Szilárda tudtán kívül elárulta a titkot azzal a közlésével, amely szerint *A fogoly bokréája* (vagy ahogyan Madách hagyatékában fennmaradt a vers: *A rab, virágaihoz*) szüleinek a pozsonyi Vízikaszárnnyában történt látogatása nyomán született.²⁶ Minthogy a cím utólagos betoldásként ugyan, de az *A-jegyzék* 13. csoportjában található, így nem lehet kétséges a címzett személye.²⁷

A Veres Pálnéhoz írt primer szerelmes versek a következők: *Kérelem egy nőhöz*, *Ne légy közömbös*, *Rád emlékezem*, *Válaszúl*, *Ömlengés*, *Május 24-én*, *Merengés*, *Hozzá*, *Még egy szó hozzá*, *A rab, virágaihoz*, *Önmeztagadás*, *Atlas*. Szekunder vers az *Emléklapokra* ciklus *Egy nevelő* c. verse.

A címzett, Beniczky Hermin 1815. dec. 13-a körül született a Nógrád megyei Lázi-pusztán (ő maga úgy tudta, hogy Luca napján és pénteken született; az ellentmondás teszi bizonytalaná a születése napját [1815. dec. 13. szerda volt]). Szülei halála után nagyapja, Sturmán Márton tógyörki kastélyában nevelkedett. Bár udvarlói a kor jeles tudósai, művészei voltak (Toldy Ferenc, Szontagh Gusztáv, Fáy Gusztáv), 1839-ben mégis Veres Pálhoz ment feleségül, akitől 1841 őszén egy lánya, Szilárda született. Madách az ötvenes évek közepétől haláláig igen gyakran megfordult Vanyarcon, a család kastélyában, csak-

nem minden esetben mások (pl. barátja, Szontagh Pál vagy fia és unokaöccse) társaságában. Madách Imrének az *Atlas* c. vers tanúsága szerint viszonzott, mindazonáltal beteljesületlen szerelme a közelmúltig feltáratlan területe volt a Madách-kutatásnak, jóllehet – minden szexuális motívumtól függetlenül – maga Veres Szilárda felvetette annak a lehetőségét, hogy *Az ember tragédiája* női eszményéhez édesanyja szolgálhatott mintául.

Madách Imre legvitathatóbb írása, *A nőről, különösen esztétikai szempontból* c. akadémiai székfoglaló döntően meghatározta további életét. Szerelme, vitapartnerre rövidesen meghalt, s attól kezdve Beniczky Hermin további életét a honi nőnevelés érdekében kifejtett tevékenység határozta meg egészen 1895-ben bekövetkezett haláláig.

Szontagh Pál szerint 1858 elején Veres Szilárda iránt is élénk érdeklődést mutatott Madách,²⁸ így nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az első Veres Pálné-vers elé betoldott, de át is húzott *Egy eladó leányhoz* Szilárdához (is) szólt. Látszólag logikusabb lett volna a Veres Pálné-versek után betoldani, ám az időrend itt is csalóka. Az igazán nagy szerelem, a Veres Pálné iránti vonzalom közben a Szilárda-szerelmem legfeljebb epizód lehetett. (Elvileg annak a lehetősége sem zárható ki, hogy nem is volt szerelmes Szilárdába, csupán végletesen, még legjobb barátját is félrevezetve próbálta palástolni Veres Pálné iránti vonzalmát.) A *Május 24-én* c. vers ugyanis 1863-ban keletkezett. (Már Balogh Károly 1863-ra tette több más verssel együtt a *Május 24-én* keletkezését, de megerősíti ezt az a körülmény is, hogy Madách életének minden más május 24-ével szemben 1863-ban éppen pünkösd vasárnapja volt, ami alkalmat adhatott a versben leírt, nagyobb társaságban történő kirándulásra.) Ám 1863-ban Szilárda már évek óta Rudnay József felesége volt, s Váchartyánban élt férjével és fiával.

Balogh Károly nem egészen érthető okokból a szerelmi versek több, merőben különböző csoportjának gondolta a valójában mindkét jegyzékben egymás után álló verseket. Így az *Önmehtagadást* Fráter Erzsébethez írt versnek gondolata, az *Ábránddal* együtt.²⁹ Ez utóbbi verscímet ráadásul nem is ismerjük, bár Radó feltételezése szerint a Halász Gábornál *Ömlengés* címen közölt versről van szó.³⁰ Ezzel szemben a *Májusban (Május 24-én)*, *Hozzá, Még egy szó hozzá* és *At*

las címűekről azt feltételezte, hogy 1863-ban íródtak „egy meg nem nevezett férjes asszonyhoz.”³¹ Nos, mindezek a versek egyértelműen Veres Pálnéhoz íródtak; besorolásukban semmi jele annak, hogy a költő bizonytalankodott volna, s átsorolásukra sem utal semmi.

Borka-versek

A költő utolsó szerelmeként szokás számontartani Borbálát (Borkát), s ezt megerősíti az *A-jegyzék* is: a szerelmes versek 14. s egyben utolsó csoportját alkotják a Borbálához írt költemények. Érdekes, hogy a *B-jegyzékek*ben még merőben más a sorrend: ott a Borkához írt verseket a Zsuzsihoz írtak követik, majd a Veres Pálné-versek zárják a sort. Utóbbiak közül az utolsó, az *Atlas* a *B₂-jegyzék*ben egyenesen kései betoldás! Mintha a mondandó – hogy ti. Veres Pálné viszonzszereti őt – oly súlyos lett volna, hogy gondolkodóba ejtette a költőt, közzé teheti-e egyáltalán? (A 15. fólió keletkezése idején még nem sejtette, hogy rövidesen meg fog halni; könyvének kiadására számított, s így többek között arra, hogy Veres Pálné a különösen fogékony és figyelmes olvasók szűk táborába fog tartozni. Rá való tekintettel maradhatott ki – tudatosan vagy tudattalanul – az eredeti gyűjteményből az *Atlas*.)

Ha az átsorolt versektől eltekintünk, s az *A-jegyzék* e verscsoportjánál a címek mellett álló számokat is figyelembe vesszük, akkor a következő verseket sorolhatjuk a Borka-versek közé: *Borbálához I-III.*, *3 féléjajdulás*, *Lemondás*, *Felejtünk*, *Szeret hát*, *Boldog óra*, *Szív és ész*. Érdekes, s az alkotói folyamatra enged következtetni, hogy az említett hét vers közül csupán az utolsó öt szerepel a *B₂-jegyzék*ben. Ugyanakkor a *B₁-jegyzék*ben, igaz, utólagos betoldásként s korábbi címen, de a második verscím szerepel (*3 fájdalom kiáltás*), sőt, fölötte egy áthúzott s ezért olvashatatlan három részes vers címe állhatott, nyilván a *Borbálához*, amely utóbb kaphatta a *Borkához* címet. (A két említett vers szövege csupán a gyűjtemény utáni különálló lapokon található meg.) Mindez azt mutatja, hogy valóban kései, 1864-ben még tartó szerelem-

ről lehetett szó, s hogy e két vers csupán a kötetbe rendezés során, esetleg azt követően keletkezett.

A címzett legvalószínűbben Makovnyik Jánosné Gyuros Borbála, aki 1838–40 körül született Felsősztrégován. Vida Imre nyomán felmerült ugyan az a lehetőség, hogy netán a Tóth Máriával kapcsolatban korábban már említett leszármazási táblázatban szereplő Bagyinszky Borbála lett volna a Borka-versek címzettje, de ez mindenképpen csupán másodlagos lehetőség, amit azon a megfigyelésen túl, hogy Borka-versek szomszédságában szerepel a táblázat, nem támaszt alá semmi.

Gyuros Borbála 1857. nov. 23-án ment férjhez Makovnyik Jánoshoz, s 1866. dec. 13-án halt meg Alsósztrégován.³² Amennyire megállapítható: egyszerű parasztasszony lehetett, bár nem zárható ki annak a lehetősége, hogy Harsányi Zsolt autentikusnak látszó (Alsósztrégováról eredő) értesülései ellenére életrajzi regényében túlzott. (Harsányi – nem tudni, hogy sztrégovai emlékezések nyomán, vagy csak a hatás fokozása kedvéért – analfabéta, mozgássérült asszonyként szerepeltette a regényében Borkát.)

Bagyinszky Borbála Tucsek János urasági hajdúnak – vagy ahogyan a Madách-életrajzokban utalnak rá: Jancsi huszárnak – a felesége volt. 1840. aug. 2-án kötöttek házasságot Szügyben az akkor már özvegy Tucsek Jánossal; a menyasszony 1818. nov. 2-án született Ribán.³³ A jelen tanulmány szerzője korábban abból a megfontolásból tartotta valószínűtlennek Borka és Bagyinszky Borbála azonosságát, hogy Madách Imrének az a szerelme, akivel egyes feltételezések szerint élete végén a világtól való félrevonulást tervezte, inkább nála jóval fiatalabb, mintsem évekkel idősebb hölgy lehetett. Ezt az érvet kétségkívül kikezdtte az az újabb felismerés, amely szerint – jóllehet szerelmeinek túlnyomó többségére változatlanul áll, hogy fiatalabb volt nála – egyik legnagyobb szerelme a nála több mint hét évvel idősebb Veres Pálné volt. Mindazonáltal Bagyinszky Borbálát változatlanul kevésbé valószínű címzettnek kell tartanunk, mint Gyuros Borbálát. Túl azon, hogy a leszármazást is tartalmazó 99. főlíon nem Borka-vers áll, hanem az *Egy eladó leányhoz* második változata, s így logikusabb magát az eladó leányt keresnünk a táblázatban, mint más főlíókon álló versek címzettjét (s a jegyzet keletkezései közülük már csak Tóth Mária

volt eladó leány), felhozhatjuk ellenérvként azt is, hogy a leszármazási táblázatban egészen pontosan „Bagyinszki Bora” áll; tehát nem Borka és nem is Borbála, jóllehet a verseknél az utóbbi alakváltozatokkal találkozunk.

Nem kizárt, hogy az Alsó- és Felsősztrégovai evangélikus anyakönyvek, esetleg más források későbbi beható vizsgálata nyomán megnyugtatóan tisztázható majd a Borka-kérdés. A *Szeret hát* című ugyanis a hölgy visszatéréséről tudósít, s arról, hogy „mély sír tátong köztem s közötté.” Mivel mindkét hipotézisben férjes asszonyról van szó, lehetséges, hogy férjének halála után tért vissza Borka Madách Imréhez.

További átsorolt versek

Madách primer szerelmi költészetének valamennyi verséről számot adtunk, kivéve néhány átsorolt verset. A fentiekben a Karolina-versek szerepeltek ebben a kategóriában, mivel azok mindegyike átsorolt vers, amely eredetileg Amálinak szólt, továbbá az *Egy eladó leányhoz* címűt soroltuk ide hasonló okból: magában áll ugyan egy csoportban, de többszörös átsorolása látványosan megmutatkozik az *A-jegyzékben*. Vannak azonban olyan további átsorolt versek is, amelyek a korábban már említett szerelmekhez szólnak, de különböző jegyzékekben eltér a helyük.

Ha az eddig nem említett verseknél ismét az *A-jegyzék* alapján haladunk, úgy az *Önvád* az első átsorolt vers. Rendhagyó is a maga nemében, amennyiben a *B-jegyzékekben* az Amália-versek között szerepel, míg az *A-ban* az Etelka-versek között. Az *Önvád* tehát Amália–Etelka vers, vagyis kivételesen utóbb nem egy későbbi, hanem egy korábbi szerelméhez sorolta be a költő a versét.

A következő átsorolt vers az *Ige a' múltból*, mégpedig Mária–Ida vers. Valóban: ha 1839-ben megszületett már a vers, mint ahogy arról Lónyay Menyhértnek beszámolt a szerző,³⁴ úgy korai címzettje Cserny Mária lehetett. Ugyanakkor *A-jegyzékben*, de a *B-jegyzékekben* is az Ida-versek között találjuk.

A legtöbb átsorolt verset azonban az *A-jegyzék* Borka-versei között találjuk. Így az *Isten veled* Ida–Borka vers, mivel a *B-jegyzékek*ben az előbbi, az *A-jegyzék*ben az utóbbi csoportban áll.

A *Viszontlátás* Amália–Borka vers. A *B₂-jegyzék* szerint ugyanis ez a kései vers bizonyosan Gyürky Amáliának szült: eredetileg a *Viszontlátás Amáliával* címet viselte, majd a nevet piros ceruzával áthúzta Madách, s mellé írta: „hátrább”. A vers jóval Amália házasságkötése után, minden jel szerint sok évvel később született.

Végül a *Legszebb költészet* Fráter Erzsébet–Borka vers. Ebben az esetben azonban nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a szerkesztői koncepciónak „esett áldozatul” a besorolás, vagyis részben, vagy esetleg kizárólag azért áll a Borka-versek végén, mert a szerző (szerkesztő) szerelmi költészete záródarabjának szánta. A vers az átsorolt versekkel együtt összesen tíz Borka-vers között a 10-es sorszámot kapta, de fizikai helyét tekintve is az *A-jegyzék* utolsó tétele.

További kutatások

Amint láttuk, Madách Imre primer szerelmi költészténeke taxonómiája megadható, legfeljebb néhány átsorolt versnél lehet vitatni, hogy valójában kik is voltak a címzettek. Az *A-jegyzék* 69 verse (a többrészes ciklusokat is egy-egy versnek számolva, az Idához kivételével, amelynek két része nemcsak sorszámot, de alcímet is kapott) a sorrendtől eltekintve megfelel a Halász Gábor kiadásában szereplő 68 versnek; csupán az *A-jegyzék*ben *Kérők* címen említett, valójában *Két kérő* c. vers szerepel nála másutt: a *B-jegyzékek*nek megfelelő helyen, vagyis a *Románc és ballada* ciklusban.

Megválaszolatlan kérdés azért maradt, hiszen pl. a címzettekről igen keveset tudunk. Így kérdéses, létezett-e egyáltalán Dacsó Lujza nevű személy, a *Zsuzsi*-versek vagy a „Lenke”-versek címzettjéről pedig feltevéseink sincsenek.

Ugyancsak jórészt feláratlan terület a szekunder szerelmes verseké. Így az *Emléklapokra* ciklus vagy a *Vegyések* néhány darabja kétségkívül a szekunder szerelmi költészetbe sorolható, a lehetséges címzettek-

ről azonban gyakorlatilag semmit sem tudunk. Még olyan egyértelműnek látszó esetben is, amilyen az előbbi ciklus *Cserny Ida* című verse, kételyeink támadhatnak. Lehetséges, hogy Cserny Mária rokonáról van szó? Netán véletlenül lemaradt két betű a név végéről, s valójában sógornője nővérenek, Csernyus Idának az emlékkönyvébe került a vers, akit egészen bizonyosan ismert a költő? Mert hiszen az *Emma* bizonyosan a sógornőt, Csernyus Emmát jelöli, akinek egyetlen testvérét Idának hívták. Az ilyen és hasonló talányokat a későbbi kutatásoknak kell tisztázniuk.

Jegyzetek

1. KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre lírájának kronológiájáról*. It. 1991. 2. sz. 377–385. l.
2. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp. 1942. II. k. 937. l.
3. MADÁCH Imre: *Költemények*. OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 1397., ANDOR Csaba – LEBLANCNÉ KELEMEN Mária, *Madách Imre kéziratai és levelezése (katalógus)*. Bp., 1992. 200–204. l.
4. ANDOR Csaba – LEBLANCNÉ KELEMEN Mária, *i. m.* 192–194. l.
5. ANDOR Csaba – LEBLANCNÉ Kelemen Mária, *i. m.* 202–203. l.
6. ANDOR Csaba: *Ki volt Madách első szerelme?* ItK 1991. 2. 188–196. l.
7. BALOGH Károly: *Madách az ember és a költő*. Bp., 1934. 29.
8. Magyar Országos Levéltár. Mikrofilmtár A 5346–5348.
9. Magyar Országos Levéltár. Mikrofilmtár A 2513. [Nagylónya (református) anyakönyvei].
10. LÓNYAY Etelka (szerk.): *Töredékek. Nagyméltóságú nagylónyai és vásárosnaményi Lónyay Jánosné Lónyay Florentina úrnő emlékirataiból I–IV*. Bp., 1891.
11. HARSÁNYI Zsolt: *Hogyan írtam a Madách-regényt?* Új Idők 1932. II. félév 638–640. l.
12. Magyar Országos Levéltár. Mikrofilmtár A 1301.
13. SCHÖNHERR Gyula: Magyar nemzeti zsebkönyv. Nemes családok I. Bp., 1905. 134. l. (A könyvben tévesen Markovics családnév szerepel.)
14. Édesanyja, Matkovich Sándorné Matkovich Lídia 1832-es gyászjelentésének tanúsága szerint már özvegy volt. OSzK Kisnyomtatványtára. XIX. századi gyászjelentések.
15. Lisznai Kálmán – Gyulai Pálhoz, 1843. nov. 1. *In*. SOMOGYI Sándor (szerk.): *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. Bp., 1961. 10. l., Madách Anna – id. Madách Imrénéhez, 1844. febr. 14., OSzK Kézirattára. Levelestár.

16. ANDOR Csaba: *Ki volt Madách utolsó gyermeke?* Palócföld 1992. 5. sz. 433–440. l.
17. Magyar Országos Levéltár. Mikrofilmtár A 5363., Nemesi Évkönyvek 1935. 66. l.
18. BALOGH Károly, *i. m.* 47.
19. Madách Anna – id. Madách Imrénéhez, 1844. febr. 14., OSzK Kézirattára. Levelestár.
20. STAUD Géza (szerk.): *Madách Imre összes levelei*. I. k. Bp., 1942. 106. l.
21. STAUD Géza, *i. m.* 85. l.
22. Magyar Országos Levéltár. Mikrofilmtár A 2717.
23. VIDA Imre: *Madách Imre életének vázlatja új életrajzi adatok alapján*. Bp., 1925. 9. l.
24. NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal III*. Pest, 1858., 273. l.
25. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 224.
26. RUDNAY Józsefné – SZIGETHY Gyuláné: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése*. Bp., 1902. 37. l.
27. A Veres Pálné és Madách Imre viszonyát bővebben kifejtő tanulmány megjelenés előtt.
28. PALÁGYI Menyhért, *i. m.* 281. l.
29. BALOGH Károly, *i. m.* 47.
30. RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján 1987., 100. l.
31. BALOGH Károly, *i. m.* 220. l.
32. Nógrád Megyei Levéltár XIII. 1. A Bory-Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése 40.
33. Magyar Országos Levéltár. Mikrofilmtár A 2717.
34. GYÖRFFY Miklós: *Madách kiadatlan levelei*. Irodalomtörténet 1959. 93. l.

II.

Madách élete és kultusza

Horánszky Nándor

Az alsósztrégovai Madách-síremlék története*

Néhány órája Alsósztrégován jártunk. A Madách-kúria falán elhelyezett magyar nyelvű emléktábla leleplezésén vettünk részt, s meglátogattuk a kúriához tartozó, kies parkban Madách Imre sírját, s láttuk az emlékművet, amely tökéletesen illeszkedik a tájba. A műalkotás szemlélése során ma már ritkán gondolunk arra, vajon hogyan is jött létre ez az emlékmű. A sír és az emlékmű létrehozására vonatkozó dokumentumok (az 1933–1936 közötti időszakból) az MTA Kézirattárában rendelkezésre állnak, ezek alapján ismertetem az emlékmű létrehozásának néhány részletét.

A *Kisfaludy Társaság* képviselőjében *Horánszky Lajos* egy helyszíni szemle alapján (1932. július 31.) úgy ítélte meg, hogy Madách Imre alsósztrégovai nyugalóhelyét, amely egy présházszerű, düledező épületben volt, a nagy költőhöz méltóbb nyughelyre kell felcserélni. Egy az akkori síron található ismeretlen származású felirat így fejezi ki költőien ezt a szomorú állapotot: „Sírod kicsi, elhagyott, nem övez fények glóriája, / De belőle messze ragyog az ember tragédiája”.

Masaryk elnöknek a sírnál tett korábbi látogatása is hozzájárult az emlékmű mielőbbi létrehozásához. Miután a körülmények nem voltak megfelelőek ahhoz, hogy Magyarország Csehszlovákiában egy síremléket felállítson, ezért a nyilvánosság kizárásával kellett a tervezést elkezdeni és a munkálatokat végrehajtani. A szükséges pénzüsségeket az MTA segítségével, a Budapesten felállítandó Madách-szoborra befolyt összeg kamataiból (ez a szobor egyébként nem készült el) és egyéb forrásokból biztosították. A pénzügyi lebonyolításról a Pénzügyminisztérium gondoskodott. Az emlékmű elkészítésének költségeit jelentősen csökkentette az a körülmény, hogy a síremlék felállítása körül végzett felügyelői, szervezői és tanácsadói szerepért senki nem fogadott el honoráriumot, mert, mint mondták, nem lehetnek egy közügynek hűtlen sáfárai, s a hazafiúi kötelességüknek tesznek eleget. (Az

*Elhangzott Kékkőn, 1995. október 7-én.

összköltség magyar pénzben kb. 12–14 000 pengő volt, cseh pénzben ez kb. 55–60 000 koronának felelt meg.)

A Kisfaludy Társaság részéről Horánszky Lajos, nagyapám, a Kisfaludy Társaság tagja vette fel a kapcsolatot a tervezőkkel és a kivitelező művészekkel. Az emlékmű művészi megtervezésére és kivitelezésére *Rigele Alajos* pozsonyi szobrászművészt kérte fel. Rigele Bécsben tanult a Képzőművészeti Akadémián és munkássága, szobrok, portré-szobrok, domborművek, plakettek és különböző színvonalú síremlékek készítése révén vált ismertté. A pozsonyi dómban láthatjuk finom metszésű, kifejező erejű alkotását, a Pázmány síremlék domborművét.

Rigele érthető örömmel kezdett hozzá munkájához, hiszen mint ki-sebbségi sorban élő mesternek, nagy megtiszteltetést jelentett számára, hogy egy ilyen kiváló társaság éppen őt bízta meg a magyar irodalom legnagyobbjai között számon tartott Madách Imre síremlékének elkészítésével.

Rigele munkájához a ma már szintén keveset emlegetett *Telcs Ede* adott tanácsokat, és segítette a kivitelezés művészi színvonalának emelését. Telcs Ede is Bécsben végezte az Akadémiát. Közreműködött a budapesti Vörösmarty-szobor készítésében, amelyet Kallós Edével közösen készített, valamint Alpár Ignác szobrát alkotta a Városligetben.

Rigele Alajos két tervezetet bocsátott a bíráló bizottság elé, melynek természetesen Telcs Ede is tagja volt. Az első modell egy oszlop tetejéről repülésre kész sasmarat ábrázol. Az oszlop elülső oldalán Madách-relief néz a szobor előtt álló szomorú, magányos férfialakra. Ez a terv nem nyerte el a bíráló bizottság tetszését.

A második variáns egy oszlop tetején, kitárt karokkal égbetörő ifjút ábrázol, akinek alakjáról könnyedén omlik le a testét borító lepel. Ezen az oszlopon is Madách-relief látható. Az oszlop tövében itt egy férfialak állt, „tekintetét magasba emelve, alázattal, csodálattal”.

A zsűri a második, az *égbetörő ifjú* tervét fogadta el. Az alakot bronzba öntve, az oszlopot szürke márvány helyett más, olcsóbb anyagból javasolta elkészíteni, és a mellékalaktól eltekintett.

Rigele egy helyszíni szemle után tovább érlelte művészi elképzeléseit, s 1936. június 4-én ezeket írta: „Mozgalmas drapériát gondolok, mely a test nyugodt ívelésével már szimbolikusan is ellentétben áll.

Sok vágyakozást igyekeztem belevinni, s azt hiszem, ez sikerült is. A nagyszerű környezet megkívánja, hogy a szobor magasságát emeljük. 3,60 m magasságban állapodtam meg, a talapzatot nagybecsű tanácsod (mármint Telcs Edé – H. N.) szerint emeltem. A szimbolikusan is legszébb megoldás az, amely azt mutatja, hogy az »Ember égbevágyó lelke« Madách sírjából emelkedik ki.”

A leomló lepel és az égbe törekvő ifjú nemcsak az anyag és a szellem kapcsolatának szép jelképe, hanem egyúttal sikeres statikai megoldás is.

Rigele Telcs Edével együttműködve tovább finomítja elképzeléseit, amelyek a környezetét is figyelembe veszik. Ezt írja: „Az emlékmű felállításának helye igen megfelelő: szelíd lejtő magasabb pontján, az országútról már messziről látható.”

Rigele szerette volna még, hogy az országútról felvezető lépcsősor jobban kiemelje az emlékmű monumentalitását. A lépcsők azonban az állandó pénzhiány miatt – amint láthattuk – a mai napig nem készülhettek el. Az emlékmű tervezésében egyébként *Rigele László* építész-mérnöknek, a művész testvérének is szerepe volt. A tervek alapján tehát az alap 1,30 m, a talapzat anyaga – takarékosági okok miatt – terméskő. A talapzat egyúttal a kriptá is, ahol Madách Imre és családtagjai nyugszanak. Az oszlop 3,20 m magas, és az eredetileg elképzelt márvány helyett homokkőből készült.

Ezen helyezkedik el a 3,60 m magas bronzszobor, amely kitárt karú, égbe emelkedő ifjút ábrázol, akinek szinte lebegő alakja, behunyt szeme, arcának átszellemültsége vágyakozást tükröz. Sokan Ádám alakját vélik felfedezni benne, az örök kereső, új utakra törő embert, de Rigele leveleiben egyszer sem történik utalás Ádámra, tehát tekinthetjük úgy, mint *Ádám sorsát viselő és vállaló, bizakodó, vágyakozó Embert*. Az elkészült emlékművet 1936. december 19-én avatták fel mindenféle külsőség és ünnepség nélkül.

Rigele Horánszky Lajoshoz írt levele a kisebbségi sorban élő művész szép vallomása. „Biztosítom, hogy lehetőségeimhez képest mindig örködni fogok a sztregovai síremlék felett, hiszen nemcsak egyik legjobb és legkedvesebb művemről van szó, hanem tartozom ezzel a nagy költő emlékének is. Biztonsággal és örömmel tölt el a tudat, hogy

Madách sírhelyét az én művem jelöli. Mély hálával tartozom önnek, hogy engem tüntetett ki e nagyszerű megbízással, és annyi sok nehézséggel megküzdött, hogy az emlékmű megalkotását lehetővé tegye. Szívvel kívánom, hogy hazafias munkásságát még soká folytassa és a magyar kultúrának még számos szolgálatot tehessen”.

Rigele pár év múlva, 1940. február 17-én meghalt. Az utókor azonban kegyelettel örködik nemcsak Madách emlékének, hanem a Madách szelleméhez méltó síremlék felett is. Ennek a felemelő érzésnek voltunk tanúi az elmúlt órákban.

Benes Istvánné

**Életfák és tilalomfák
Madách Imre tájrajzainak bemutatása projektív és
szimbolikus tartalmaik alapján**

A szimbolika „a három tényező s fizikai mozdulatnak a negyedik tényező szolgálatába állítását tárgyalja.”

Dienes Valéria

A Tragédia indító színében – s épp Luciferrel – mondatja ki Madách az emberi eszmélet legősibb képéből származó, a létreebredés léthoszszig tartó döbbenetének – élménynek és tartalomnak – talán lehető legtömörebb summázatát:

Te anyagot szültél, én tért nyerek.

És ez, a kozmikus múltba visszautalt minden mélységet és sötétséget ismerő, avval egylényegűként azonosuló bukott angyal, negatív világosságának kinyilvánításával ott áll az Úr színe előtt, a mindenek igazát megvilágító fénykörben – s pökhendi káprázatával éppoly hitelesként, akárcsak kényszerű eredendőségében.

Röviddel később már Ádámnak – egy másfajta birtokbavétel aktusát kísérő – szavait halljuk:

*Ez az enyém. A nagy világ helyett
E tér lesz otthonom. Birok vele.*

Mily hatalmas íven nyugvó, s mennyire sürgető az út a két kozmikus tilalomfától az emberléptékű mezsgyekaróig, a palócföldi, keresztet formázó „cucákig” és a valódi keresztekhez – Madách tájrajzainak e két kitüntetett tárgyáig...

A térrel való bánás és a hátrahagyott nyomok arculata az élőlényekre meghatározott módon jellemző. Alapvetően ezen az elven működik az indiánok nyomolvasása csakúgy, mint a szintén igencsak ősi megfigyelések talajából kinőtt kézírásvizsgálat, vagy a pszichológia újabb gyakorlatában használatos rajztesztek személyiségfeltáró módszere is. Az emberi kéz által szándékosan létrehozott nyomok tanulmányozásának története az időszámításunk előtti V-VII. századig nyúlik vissza, amikor is a kínai mesterek a homokba rajzolt vonalak mélységéből, hosszából, irányulásából, az egyén kevésbé nyilvánvaló tulajdonságaira vonatkozó következtetéseket voltak képesek már levonni.

A rajzban megnyilvánuló projektív és szimbolikus tartalmak alapján való interpretációra bármilyen kötött vagy szabadon választott témájú rajz lehetőséget kínál, mindazonáltal a tájrajz mint a Természet ábrázolása és utánérzése, hívhatja elő az érintetlen, spontán, gyermekien tiszta és igaz, az egyén természetes állapotára vonatkozó legmélyebb lelki tartalmakat.

A Természet: anyaszimbólum és egyben az ember női aspektusának, animájának hordozója is. A gyöngéd, az éltető, az elvárásokat teljesítő, vagy az elutasító, a leválasztó anyáról és az ezzel vonatkozásba hozható minden érzelmi és materiális élményről szóló emlék és képzet innen ered és ide torkollik – amivel lehet azonosulni, vagy negatív aspektusai ellen tiltakozva, azokat tagadni, vagy akár letagadni is. Minden rajz – természeténél fogva – valamiképpen mitologikus is, így teret nyújt bármiféle metamorfózisnak; az individuáció útját járó egyén önpróbálgatására, a személyiség különböző rétegeinek különféle helyzetekbe, formákba, viszonyokba illesztésére, annak büntetésére vagy megjutalmazására is.

A grafológia gyakorlati tapasztalatait és a lélektani rajzvizsgálatok – több szerző által ismertetett – módszereit és eredményeit egybevetve jutottam Madách tájrajzai vizsgálatának gondolatához. E kétirányú megközelítés sok azonos módszertani alkalmazási lehetőség mellett legalább annyi, egy az egyben át nem tehető, más nézőpontból kiinduló feltevést tett szükségessé. Így – többek között – alapvető figyelmet kellett szentelni az írástömb és a rajz nem azonos irányú építkezésére, a szabad és a kötött témájú nyomképzés szemléletes mennyiségi és mi-

nősegi, tematikai komplexitásán túl, a keletkezés, a lefolyás, az eredmény technikai és lelki vonatkozásaira, gondolva itt az indíttatás, a törekvés, a figyelemösszpontosítás és egyéb, a történebe – esetlegesen – éppúgy belejátszó, más-más eredetű és szálakon futó szövevényére.

Az írás vagy rajzolás szándékával választott papírlap – vagy bármilyen erre alkalmas felület – „még csupán és már egészen” magában foglalja a nyilvánvalóság és a megnyilatkozás összes lehetőségét és lehetőségét, ilymódon egyaránt képviselve a makro- és mikrokozmosz absztrakt és konkrét aspektusait. A papírlapnak ugyanis nem csupán síkbeli kiterjedése van, de adott felület mélységére és magasságára – mintegy a felfoghatón és az érzékelhetőn túl létező dolgokra – utaló eszmélettel is rendelkezünk. Az egyén ide vonatkozó viszonyulásáról nyerrünk értesülést már a papírfekvés megválasztásából, majd a kész mű – írástömb vagy rajz – beírt-berajzolt és üresen hagyott felületeinek – inkább „érzett”, mintsem észokokkal alátámasztható – arányaiból és ezek összefüggéseiből. Ha e jelenség létrejöttét mint a gravitációs vonzás irányába és ellenében végrehajtott, illetőleg a felületről felemelt kéz és író-rajzeszköz átívelő, áthidaló gesztusai eredményeként szemléljük: e mozgásminőségek mögött rejő örök szimbolikus értékek tartalmához jutottunk el. Ide tartozik minden, amiből a hit, a vallás, a szépség és igazság táplálkozik, amiből a formanívó, az etikai és esztétikai gyökerek kiindulnak, s amit ugyanezen tárgyú vágyak, törekvések, készségek – hasztalan és mégis – elérni igyekeznek.

Madách rajzai esetében – az eredetileg kéznél levő papírlap méretének, formájának megbízható ismerete hiányában (a lapszéleknek a rajz elkészülte utáni megváltoztatása, csonkítása eshetőségével is számolva) csupán következtetni lehet, illetőleg a több rajzot is tartalmazó lapok alapján valószínűsíteni azt a gondolatot, hogy a Költő a valóságos vagy valóságosan létezhető dolgokat ábrázoló, az ábrát illetően tudatosabb, szándékosabb célzatú rajzait inkább a konvencionális választásának minősülő „álló” lapra – ha azt különböző tárgyú és terjedelmű tömbök közt felosztva is – szerette felvinni. Tájrajzait viszont szinte minden esetben a tágabb horizontális térigény jegyében építette fel, ami önmagában nem hordoz különösebb jelentéstartalmat, csupán egyfajta – általános – szükségszerűséget képvisel, ám többi – szintén szub-

jektívebb – rajzaival összevetve – esetleg – jobb megvilágításba kerülhetne Madách papírfekvés igénye. Nem lehetetlen, hogy ebből a feltevésből kiindulva sikerülhetne Madách több rajzának, ha nem is konkrét, de lelki, emocionális eredetéhez közelebb kerülni.

A papír igénybevételének praktikus-takarékos vonatkozását illetően, talán nem érdektelen emlékezetünkbe idézni a Költő bájos gyermekkori levelét, amelyben a „kis Károly” érdekében „könyörög” édesanyjához – feltehetően az e kérését könyörtelenül megtagadott „Hofmester” háta mögött – „fertály árkus papiros”-ért.

A tájrajzok vonalai olykor szintén eszünkbe juttatják azt az anyagyszerűséget, s többnyire a sematikus ábrázolásoknál, ami Madách kézirásában jelen van, ám az írástömb felépítésében, az írásfolyás közben munkáló tudatos akarat, tartás, a kozmikus távlatokat átívelni kész gondolatiság küzdelmei a szembenálló téreőrökkel, itt hiányoznak. A rajz vonalainak kifejtésében, vonalbeli minőségében, az oldottabb térfogás, az e térben való jártasság okán is, egy intimebb hangulatiságról lehet szólni, s az egymással ellentétes jelenségek és megjelenítés olyan gyermeken egyszerű és szerves együtt tartózkodására, illeszkedésére, amilyen csupán az álmokban lehetséges.

Ez alól csak látszólagos kivételt képez a több rajzon is felbukkanó dől, már-már zuhanó kereszt, illetőleg az útjelzőként állított mezsgyekaró, meghökkentő méretarányával itt, indokolatlannak tetsző környezetbe helyezésével ott, és valószínűtlen, mintegy a Föld forgástengelyének irányába illesztettségével minden egyes előfordulásában. Minél megértőbb szándékkal, s mentől beljebb sikerül hatolnunk azonban ezekbe a szubjektív élményekbe transzponált tájakba, annál inkább kezdjük érezni odatartozásukat, s az a gondolat kezd megkísérteni bennünket, hogy ha azok nem volnának ott és úgy, valami nagyon fontos, nagyon lényeges élmény híjával maradnánk mi is.

Madách térképze megkívánja az „úr” olyan vonzatú aspektusának képviselőt, amely az ábrázolt dolgok különös térbehelyezését, szokatlan, olykor éppenséggel fordított perspektívából szemlélt és láttatott formáit képes befogadni és egybeötvözni. A szerkezetiségében igencsak hasonló tájrajzait kívülről befelé haladva, egyre kisebbedő tárgyaktól építi fel egy képzeletbeli középpont köré, mindazonáltal a kép-

a vertikális középtengely mentén – valamiképpen – mindég szétválík vagy szétválasztódik. Ám mivel ez a megosztottság is abból a láthatatlan középpontból nyeri indokait, egyben össze is fogja, egységbe is foglalja a kompozíciót. Hajlamos vagyok azt mondani, hogy ez a túlzó vagy túl kevés háttérszembesülés határozza meg végülis azt a mélységet, amiről hovatovább nem tudjuk eldönteni – akárcsak e rajzok jónéhány más vonatkozásában –, hogy az valójában mélység-e vagy inkább magasság – valahogy mindkettőnek érezzük. És ez a jelenség teszi mozgóvá, történetessé – nem a képet, s nem is az ábrázolt tájat, hanem – azt a más módon kifejezhetlent, ami a láthatón túl kezdődik. Ebben a dimenzióban válnak a már említett keresztek és kereszt-alakzatok a megkötöttség és a gyalázat statikus tér-idő szimbólumaiból az örök körforgás pogány-archaikus jelképévé: napkerékké, de értelmük végső kicsengésében az örök élet és az üdvösség reményének egyedüli hordozóivá.

Talán itt nyerhetünk némi bepillantást Madách s más író-költő zseni rajzolás iránti készletességének és szükségletének titkába is: a létező dolgok megnevezésében, a fogalmak általi teremtés képességével kitüntetetten megáldott ember további utat kereső vágyának átfordulásában. Mert a dolgok ok-cél valóságából – olykor – a cél-ok, a tiszta értelem dimenziójába ragadtatott, az alkímiai „Solve et coagula” – „oldj fel és köss meg” elvét bármily magas fokon művelő egyén számára sem adott más lehetőség, mint a képi megfogalmazás, helyesebben a képi ábrázolás természetében rejlő szimbólumképzés – ezen élmények rögzítésére és közölhetőségére.

Madách rajzainak művészi értékét – bizonyára – lehet vitatni, mögöttes tartalmaik miatt viszont érdeklődőbb figyelmet érdemelnének a rajzvizsgálat különböző módszereit művelő lélektani szakemberek részéről.

A – vélhetően – közvetlen élmény nyomán született tájrajzok szerkezete, kiviteli jellegzetességei – mint hasonló, elmélyült tudatállapot és rögzült, nosztalgiaival is átszínezett emléknymok bizonyosságai – lényegileg nem különböznek a pusztán fantáziálásból eredő rajzokétól. Ha ez utóbbiakra a „kifejtett”, a síkban ábrázolt s a kevésbé valóságúnak tetsző tereptárgyak jellemzőbbek is, amazokon szintén fellelhe-

tünk ilyenekké látott részleteket. Itt felvetődik: a képzett mestertől rajzolni, festeni tanult Madách miért nem tud vagy nem szándékozik egyáltalán élni oly gyakran a helyes távlati ábrázolás általa elsajátított fokú ismeretével sem? Vajon valóban nem észlelné a perspektivikus torzításokat? Ez annál is inkább jogos kérdés, mivel a hihetetlen precíz kivitelező munka, nagy figyelemösszpontosítás és a nem kevés ráfordított idő vitathatatlan bizonyosságaival együtt fordulnak elő a szóbanforgó szabálytalanságok. A grafológiában bizonyos vonalbeli elcsúsztatások, eltolódások esetében szívesen gondolnak, sőt következtetnek pusztán „szemhibára”, a szemkontroll megfelelőségének szervi akadályozottságára. Meglátásom szerint erre vonatkozóan nem lehet ennyire egyszerűen ítéletet kimondani. A maximális kivitelezési figyelem mellett létrejött Madách kézírásban is fellelhetők effajta jegyek (ám nagyobb írásgyorsaságnál kevésbé) pl. az ékezetek ún. „előresietése”, én azonban óvakodnék akár ezt, akár a rajzbeli anomáliákat – elsődlegesen meghatározó – optikai rendellenesség, a legkevésbé annak kizárólagos kontójára írni. A táj felülnézetből való megragadását, mint látószög eltolódást, még csak meg lehet nevezni, ám milyen, minden mástól független optikai hibaként lehetne csak elgondolni is azt, a sztereoszkópos látással bizonyára kapcsolatos, de sokkal komplexebb eredetűnek tartható „válogatást”, ami az alakiségben csaknem megegyező, egyaránt függőleges térbeli tárgyakat: a lomblevelű fát-fatörzset, illetőleg a fenyőket, az útjelzőket és keresztek, következetesen és sosem felcserélve, azt a valóságnak megfelelő, ezt irracionális szögbe állítódva közvetítené? Így inkább hajlok arra a megállapításra, hogy mindez Madách belső képeinek élessége és intenzitása nyomosabb okán kerülhetett e módon s adekvát megjelenítéssel papírra, hogy ezek esetében nem a konkrét látásminőség, nem a teljes tudatossággal érvényesülő szemkontroll, hanem a belső szemléletmód és a szemlélődés őszinte megnyilvánulása dönt az arányokról és mértékekről. Hasonló okból születik a többi torzítása is: a gyermekien elfektetett, a szabályok kívánalma szerinti takart oldalukat egymásnak felfedő formák, a bizarr tereptárgyak. Bármi is lett-légyen Madách szándéka – és szerintem nem is volt ilyen indíttatása – szó sincs itt a külső valóság ábrázolásáról – még a valóságos élményt utánérző rajzokban is alig – a környező világ

tárgyai csupán ürügyül szolgálnak a rájuk kitelepíthető lelki érvényeségek megjelenítésére. A többirányú függőség elől menekülő ember megpihenésének, regenerálódásának perpei-órái a rajzolással töltött idő, s mivel a rajz mozgásindítékból születik, gyengélkedése napjaiban kényszerű ágyhoz kötöttségét is ellensúlyozhatta.

Madách fáit, „életfáit” nem csupán botanikai értelmű, de szimbolikus alkalmazásuk tekintetében is két csoportra lehet osztani: a lombvelű fákéra és a fenyőkére. A fenyő lépcsőzetes, egyenletes felépítettségével, a végső-legfelső pontban, a csúcsban kulmináló fokozatos, szívós, kitartó, fegyelmezett, meghatározott törekvést modelláló jelenségével, Madách rajzaiban a térbeillesztés különféle és ellentétes jelentésű módjaival újabb értelmet nyer. A fenyők – egy rögzült sablon meglétét és állandó használatát felmutató – dimenziótlansága, gyakran csupán vázaltszerűsége, amit olyan álarcként szokás értékelni, ami mögé az egyén elbújik, ami mindent lefed, ilyen jelenvalósága Madách igényeit sem látszik kielégíteni, s így válnak egy különös kreatív megoldás, a statikusságból dinamikussá áttevés, mintegy a térből az időbe helyezés megjelenítőivé – dőltségükkel. A fenyő – ezek szerint – Madách leginkább egyéni érintettségű, legkevésbé feldolgozott képzetek, élményeinek az integráció folyamatába elemi szükségszerűséggel bevont jelképe. Meglátásom szerint itt lényegesen többről van szó, mint fantáziavilágba menekülésről, nevezetesen a lét-nemlét örök emberi kérdésének egyéni vonatkozású értelmezési és emocionális dilemma-kénti jelenlétéről, aminek mintegy más dimenzióba transzponálásával keresi helyét a valóságos, a jelenben álló dolgok között. Ha még elfogadjuk azt a gondolatot is, hogy a fenyőfához a gyermekkor, a gyermekévek történéseit is készek vagyunk asszociálni, megalapozottan vélelmezhetjük, hogy ennek a problémának a gyökerei Madách gyermekkoráig nyúlnak vissza, feltehetően betegségélmények, édesapja korai halála, az apaképmás hiánya és az anyai hatás komplexéből táplálkozva. Ide vezethetjük vissza bizonyos feminin jegyeinek – a szexuális fejlődés korai kezdetére eső – stabilizálódását is.

Itt szükséges megjegyezni azt, hogy amennyiben ilyen rendhagyó dőlésű fenyő elsőrendűen másolás eredménye volna is, úgy az, mint nem egyéni, csupán átvett, helyesebben a kifejeződés számára megta-

lált formaként minősíthető, s ez a mögöttes lényegi tartalmakról szólótakat nem, csupán a kreativitásra vonatkozó megállapítást módosítaná.

A lombos fák, bokrok is többnyire meglehetősen sematikusak, illetőleg botanikai értelemben jellegtelenek, inkább a mozgásos térkitöltés és a mikro-geztusos kifejeződés, mintsem a nekik megfelelő tulajdonságok megjelenítése céljára szántak. Természetes habitusukhoz hasonlóként – szinte – csak két fafajta-ábrázolást lehet kiemelni: a „szomorú fűzét” és a „szilfáét”.

A „fűzek” a rajzoló Madách testsíkjához legközelebb, a rajz alján vagy annak közelében fordulnak elő, így ebben a meghitt helyzetben még súlyozottabban jelenítik meg, mind térszimbolikai értelmükkel, mind alakiságukkal és kidolgozottságukkal az érzelmileg nehezen megközelíthető, a múlt nyomasztó élményeitől szabadulni kívánó és akaró embert. A szomorúfűz itt nem csupán társítható a negatív hangulati attitűd képzetével, hanem magával a bánatot hordozó szívvel áll közeli szimbolikus-interakciós szituációban. Ezekben a fákban megjelenik az anyai hatás megkötő, feloldhatatlannak érzett, de a szabadulni akarás energiáit is tükröző mögöttes kép, az önmagával való elégedetlenség, az érzékelt valóság megbízhatatlansága és bizonyossága, a sorszerűség s az ehhez kapcsolódó szorongás, aggály. Gondolatok elfedését, azok már-már totális megsemmisítését célzó satírozottságukkal, koncentrált, de ellentmondásos energiaösszpontosulásokat, a jövő reményt inkább csak vágyszinten kifejező fák ezek. A lombok, áttetszőbb, nyitottabb feltjaival sem képesek meggyőzni bennünket arról, hogy bármilyen külső erő számára könnyen átjárhatók lennének. Ezek között az ágak között nem bóklászik szellő, ezekről a koronákról lefolyik a fény.

A kérlelhetetlen valóság súlyának, tehetetlenségi nyomatékának ilyen tragikus átéléséről szólást, mindamelllett, hogy ezek a kérdések Madách létsorsát és személyiségét alapvetően érintik, itt mégis csak az összetett képi ábrázolás természetéből és lehetőségeiből folyó epikai részletként szabad értékelni.

Madách valódi „életfája” a szemléletességében is könnyedebb, az életnedvek áramlásáról tanúskodó, szilárd és mégis lírai ihletettséggel

164. „szilfa”. A hazai tájnak ez a pozitív élményekkel is visszaköszönő és a férfiideált megtestesítő reprezentánsa szintén többször képviselteti magát, gyökereivel olykor rendíthetetlenül, másszor meg éppen lefedett, rejtőzködő takartsággal kapaszkodva az anyaföldbe, törzsével, ágaival s többnyire hármastagoltságú koronájával a mindeneget átfogó szellemi kiterjedés és a felfelé törekvés vágyait egyetlen pillanatképbé tömörítve. Ezeknek a fáknek egy önálló, újabb vizsgálat számára is volna elegendő közölnivalójuk, mint ahogyan minden egyes tájrajz eseti elemzése is szolgálhatna a Költő akkori élethelyzetéről, lelki állapotáról, törekvéseiről szóló adalékokat.

A „szilfákkal” kapcsolatosan itt még felemlíteném e fák törzsének bal oldalán, arányviszonyban mindig azonos magasságban megjelenő vonaltörést, amiről – bár ez még pontosításra szorul – elmondható, hogy a Költő 9–11 éves korára tehető traumára utaló jegy, ami érdekes módon összecseng korai írásai kis „g”-betűinek alsózónás szárbizonytalanságaival, megbicsaklásával.

A tájrajzok – még az esetlegesen másoltak is – mint az önkeresés és önkifejezés küzdelmének meghatározó dokumentumai ilyen értelemben a Tragédia előképeinek tekinthetők, s ezek is hozzájárultak a Mű véglegessé érésehez.

Összegzésül talán az mondható, hogy e rajzokban a Költő ellenpólosos lelki tartalmi mozaikjaiból végülis mindig kikerekedik valami nagyon is egész, sőt teljes valóság, ami álom is, éber jelenlét is, és valami egészen más:

egyazon helyzetből a Végtelenbe tárulkozás és visszatérés, vágy és realitás, lüktetés, pulzálás, élet – és elrendeződés, megérkezés, a dolgok kezdete és átminősült új manifesztációja, sors és beteljesítés: MAN-DALA.

Irodalom

- Pszichodiagnosztikai Vademecum I–III.* Bp., ELTE BTK jegyzet, 1988.
- SÜLE Ferenc: *A „Fa-rajz” teszt.* In. *Pszichodiagnosztikai Vademecum.* II. k. 5. 1.
- BAGDY Emőke: *Alakrajz teszt.* In. *Pszichodiagnosztikai Vademecum.* II. k. 5. 2.
- HEGEDŰS Imre: *A piktogram próba.* In. *Pszichodiagnosztikai Vademecum.* II. k. 5. 5.
- SZÖNYI Magda: *J. Roger metamorfózis tesztjének diagnosztikus alkalmazása.* In. *Pszichodiagnosztikai Vademecum.* III. k. 7. 1.
- FEHÉR JÓZSEF András: *Bevezetés a komplex lélektanba.* Bp., jegyzet.
- FEHÉR JÓZSEF András: *A szakrális és a profán. Mircea Eliade életműve.* Bp., jegyzet.
- Z. GÁNTI Péter: *4 éves grafológusképző iskola és mesterkurzus.* Bp., jegyzet.
- ARADI Nóra: *Műfaj a képzőművészetben.* Bp., Gondolat, 1989.
- Dr. BÁNKI M. Csaba: *Az agy évtizedében.* Biográf, 1994.
- BETTELHEIM, Bruno: *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek.* Bp., Gondolat, 1988.
- DHALKA, Rüdiger: *A mandalák világa.* Bp., Dunakönyv, 1994.
- FLORENSZKIJ, Pauer: *Az ikonosztáz.* Bp., Corvina, 1988.
- Dr. KÁROLI István: *A dinamikus rajzvizsgálat.* Bp., Medicina, 1983.
- HOPPÁL Mihály: *Sámánok.* Bp., Helikon, 1994.
- HOPPÁL M. – JANKOVICS M. – NAGY A. – SZEMADÁM Gy.: *Jelképtár.* Bp., Helikon, 1988.
- HEBB, Donald O.: *A pszichológia alapkérdései.* Bp., Gondolat, 1983.
- JANKOVICS Marcell: *A fa mitológiája.* Debrecen, Csokonai, 1991.
- JUNG, C. G.: *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába.* Bp., Európa, 1993.
- JUNG, C. G.: *Az ember és szimbólumai.* Bp., 1993.
- JUNG, C. G.: *Föld és lélek. Az archaikus ember.* Bp., Kossuth, 1993.
- PIAGET, Jean: *Szimbólumképzés a gyermekkorban.* Bp., Gondolat, 1978.
- PAUL, Diane: *Balkezesek kézikönyve.* Bp., Mecenes, 1994.
- DIENES Valéria: *A szimbolika főbb problémái.*

Andor Csaba

Madách a kékkői várban*

1859. március 27-én báró Balassa Antal levelet írt Madách Imrének, amelyben április 12-re a Nógrád megyei gazdasági egyesület megalakítását előkészítő tanácskozássra hívta őt otthonába, a kékkői várba.¹

Mielőtt a gazdasági egyesületről s Madáchnak az abban betöltött szerepéről szólnék, előjáróban báró Balassa Antalt mutatnám be Önöknek, a Balassa család azon utolsó tagját, aki mai rendezvényünk helyszínét egykor birtokolta.

Báró Balassa Sándor és Kiss Ilona egyetlen gyermeke 1822-ben született. A szülők gyászjelentéseiből azt is megtudhatjuk, hogy Balassa Sándor 1832-ben, 87 éves korában, Kiss Ilona pedig 1856-ban, 51 éves korában halt meg.² Azt a meghökkentő eredményt kapjuk tehát, hogy a gyermek születésekor az apa 77 éves, az anya 17 éves volt! Ez meglehetősen nagy korkülönbségnek számított akkoriban is, nem csoda tehát, ha egyeseknek kétségeik támadtak az apasággal kapcsolatban.

A kései gyermekáldásról szóló hír (sajnos nem tudjuk, milyen források nyomán s mennyire kiszínezve) eljutott Jókaihoz is, akinek állítólag ez adta az ötletet az *Egy magyar nábob* című regényéhez.

Önök most joggal kérdezhetik: ezek szerint a *Kárpáthy Zoltán* című regény főhőse maga Balassa Antal volna? Nos, ezt már nem állíthatjuk. Mikszáth sem állította ezt, jóllehet a *Jókai Mór élete és korában* éppen ő írta le, hogy az *Egy magyar nábob* „sztori”-jának ez volna a kulcsa.³ Nagy Iván, aki személyesen ismerte Balassa Antalt, el is marasztalta Mikszáthot, tételesen kimutatva, hogy párhuzamok helyett inkább ellentéteket találunk az élő személy és a regényhős között.⁴ Két kérdés azonban voltaképpen megkerült Nagy Iván is. Az egyik: ha szigorú párhuzam nincs is a regény és a valóság között, azért kiindulási ötletet mégiscsak adhatott Jókainak az eset. A másik: ha Balassa Antal

*Elhangzott Kékkőn, 1995. október 7-én.

nem is feleltethető meg Kárpáthy Zoltánnak, azért még az apa esetleg megfeleltethető az *Egy magyar nábob* főhősének. Nagy Iván túl sok közvetlen információval aligha rendelkezhetett a kékkői várúrról, hiszen nyolc éves volt, amikor Balassa Sándor meghalt. A Jókai-kutatásnak kell majd tisztáznia legalább azt a keveset, ami talán ennyi idő elteltével is tisztázható: van-e dokumentálható nyoma annak, hogy Balassa Sándor apaságát jogilag is kétségbe vonták, vagy ez már Jókai írói fantáziájának terméke? Figyelembe véve a vagyoni nagyságát s azt, hogy Balassa Sándornak Kiss Ilona már a harmadik felesége volt (az első kettőtől nem született vagy legalábbis nem maradt életben gyermeke), Nagy Iván vélekedésével ellentétben éppen az lenne a meglepő, ha kiderülne, hogy mindazok, akik a tetemes vagyoni lehetséges örökösei voltak, beletörődtek abba, hogy az örökségtől az utolsó pillanatban elesnek.

Balassa Antal, csakúgy mint Madách Imre, a pesti egyetemen tanult; Madách leveleiből az is kiderül, hogy évfolyamtársak voltak. Egy másik évfolyamtárs, Lónyay Albert közlése nyomán azt is tudjuk, hogy Balassa is tagja volt a „nyolcak”-nak, annak a szűkebb baráti körnek, amely a *Mixtura* c. kéziratos lapot írta. Ezzel együtt nem tudunk róla, hogy Madáchot szorosabb kapcsolat fűzte volna Balassához, egy levélbeli megjegyzése pedig egészen másfajta érzületről tanúskodik. Ezt írta ugyanis egyik levelében édesanyjának: „Balassa a Metaphysicából 3al utánam van Lónyay 11el. – Benitzky 12vel Boronkay 9el – A históriából Balassa köz scandalumra 1ő – Lónyay érdemelve 2ik.”⁵

Nem is tudunk róla, hogy a későbbiekben, az egyetemi évek után találkoztak volna, egészen a gazdasági egyesület megalakulásáig.

Mint ahogyan Balassa Antal politikai ambícióiról sem tudunk. Megjelenése a megyei gazdasági egyesület élén, ill. azt megelőzően az országos gazdasági egyesületben, előzmény nélkülinek látszik.

Balassa mint gazdasági „szakember” magánemberként megbukott. Az egykor mesés vagyonból Nagy Iván szerint az intézők, gazdasztek jócskán kivették a részüket, míg végül Balassa Antal teljesen tönkrement, s hitelezői elől Svájcba menekült. Egy svájci faluban, Coppetben halt meg 1877-ben.

És most térjünk vissza a gazdasági egyesülethez! Működéséről meglehetősen keveset tudunk, s azt a keveset, ami a levéltári anyagból megállapítható, Maruzs Mónika tette közzé.⁶ Madách szerepére csupán a tanulmány táblázataiból következtethetünk: eszerint 1860–61-ben második, 1862-ben első alelnöke volt az egyesületnek. Szerencsére a korabeli sajtóban is előfordul Madách neve az egylettel összefüggésben, emellett levelei között – Balassa már említett levelén túl – továbbiakat találunk, amelyek az egyesületben betöltött szerepére engednek következtetni.

Mindeddig nem tudtunk semmit arról, hogy miként reagált Madách Imre az invitálásra. Nyilván válaszolt (levélben, élőlészóban, esetleg közvetítő útján) a meghívásra, az illendőségen túl későbbi aktivitása is emellett szól, bár erről nincsenek adataink. Radó György még azt is megkérdőjelezte, hogy sor került volna a kékkői megbeszélésre, s az 1859. augusztus 11-i dátum alatt arról számol be, hogy „Az eredetileg IV. 12-én Kékkőre tervezett alakuló ülést [...] négy hónappal később Szécsényben tartották meg.”⁷ Sajnos ezúttal apró, bár nem elhanyagolható fogalmi csúsztatásról van szó. Az alakuló ülés ugyanis valóban Szécsényben volt augusztus 11-én, ám Balassa levelében az alakuló ülést előkészítő tanácskozásról van szó.

Nos, a legújabb kutatások igazolták, hogy az előkészítő ülésre a jelzett időpontban és helyen sor került, s azon Madách Imre is résztvett, vagyis 1859. április 12-én több meghívottal együtt ő is itt volt a kékkői várban. Az esetről ugyanis beszámolt a Gazdasági Lapok, név szerint megemlítve a költőt: „Jegyzőkönyve a nógrádmegyei gazdasági egyesület alakítására fensőbb engedelemmel m. báró Balassa Antal úr által összehívott, s 1859-dik évi április 12-kén Kékkőn tartott tanácskozmánynak, melyen jelen voltak: m. báró Balassa Antal mint elnök, Adler Károly, Bérczy Lajos, Blaskovics Pál, Feisztl József, Fliegel Ágoston, gr. Forgách József, Frenyó Sámuel, Frideczky Lajos, Horváth Elek, Huszár Károly, Huszár István, Jankovich Vincze, Kapy Ede, Kiss Antal, Kiss József, Kovács László, Lányi Sámuel, Lehóczky, Madách Imre, Meles Vincze, Mészáros Imre, Mocsáry Lajos, Munkay János, Perinkó Antal, Sántha Mihály, Sillye Jakab, Sebastiany József, Sréter Horác, Szentgály József, Szilassy Miklós, Tomka Sándor, Tö-

rök Sándor, Veres Pál urak, és Kacskovics Lajos mint tanácskozmányi jegyző.”⁸ Az újságikkben még egy helyen szerepel Madách neve. Beválasztották ugyanis abba az ideiglenes bizottmányba, amelynek feladata az alapszabály tervezetének kidolgozása volt.

Ami mármost a szécsényi alakuló ülést illeti, annak eseményei néhány éve már ismertek voltak a Madách-kutatók előtt; Radó György ugyanis felhívta a figyelmet arra, hogy a Falusi Gazda beszámolt az ülésről. Eszerint Madách Imrét beválasztották az egyesület ideiglenes választmányába.⁹ Ugyancsak a Falusi Gazda értesülése szerint beválasztották őt abba a küldöttségbe is, amely 1860. augusztus 20-án Budán, a Szent István napi körmenetben képviselte volna az egyesületet, de hogy a körmenetben valóban résztvett-e, azt már nem tudjuk. Az alakuló ülést több mint egy évvel követte az alakuló közgyűlés, 1860. november 5-én Szécsényben. Ezen nemcsak jelen volt, de beszédet is mondott Madách Imre, sőt, állítólag szlovákul is el akarta mondani a beszédét. Emellett az egyesület egyik alelnökének választották meg őt.¹⁰

A jelek szerint tehát – legalábbis az első időszakban – igen aktívan résztvett Madách a gazdasági egyesület munkájában. Ebben többek között az is szerepet játszhatott, hogy másfajta politikai aktivitásra éppen ebben az időszakban még nem nyílt lehetősége. [Nógrádban is – miként az ország más vármegyéiben – csak 1860 őszén, az Októberi Diploma után élénkült meg újlag a jelzők nélküli politikai élet; addig a kultúrpolitika (pl. Kazinczy ünnepség), a gazdaságpolitika (pl. gazdasági egyesületek) adtak lehetőséget egyfajta politikai aktivitásra.]

A Nógrád megyei egyesület vezetését, amennyire ez megállapítható, jószándékú, ám kellő hozzáértéssel nem minden esetben rendelkező személyek alkották. Hiszen nemcsak Balassa volt rossz gazdálkodó, hanem pl. Madách Imre is. Nem is egészen érthető, miért éppen őt invitálta Balassa, miért nem a testvérét, a jó gazdálkodó hírében álló Madách Károlyt? Ennek csak az lehet a magyarázata – s ez egyúttal némiképp rávilágít arra is, miért nem váltotta be az egyesület a hozzá fűzött nagy reményeket –, hogy előbbi jól ismerte, utóbbit nem vagy alig ismerte az egylet alapítója. Vagyis az egyesületben való részvételt nem annyira a szakmai hozzáértés, mint inkább az általános társadalmi aktivitás határozta meg.

Am minden esetlegessége és gyarlósága ellenére a maga korában fontos szerepet játszott az a társadalmi szervezet, amely itt, Kékkőn szerveződött, s amelynek tagjai, ha gazdasági téren nem is értek el látványos eredményt, a későbbiekben a megye és az ország politikai életében annál nagyobb sikerrel szerepeltek. Az utolsó kékkői várúrnak, báró Balassa Antalnak pedig egyetlen említésre méltó cselekedete volt a gazdasági egyesület megalakítása. Látszólag mi sem egyszerűbb: egy felvidéki várúr meghívja néhány ismerősét az otthonába, s megalakítják a gazdasági egyesületet. Az eseményeknek ez a beállítása azonban, túl azon, hogy méltánytalan, nem is felel meg a valóságnak.

Először is azért nem, mert – mint arra az idézett szövegrész is utalt – „fensőbb engedelemre” volt szükség az egyesület megalakításához. Báró Balassa Antalnak nem csupán az engedélyt sikerült kieszközölnie, de azt is, hogy a nógrád megyei gazdasági egyesület önálló szervezet legyen. Míg a többi megyei gazdasági egyesület általában az Országos Gazdasági Egyesület tagszervezete, ha úgy tetszik „leányvállalata” volt, addig a nógrádi az országos szervezettől független egyesületként működött.

Másodszor: több próbálkozás is volt korábban a megyében hasonló egyesület alakítására, de egyik sem vezetett eredményre. Így pl. 1856-ban Török Sándor tett kísérletet egy losoncvidéki gazdasági egyesület megalakítására, majd több Nógrád megyei birtokos a köztisztviselőiben álló Huszár Károlyt kérte fel gazdasági egyesület megalakítására.¹¹ Am egyedül Balassának sikerült megvalósítania az elképzeléseket, az általa alapított egyesület működött a legtovább.

Végül Balassa teljesítményét akkor tudjuk igazán méltányolni, ha egykori évfolyamtársával, a nála sokkal tehetségesebb Madách Imrével hasonlítjuk össze. Az összehasonlításból 1859-ben még egyértelműen Balassa kerül ki győztesen, hiszen a harmadvonalbeli poéta vagy a megyei politikus teljesítménye nem állja ki az intellektuális összehasonlítás próbáját. (Más eredményt kapunk persze, ha a szellemi szférától eltekintünk, s tisztán etikai szempontokat mérlegelünk. Madáchnak a szabadságharcban játszott szerepe ebből a szempontból – de csakis ebből a szempontból – jelentős.) A költő teljes joggal írta *Éjféle gondolatok* c. versében:

*Ah, de kínos érzés bánt egyszersmind engem,
Látva életemnek hogy felét leéltem,
S amit méltó lenne örökös betűkkel
Feljegyezni, eddig még semmit nem tettem.*

*És ki tudja: jő-e még kor, hogy tehessenek?
Óh hány Leonidás, hány Grachus megy sírba,
Senkitől nem sejtve [...]*

Vajon kikre gondolhatott még, amikor ezeket a sorokat leírta? Nyilván nem Balassára; mint azt a szöveg sejtetni engedi, inkább „nagy nevek” jutottak eszébe. Ugyanakkor a kékkői tanácskozáson mégiscsak furcsán érezhette magát, s a versben megörökített gondolat bizonyára itt is eszébe jutott. Hiszen 36 éves fejjel azt kellett tapasztalnia, hogy a nála sokkal tehetségtelebbe egykori diáktárs valamit már „letett az asztalra”, ezzel szemben ő még mindig csak ott tart, hogy két hónappal korábban, február 17-én újra belekezdett a nagy műbe, amely, ha egyszer végre elkészül vele, talán megalapozhatja majd hírnevét. Igen, a Tragédiát író Madách, akiről újságcikkek és nagymonográfiák szerzői egyaránt előszeretettel emlékeznek meg úgy, hogy művét teljesen visszavonultan írta, éppen a Tragédia ránk maradt változatának keletkezésakor, a lehetőséghez mérten nagyon is aktívan részt vett a nógrádi közéletben, és személyes megjelenésén túl tevékenységével is előmozdítani igyekezett a nógrádi gazdasági egyesület sikeres működését.

Jegyzetek

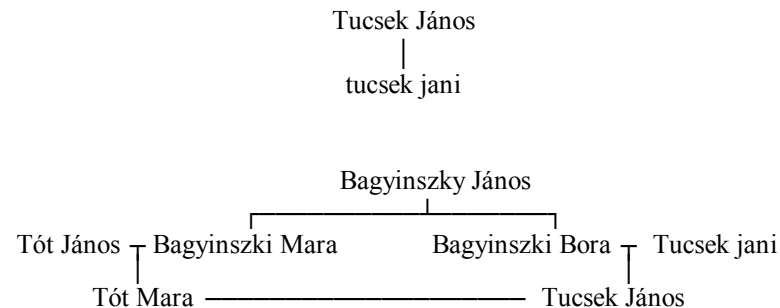
1. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. k. 1124. l.
2. OSzK Kisnyomtatványtára. XIX. századi gyászjelentések. (BA kezdetűek.)
3. MIKSZÁTH Kálmán: Jókai Mór élete és kora I. (Mikszáth Kálmán Összes Művei 18.) Bp., 1960., 196. l.
4. NAGY Iván: *Egy nemzetség elvirágzása*. Nógrádi Lapok 1898. 14. sz.
5. HALÁSZ Gábor, i. m. II. k., 911. l.
6. MARUZS Mónika: *Adalékok a „Nógrád megyei gazdasági egyesület” történetéhez*. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VIII*. Salgótarján, 1982.
7. RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987., 232. l.
8. *Gazdasági Lapok* 1859. 17. sz. (április 28.) 268. l.
9. *Falusi Gazda* 1859. IX. 6. 281. l.
10. RADÓ György, i. m. 238. l.
11. KOMLÓSY: *A nógrádmegyei gazdasági egyesület*. *Gazdasági Lapok* 1859. 295–296. l.

Andor Csaba

Madách Imre és Bagyinszky Borbála (Egy leszármazási táblázat anyakönyvi háttere)

Madách Imre verseinek kéziratai között, közelebről az *Egy eladó leányhoz* kései változatának egyik oldalán egy leszármazási táblázat található.¹ Maga a táblázat is Madách autográf, amely egy benne előforduló név miatt találgatásokra adott okot.² A név, úgy, ahogyan Madách írta: *Bagyinszki Bora*. A találgatások lényege: vajon azonos-e a hölgy Madách Borkájával ill. Borbálájával, akihez (vagy akikhez?) több verse is szól. Madách életrajzírói általában egy bizonyos Borbálát feltételeznek a költő kései szerelmeként, s a konkurens (és elterjedtebb) feltevés szerint Makovnyik Jánosné Gyuros Borbála a szeretett kedves.³

A táblázat formailag az alábbi képet mutatja (Madáchnál egymás mellett található a két leszármazás; ettől eltekintve betűhíven közlöm azokat):

Amint látható, az alul (Madáchnál jobb oldalon) szereplő azonos nevek nem kapcsolódnak a felül (Madáchnál bal oldalon) lévő táblázathoz, ami azt valószínűsíti, hogy a négy Tucsek János nevű személy közül kettő-kettő azonos. Így a felül (bal oldalon) álló nevek inkább csak

felidéztek az alul (jobb oldalon) lévő részletesebb leszármazást. Fordít-suk tehát figyelmünket az utóbbira!

A végén kezdve a táblázatot, arra a meglepő eredményre kell jut-nunk, hogy Tót Mara és Tucsek János házasságkötésére csak Madách Imre halála után került sor, közelebbről 1864. dec. 27-én Ipolyszögön. A férj alsósztrégovai, a feleség ribai származású, s ami végképp mege-rősíti azt, hogy Madách csakis erre a házasságra gondolhatott: a völe-gény szülei: Tucsek János és Bagyinszky Borbála, a menyasszonyé: Tót János és Bagyinszky Mária. Egyébként a házasulandók 24 (vőlegény) ill. 20 (menyasszony) évesek.⁴ Ez azt jelenti, hogy Madách verseinek lejegyzése és javítása során föltehetően az általunk ma ismert sor-rendnek megfelelően haladt: a versek kéziratának 103 főliója közül a leszármazást is tartalmazó 99. élete alkonyán, 1864. szeptembere körül keletkezhetett, amikor már a karácsony utánra kitűzött esküvő előre-látható volt.

Eggyel visszalépve: a vőlegény szüleinek házasságát is megtaláljuk Szügy evangélikus anyakönyvében (az anyakönyvek tanúsága szerint a leszármazási táblázatban szereplők mindegyike evangélikus vallású). Eszerint Tucsek János 30 éves özvegy ember s urasági hajdú volt Alsó-sztrégován, Bagyinszky Borbála pedig 22 éves ribai lakos. Ami a szüle-i-eket illeti, előbbi neve mellett „macskakörmöket” találunk, vagyis Tu-csek János apját is ugyanígy hívták (édesanyja neve nem szerepel, ill. az ő esetében a jel értelmezése nem világos), a menyasszony szülei: Bagyinszky János takács és néhai Tichy Zsuzsanna. A házasságkötés időpontja: 1840. aug. 2.

A menyasszony szülei: Tót János és Bagyinszky Mária szintén Szügyben kötöttek házasságot 1834. nov. 16-án.

Végül a nagyszülők, Bagyinszky János és Tichy Zsuzsanna házasság-kötésére 1806. márc. 25-én került sor Balassagyarmaton (a bejegyzés azonban a ribai anyakönyvben található). A házaspárnak több gyer-meke volt; közülük a táblázatban is szereplő Bagyinszky Máriát 1816. márc. 31-én, Bagyinszky Borbálát pedig 1818. nov. 2-án keresztelték; mindkettőjüket Ribán.

Ha Bagyinszky Borbála valóban Madách Imre kései kedvese volt, mint ahogy azt Vida Imre feltételezte, úgy ez azon ritka esetek egyike,

amikor Madách egy nála idősebb nőbe volt szerelmes, akinek fia a köl-tő halálakor már nősülni készült. Ez természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Bagyinszky Borbála lett volna a versekben megörö-kített Borka, bár igaza van Halász Gábornak, aki úgy találja, hogy erre a keresztnevek egyezésén túl semmilyen jel nem utal. (Nem tér ki azonban Vidának arra az állítására, amely szerint ugyanazon tollal van áthúzva a név, amellyel egy másik cédulán a Borka név íródott. A ver-sek összegyűjtésére és lejegyzésére csak 1864-ben került sor, így sem-mit sem bizonyít, hogy a kézirat utolsó oldalai esetleg azonos tollal íródtak.) Mindazonáltal Vida Imre és Halász Gábor vitája egy sajátos körben mozog: a kéziratos táblázatban szereplő személyek közül Ba-gyinszky Borbálára koncentrálnak. Természetesen igaza van Halász Gábornak, amikor azt állítja, hogy a kéziratlapon szereplő *Egy eladó leányhoz* c. versnek nincs köze Bagyinszky Borbálához. Valóban: élet-kora is kizárja ezt (a kéziratlapon pedig az a körülmény, hogy már gyermeke is férjként van feltüntetve). De azért a táblázatban sze-replő fiatalabb hölgyhöz elméletileg lehet köze a versnek. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy Madách a családfaábrázolás szerint már tud arról a házasságról, amelyet csak a halála után fognak megkötni, úgy egyáltalán nem kizárt, hogy a vers (egyik) címzettje *Tót Mária*, aki ek-kor még valóban eladó leány volt.

Ezt a lehetőséget már csak azért sem lehet kizárni, mivel több sze-relmes vers esetében is a címben vagy a cím mellé írva nevek, olykor áthúzott nevek szerepelnek Madáchnál. A *Zsuzsihoz* című vers pl. ere-detileg a *Linához* címet viselte, de másutt is találunk hasonló változta-tást. Vagyis bizonyos szerelmes verseknek több címzettjük van.

E furcsaság egy lehetséges magyarázata a szerző szigorú logikája és korrekt eljárása: a korai verseit javító-csiszoló Madách élete alkonyán, a versek javítása közben olykor már másik személyt képzelt maga elé, s ennek megfelelően megváltoztatta a címzett nevét is, mivel az időköz-ben valóban meg is változott. Erre utal az a körülmény, hogy ahol a személyekről van valamilyen információnk, ott az áthúzott név általá-ban korai, a mellé írt új név kései szerelmet jelöl. (Így „cserélte le” többhelyütt is Amáliát Karolinára Madách; előbbi korai szerelme

volt, ismereteink szerint Gyürky Amália, utóbbi kései szerelme, talán Schönbauer Karolina.⁵⁾

Az a lehetőség tehát, hogy az *Egy eladó leányhoz* javítása közben Tót Máriára gondolt Madách, vagy ami valószínűbb: a leszármazási táblázat írása közben a közelgő házasságról eszébe jutott egy régi verse, amelynek belefogott a javításába, egyáltalán nem kizárt. Minden esetre a kézirat arra vall, hogy előbb készülhetett a táblázat. A vers ugyanis (amelynek egy korábbi változata a kéziratgyűjteményben másutt is megtalálható) a táblázattal átellenes oldalon kezdődik, majd a táblázat alatt folytatódik.

Mivel az alsósztrigovai evangélikus anyakönyveket jelenleg csak a Besztercebányai Levéltárban lehet megtekinteni, ezért Tucsek Jánossal kapcsolatban pillanatnyilag nincs több adatunk, így azt sem tudjuk, hogy ki lehetett az előző felesége. Minden esetre származása és „munkaköre” magyarázatot ad arra, honnan ismerhette őt és családját Madách Imre. Érdekes módon Madách életrajzírói többen is utalnak Tucsek Jánosra, de egyikük sem említi családnevét; az azonosításra az a véletlen körülmény ad lehetőséget (hiszen korántsem mindig s mindenkinek írták be a foglalkozását a korabeli anyakönyvekbe), hogy tudjuk róla: urasági hajdú volt. Palágyi előbb leírt egy 1864 húsvétján játszódó történetet, amikor Madách Imre kapujából vízi puskával locsolta a templomba igyekvő lányokat. „Másnap megparancsolta Jancsi huszárnak, hogy húzza föl az ő schlafrokkját és komotpapucsát, házi-sapkáját és odaadta csibukját is, és úgy kellett neki az udvaron fel-alá sétálnia.”⁶ Ilyenformán a lányok Madách helyett Jancsi huszárt öntözték meg. Később Palágyi visszautalva Jancsi huszárra így folytatja: „A költő mindenese, s egyebek közt kényes ügyekben is megbízottja a már említett János hajdú volt, ki a bort nagyon szerette, és delirium tremensben halt meg.”⁷ Palágyi még megemlíti róla, hogy anyanyelve szlovák volt. Balogh Károly külön fejezetet szentel neki, bár az ő leírásából sem tudunk meg többet.⁸ Végül még egy érdekesség: ha nem fantáziávevőkkel állunk szemben, úgy jogos a gyanú: *A civilizátor* c. egyfelvonásosában a szerző környezetét örökítette meg, s ebben az esetben a „tót” Janóban is (legalábbis a névválasztásban, hiszen amúgy éppoly jellegtelen alak, akárcsak társai) Tucsek Jánost kell látnunk.

Harsányinak s Halász Gábornak valószínűleg igaza van: a sztrigovai hagyomány még mindig megbízhatóbb forrás, mint egy keresztnév előfordulása egy kéziratlapon, amely ráadásul formailag nem is egyezik a versekben előforduló névvel. Hiszen a versek címében, alcímében Borbála ill. Borka áll, míg a leszármazási táblázatban Bora. A mindmáig vitatott háttérinformációk is inkább Gyuros Borbálát valószínűsítik kései szerelemként, aki kb. 20 évvel volt fiatalabb Bagyinszky Borbálánál. Ha egyáltalán gondolt Madách valamiféle romantikus természetközeli idillre Borbálával kapcsolatban, úgy kettejük közül inkább Gyuros Borbála jöhetett szóba.

Nem tudjuk, miért is rajzolta Madách a leszármazási táblázatot; lehet, hogy érzelmi-hangulati elemek játszottak ebben közre, s akkor valóban az a legkézenfekvőbb feltevés, ha az előforduló női nevek valamelyike mögött szerelmi viszonyt sejtünk. De az is lehet, hogy egészen más oka vagy célja volt a táblázatnak. Ne feledjük: az utolsó sorban jelzett kapcsolat rendhagyó: elsőfokú (sőt párhuzamos) unokatestvérek kötnek házasságot. (Az ilyen kapcsolat, ellentétben az elsőfokú keresztnokatestvérek házasságával, gyakorlatilag minden archaikus társadalomban tilos!) Ez önmagában is elegendő ok lehetett arra, hogy a közeli ismerős, Tucsek János családfájának egy töredékét papírra vesse Madách.

Jegyzetek

1. MADÁCH Imre: *Költemények*. OSZK Kézirattára. Fol. Hung. 1397., 99 főlíó verző.
2. VIDA Imre: *Madách Imre életének vázlatja*. Bp., 1925. 21–22. l., HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp. 1942. II. k. 1173–1174. l., RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 288–289. l. A családnév az egyes monográfiákban eltérő módon, de mindenütt tévesen szerepel.
3. HARSÁNYI Zsolt: *Madách és Borka*. Új Idők 1932. II. félév 103–104. l.
4. Magyar Országos Levéltár. Mikrofilmtár A 2717. Ipolyszög (Riba) evangélikus anyakönyvei. A továbbiakban idézett anyakönyvi adatok is ugyanezen a mikrofilmtekercsen találhatóak.
5. Kerényi Ferencnek tartozom köszönettel, aki családi közlések nyomán adta meg a Schönbauer Karolina nevet. Mivel a hölgynek 1864. júl. 7-én Csesztvén született gyermeke (Magyar Országos Levéltár, A 289), s ekkor már férjnél volt, így a Karolina-versek (pl. *Viszontlátás*) címzettjeként nagy valószínűséggel jöhet szóba.
6. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp. 1900. 228. l.
7. PALÁGYI, i. m. 231. l.
8. BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. Petőfi Irodalmi Múzeum. Kézirattár. V–an. 4306/1.

III.

Madách a tankönyvek tükrében

Horváth Zsuzsanna

**A Madách-kép az 1945 utáni középiskolai magyar irodalomtankönyvekben
Szubjektív jegyzetek és válogatott dokumentumok egy filológiai feltárás elé**

E vázlat – mint ahogy az a Madách Irodalmi Társaság újonnan befogadott tagjához illik, valamint ahogyan az alcím is mutatja – néhány tény köré szervez egy jövődö, kellöen okadatolt dolgozatot.

Elsö megállapítás:

Az ember tragédiája tankönyvi értelmezéseinek összevetésébö a mű fokozatos izolálódásának története látszik kirajzolódni. Ez annyit jelent, hogy jóllehet kronológiai elrendezésben szerepel a Madách-életmü – a késöbbi viták egyik kulcsszava is a tantervi, tankönyvi elhelyezés – a szellemi, műfaji, problémátörténeti horizont fokozatosan eltünik mögüle. Ez a tendencia a szövegbe épült utalásrendszerek, hagyományok egyre kisebb mértékü ismeretének feltételezésére is épülhet, de feltehető az ideologikus értelmezésektöl való óvakodás is. (Ügymond, maradjon a szöveggel egyedül az ifjú olvasó.)

Két példa a kontextualizálásra, azaz a Madách pályakép és életmü tematikus és történeti kontextusba helyezésére:

1. Rendszeres összefoglaló tételek a magyar irodalom történetéhez. Gondán Felicián ciszt. r. főgimnáziumi tanár, Pécs, 1910. 176 l. (1. sz. melléklet).

Az ember tragédiája említésének kontextusai:

- A vallásos és nemzeti eszme irodalmunkban
- Erkölcsi eszmék irodalmunkban
- A pesszimizmus irodalmunkban
- A német irodalom hatása a magyar irodalomra
- A magyar dráma története
- Költöink és a tudományok

2. Riedl Frigyes: *Arany János*. Pallas Kiadó, Budapest, 1920.

Az idézett részletben Riedl Madáchot az Arany-életmü teljes kontextusában említi, s *Az ember tragédiája* késöbbi értelmezéseinek hol pozitív, hol negatív minösítésként elhangzó egyik kulcsgondolatát fogalmazza meg: a bölcseleti igényt.

„Vizsgáljuk tehetsége után nézeteit is: azt, hogy minö véleményt alkotott magának Arany az életröl, a természetröl és a költészetröl, melyek elvontan is elmélkedésének fő tárgyai voltak. [...] Bölcseleti általánosságban erröl semmit. A magyar költészetben Kölcseyt és Madáchot kivéve, nem találunk általános fejtegetéseket az életröl.”

Második megállapítás:

Az ideológiai kontroll alatt álló, és a szövegcsontkításoktól nem mentes tankönyvek, azaz a tankönyvi megjelenítés (például elhelyezés, terjedelem, értelmezési eljárás, olvasat) a tanterv alapján történt. *Az ember tragédiája* középiskolai tantervben, ún. kötelező tananyagként az 1952-es tantervben és így az 50-es évekbeli tankönyvekben, szöveggyűjteményekben igen marginálisan említdik, ahogyan Sötér István fogalmaz:

„[...] az ötvenes évek kezdete nem akarta elfogadni Madáchot, Kemény Zsigmondot, söt egy időben még Eötvöst sem, hát még Jókait –, az 1848 utáni Aranyban pedig csak egy kudarc megtestesülését kívánta látni.” (*Irodalom II., Élet és Irodalom*, 1982. júl. 9.)

Érdekes adalék, hogy Makay Gusztáv módszertani egyetemi jegyzete sem említi Madáchot, jóllehet külön fejezetben foglalkozik a drámai műnem tanításának kérdésével.

A Madách-életmü, ill. *Az ember tragédiája* jelentőségének megkérdöjelezése feltehetően Lukács György több munkájában és több fórumon is megjelentetett kritikájának is köszönhető. Madáchot, valamint *Az ember tragédiája* problematikáját az irodalmi kánonból törölni szándékozó akarat tehát minden valószínűség szerint Lukács György minösítő interpretációjára vezethető vissza. (2. és 3. sz. melléklet.)

Harmadik megállapítás:

Az 1965-ben megjelent gimnáziumi tanterv kötelező olvasmánnyá teszi a művet, értelmezésének kontextusáról is szól:

„Madách Imre: *Az ember tragédiája* (kötelező olvasmány). A Tragédia nagy világirodalmi elődje: Goethe: *Faustja*. (A mű cselekményének, szerkezetének, eszmei tartalmának ismertetése.) Faust, Margit és Mefiszto alakja a műből vett szemelvények (pl. az I. rész zárójelenete és a II. rész 5. felvonásának Faust halálát bemutató részlete) alapján. *Az ember tragédiájának* témája, mondanivalója, szerkezete, műfaja, nyelve. A Tragédia helye a magyar irodalomban. A nép és a nagy egyéniségek viszonya a Tragédiában.” III. osztály I. Irodalomtörténet.

In: *Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Magyar irodalom és magyar nyelv*. Művelődésügyi Minisztérium. Tankönyvkiadó, Budapest, 1965.

A 70-es években a tananyagcsökkentés során a Goethe-párhuzam átkerül a kihagyandó megközelítések, szempontok körébe, erre reagál egy tanári vélemény:

„Itt jegyzem meg, hogy a Madách-téma megoldásához is elengedhetetlen Goethe Faustjának ismerete, legalább a mű néhány fontos részletének bemutatása – olvasmányélmény! –, enélkül a »fausti ember« és a Tragédia műfaji előzményei csak tanári közléssel (verbálisan) taníthatóak.” (*Vita*. A tananyagcsökkentés tapasztalatai az 1973–74. év I. felében. In.: *Magyartanítás* 1974. március–április. [jegyezte: Kövesi Józsefné]).

Az 1965-ös tanterv alapján kidolgozott nappali, ill. esti tagozatos irodalomtankönyv az 1982-ben megjelenő ún. új gimnáziumi tankönyvekig számos nemzedék Madách-képét formálta. (4. sz. melléklet.)

A 70-es években az MKM által megrendelt, s a gimnáziumokba eljuttatott feladatlap jól példázza a feltehetően legelterjedtebb kanonizált megközelítést: a színek szerinti aforisztikus tartalmi kivonatolást, valamint az eszmék harcaként való értelmezést, az erkölcsi és bölcséleti igényű megközelítések háttérbe szorulását. (5. melléklet)

Negyedik megállapítás:

Az 1978-as, 1979-es gimnáziumi tantervben törzsanyag és házi olvasmány, ill. önálló érettségi témakör *Az ember tragédiája*. A II. osztályos tankönyv körül kialakult irodalompolitikai, irodalomtörténeti, ill. pedagógiai vita a Madách-mű értelmezésére vonatkozó elemeket is tartalmaz, így például Veres András szerint a Petőfi és Madách fejezetben kellően megoldott az ideológiai és az esztétikai szempontok egyensúlya (1980). Orosz László ellenvetéseire válaszolva, a vonatkozó tankönyvfejezet szerzője, Szegedy-Maszák Mihály védelmébe veszi a tankönyvi feldolgozást: „A *Bánk bán* vagy *Az ember tragédiája* esetében a tankönyv kifejezetten jelzi a többféle értelmezés lehetőségét. [...] A tankönyvíró különben is állandóan arra kényszerül, hogy rövidre zárjon bonyolult kérdéseket. Nagyon is elképzelhető, hogy egyes mondatokat a tanuló »egy olvasásra« nem ért meg. Ezt azonban nem tartjuk hibának. Ellenkezőleg: számítunk arra, hogy a tankönyvnek ugyanaz a mondata olykor többszöri olvasást is elbír.” (*Tankönyvírás erős kockázattal*. Kritika, 1981.) Makay Gusztáv *Rangjavesztett irodalom* c. írásában a *Gondolatok a könyvtárban* tankönyvi elemzését kárhordató gondolatmenetében említi Madách művét is, ellenvetésül a tankönyvszerzők megállapítására, amely szerint a küzdés bizonytalan pozitív értéknek minősül: „*Az ember tragédiájában* sem öncélú – azaz értelmetlen – küzdést hirdet Madách. A valóban következtelen eszmei megfogalmazás ellenére, amely szerint »A cél halál, az élet küzdelem / S az ember célja a küzdés maga«, a mű egésze világosan megmutatja a küzdés célját: számos részleteszmén kívül egy olyan eszményi társadalom megvalósítását, amelyben egyszerre érvényesül szabadság, egyenlőség és testvériség eszméje.” (*Pedagógiai Szemle*, 1982.) Sötér István védelmébe veszi a tankönyvet: „Nem érzem úgy, hogy a *Gondolatok a könyvtárban* értékelése elmarasztalná a »zárlatban« megszólaló reménységet, amely *Az ember tragédiája* befejezésével annyira egybehangzik. A tankönyv szerzőit nem vehetjük egy kalap alá azokkal, akik fanyalognak, amiért a magyar gondolati költészet nagy művei a remény, a bizakodás, a küzdés emberi és történelmi szükségében oldják fel a kételyeket. Azok, akik giccsesnek vélik a *Gondolatok a*

könyvtárban végén megszólaló vigaszt és reményt, vagy törlik *Az ember tragédiája* »bízva bízó« zárósortait, egy aprópénzre váltott egzisztencializmus utolsó készleteivel kereskednek.” (ÉS, 1982.) Gyürey Vera a tanítás nézőpontjából következőképpen összegezte álláspontját egy tantárgypedagógiai konferencián: „Mit kívánnánk tőlünk az új könyvek? Sokat. Egyrészt új ismereteket a konkrét irodalomtörténeti anyagban. A tanár törzs-tudásanyagának bővítését; az egyes korszakok, ezen belül az alkotói pályaképek sok esetben új értékelését, mint például Vörösmarty, a romantika fejezete vagy Arany János, Madách esetében; szemléleti változást az irodalomról való gondolkodásban. [...] Önállóságot, konfrontálódást, véleményalkotást, vitakészséget, aminek elengedhetetlen része a személyesség és nyitottság a művek értelmezésében. Állandó tanulást, ami nemcsak a gyerekeket, hanem bennünket is érint. Ugyanaz vonatkozik tehát ma és most a tanárookra, ami az egész magyar társadalomra.” (Elhangzott a JAK tankönyvvitáján, 1982. A szemelvényeket a *Tankönyvháború* c. kötetből vettük. Argumentum Könyvkiadó, Budapest, 1991.)

Ötödik megállapítás:

1995-ben a mű szövege számos, s különböző jegyzetapparátussal ellátott kiadásban hozzáférhető. (lásd pl. Matúra sorozat.) Az érvényes középiskolai tankönyvek közül a korábbiakkal való összehasonlításra Mohácsy Károly tankönyvének egy részletét választottuk. Így tehát a 70-es évek végén, 80-as évek elején íródott kétféle megjelenítést példázza a Szegedy-Maszák Mihály által készített gimnáziumi és a Mohácsy Károly készítette középiskolai tankönyv vonatkozó tartalomjegyzéke, ill. a „Küzdj és bízva bízzál” és „A Tragédia zárlata” című részfejezet összehasonlítása. (6. melléklet)

1. sz. melléklet*

GONDÁN Felicián ciszt. r. főgimnáziumi tanár: *Rendszeres összefoglaló tételek a magyar irodalom történetéhez*. Pécs, 1910.

A vallásos és nemzeti eszme irodalmunkban

[...]

5. A *romantikus iskola* tagjai: Kisfaludy K., Vörösmarty, Eötvös a honalapítás, a nemzeti nagy királyok dicső korát rajzolják ki a műveikben, hogy a nemzetbe erőt és bizalmat öntsének a második honalapítás, a demokratikus berendezkedés küszöbén. S így a költők munkássága révén a nemzeti eszme megtelik *büszke öntudattal*, majd pedig *demokratikus* tartalommal. Mikor a megért eszméket a sötét reakció fegyveres erővel igyekszik elnyomni, a költők azok, kik lelkesítik a nemzetet dalaikkal a harc alatt (Petőfi, Tompa, Czuczor stb.) és megóvják a kétségbeeséstől a harc után (Arany, Tompa, Vörösmarty). Emellett a harc hevében és az elnyomás napjaiban az Istenbe vetett hit és bizalom eszméit sem szünnek meg hirdetni.

6. A *kiegyezés* után az irodalom lelkes nemzeti szellemben újra megindul. A *nemzeti eszme* Gyulaiban, Tóth Kálmánban, Lévyban tehetséges művelőkre talál, sőt a *vallás eszméi* is utat törnek Szász K., Endrődi, Mindszenty, Lévy, Reviczky, Rudnyánszky, Szulik, Kálmány, Kemenes stb. költészetében és Madách Ember Tragédiájában.

7. Szemmel látható tehát, hogyan vonul végig irodalmunkon a két eszme: *vallás és haza*. Mint láttuk, egészen a kuruc-időig szoros kapcsolatban jelenik meg a kettő irodalmunkban. Innét kezdve azonban a vallásos eszme kiválik és mint egyes írók sajátsága tűnik csak, a nemzeti eszme pedig továbbfejlődik, s a korviszonyoknak megfelelően más és más tartalommal telik meg, hogy továbbra is mozgatója legyen irodalmunknak és közéletünknek egyaránt.

*A mellékletek közlésénél megőriztük azok eredeti helyesírását.

Erkölcsei eszmék irodalmunkban

[...]

3. A *nemzetietlen korban Faludi Ferenc* a társadalmi erkölcsök javítására törekszik *fordításaival* (Nemes ember, Nemes asszony, Nemes urfi) és *maximáival* (Udvari ember, Szent ember, Bölcs ember). E korban a pálosok, jezsuiták, piaristák *iskoladrámái* szintén nagy erkölcs-nemesítő célokat szolgálnak. E szerzetesek előadják iskoláikban az antik és a magyar világ hőseinek kiváló tetteit, hogy ezekkel az ifjúságot erkölcsében megszilárdítsák (Faludi *Constantinus*, Kunics *Szedéciás*, Illei *Ptolemaeus*, Titus stb., Péchy *Szapáry Péter*, Kohári *István*, Illei *Salamon*, *László foglya*, Katona *Vak Béla* stb.)

4. A feljulás korában nagy hatással voltak az erkölcsök nemesedésére *Bárorczynak* nagyon olvasott és művészi *fordításai*: Marmontel: *Erkölcsei meséi* és Dusch *Erkölcsei levelei*, valamint *Péczelinek* Lafontaine után *irt meséi*, melyekben józan életfelfogásra igyekezett nemzetét tanítani. *Virág* pedig józan erkölcsi elveit, tüzes magyar felfogását egyes lapokra *irt költeményeivel* terjesztette ez országban. Ugyancsak a *nemzeti erkölcsöknek* volt lelkes védője *Dugonics* az ő regényeivel, *Gvadányi* Peleskei nótáriusával és *Berzsenyi* egész költészetével (Magyarokhoz.)

5. Az *ujabb korban Kisfaludy* elbeszéléseivel (*Tollagi*, *Sulyosdi Simon*) *Czuczor Paprikás versei*-vel a falusi nemesek, általában a falusi nép erkölcsait igyekeztek javítani.

De erkölcsösítő irányukkal leginkább kitűntek *Fáy András*, *Eötvös József* és *Madách*.

Fáy meséi a vidám bölcselkedés hangján adják elénk a legmélyebb erkölcsi igazságokat. *Bélteky-háza* pedig a tiszta élet, a lelki derékség, s a patriárhális erkölcsök védője. Erkölcsi hatás tekintetében azonban páratlanul áll *Eötvös Karthauzija*. Mint regény, a Karthauzi ugyan nehézkes menetű, de reflexiói, melyek telve vannak a legnemesebb erkölcsi eszmékkel és irányító elvekkel rendkívüli hatással voltak az erkölcsi felfogás nemesedésére. A legfenségesebb erkölcsi mű azonban irodalmunkban mégis *Madách Ember tragédiája*. Erkölcsi értéke abban a hatalmas gondolatban rejlik, amely az egésznek alapeszméje:

ember küzdj és bizva bízzál! A gyarló ember, a még gyarlóbb Évával oldalán lelkesül, küzd a nemes eszmékért, de elbukik, s mármár kétségbeesik, azonban az Ur felemeli a porból, s a szeretet szava új lelkesedést önt beléje: *küzd tovább*, mert az Ur a küzdéshez kötötte boldogulása feltételeit és *bizik Istenben*, hogy küzdelme nem lesz sikertelen.

A pesszimizmus irodalmunkban

[...]

Vajda János költészetén is a legsötétebb pesszimizmus ömlik el. Szerelmi költeményeiben (*Szerelem átka*, *Gina emléke*) olyan sziv után vágyódik, amely szerelmét úgy viszonzná, mint ő akarja, de ilyet nem talál. Hazafias énekeiben (*Luzitán dal*, *Virrasztók*) azt a gondolatot fejezi ki, hogy a hazát már becsületes ember nem is szeretheti, annyira elbukott. Bölcselkedő műveiben (*Üstökös*, *Jelenések*) izgatott töprengéssel keresi, kutatja, minek élünk s minek születünk, s pesszimizmusa azt sugja neki, hogy csak eszközök vagyunk a sors kezében, s hogy e rövid élet után hosszú enyészet vár reánk. Mind hazafi bánata, mind szerelmi és világfájdalma teljesen vigasztalan. Gyógyulást nem remél, ha néha eped is utána. Csak a gyermekkorról tud derültebb hangon énekelni.

Sok pesszimizmust találunk *Madách* művében is. De pesszimizmusa az ókor jeleneteiben még nem nyilvánul teljes erővel, mert a történelem nagy alakjaiban ha mindjárt zsarnokok is, tud találni nemes vonást. De már az újkor jeleneteiben pesszimizmusa teljes erővel előtör. *Keppler* neje, a francia forradalom, a londoni vásár a legsötétebb pesszimizmust mutatják azért, hogy *Ádámmal* együtt ő is kétségbeesék az ember *jövendője* felett. Azonban a mű egész pesszimizista felfogása megnyílik az Isten szavában, mit *Ádámmal* együtt intéz: *küzdj és bizva bízzál!* Ez az alapgondolat. Ezért írta az egész művet: nem kell csüggednünk, nem kell pesszimizmusba merülnünk az emberiség küzdelmeinek sikertelensége miatt, Istenben kell bízunk, ő megjutalmaz küzdelmeinkért. Tehát alapjában véve ő nem pesszimizista, csak pesszimizmust tüntet fel, hogy hitet, bizalmat hirdessen.

A német irodalom hatása a magyar irodalomra

[...]

5. Ezen kor után a nemzeti romanticizmus kora következik, mely az idegen utánzás helyett a tiszta nemzetit tüzte ki célul. Azonban ennek kialakulására is befolyással van a német romanticizmus. Kisfaludyt például a romanticizmus megalapítójává a német romantikusok olvasása s bécsi tartózkodása tette. Legjobban meglátszik e hatás balladáiban és románcaiban (*Álmatlan király, Zuárd*) és fiatalabb kori dalain. *Stibor vajdája* is *Schiller Kabale und Liebe* c. műve nyomán készült. Vigjátékaiban pedig *Kotzebue* hatását érezteti. Az ő vigjátékai is, mint *Kotzebueé*, helyzetvigjátékok. *Xéniái* pedig *Schiller* után készültek.

Az *Athenaeum*-körének írói közül Bajzára nagy hatással volt *Lessing Dramaturgische Briefe* c. kritikai munkája. Ennek tanulmányozása tette őt szinbírálóvá és kritikussá. Ugyancsak ő is szerette *Matthisson*t, s fordított *Goethéből* s a magyar származású *Uhlandból* is.

[...]

4. A népies iskolára is hatással volt a német irodalom, amennyiben nálunk is a német *Herder* és *Grimm*-testvérek példája után kezdik gyűjteni a népköltészet termékeit (Erdélyi *Népdalok* és *mondák* stb.) s mindjárt Tompa virágregéin meglátszik a német *Freiligrath*, *Goethe* és *Heine* hatása. Ez utóbbiért *Petőfi* is lelkesedett.

5. Az újabb korból megemlíthető *Goethe Faustjának* hatása *Madáchra* és *Hegel* bölcséletének hatása *Gregussra*. *Dóczi* lefordította a *Faust* első részét, *Várad* a második részét. *Szász Károly* és *Györi Vilmos* is sokat fordítottak németből. Általában a német szellem nagyobb alkotásai ma már jobb-rosszabb magyar fordításban mind megtalálhatók.

A magyar dráma története

7. A hatvanas években *Szigligeti* mellett újabb tehetségek lépnek fel a dráma terén, s a politikai élet fellendülésével friss élet kezd lüktetni a színpadon is. Ekkor lép fel *Tóth Kálmán*, *Szász Károly*, *Berczik Árpád* stb.

Ekkor tűnik fel *Madách Imre* is halhatatlan művével az *Ember tragédiájával*. Ezt a drámai költeményt a költői gondolatok mélysége és gazdagsága, a mély bölcséleti és erkölcsi felfogás, a szerkezet s a jellemzés nagyszerűsége a világirodalom egyik legértékesebb [!] alkotásai közé helyezi.

Költőink és a tudomány

[...]

4. Újabb költőink: *Gyulai Pál*, *Szász Károly*, *Lévay* mind magas világirodalmi képzettséggel bírnak. A drámairók közül *Madách* a bölcséletet kedvelte, *Csiky Gergely* a classica-philologia, egyházjog és történelem terén munkálkodott.

Költőink képzettsége tehát, mint láttuk, nem volt egyoldalú. A tehetséget tanulmánnyal kapcsolván, nemcsak a költészetnek, hanem a tudománynak is díszére váltak.

2. sz. melléklet

LUKÁCS György: Madách tragédiája. Szabad Nép, 1955. márc. 27. és ápr. 2. szám. (A tanulmányt – fontossága miatt – teljes terjedelmében s az eredeti alapján tesszük ismét közzé. – A szerk.)

1.

Az Ördög komédiája: ezt a címet a kiváló magyar kritikus, *Erdélyi János* javasolta közvetlenül *Az ember tragédiája* megjelenése után, a költemény eszmei tartalmának előlegzett összefoglalásaként. *Erdélyi* kritikája a falanszter-jelenetnél éri el csúcspontját: „Hiszen emberiségünk története ezen forog”, mondja. Élesen rámutat a szocializmus (az utópikus szocializmus az egyetlen, melyet mind *Erdélyi*, mint *Madách* ismertek) reakciós bírálóira és felkiált: „A költő eljárása vakmerő játék az irodalmi komolysággal, s keserű tréfaúzás az eszméssel. Tűrhető-e,

hogy a költő, a nagy igazságok látnoka, az eszmék prófétája ultramon-tánokkal stb. egy oldalon vegyen álláspontot a jövőre kor fejleményei ellen?”

Madách szenvedélyesen tiltakozott a kritikának főleg eme része ellen. Erdélyihez intézett levelében nem ismeri el, hogy a szocializmust gúnyolta volna; ő az összes emberi törekvések tragédiáját akarta megírni! „Csak azt akarom kihozni, hogy midőn a szocializmust gúnyolásával vádolsz, akkor szabadság, kereszténység, tudomány, szabadverseny s mindazon eszmék gúnyolásával is vádolhatsz, mik az egyes részeknek tárgyai, miket éppen azért választottam tárgyaiul, mert az emberiség fejlődésének főmomentumaiul nézem.”

Mint később látni fogjuk, Madách védekezésének megvan a maga szubjektív jogosultsága. Objektíve azonban csak kiszélesíti és elmélyíti Erdélyi vádját műve ellen. Mert hiszen az ő érvelése, mint *Az ember tragédiájának szerzői magyarázata*, éles fényt vet két döntő kérdésre. Egyrészt rámutat a mű eszmei tartalmát kitevő történelembölcseletre, melyben minden olyan törekvésnek hívságát bizonyítja, mellyel az emberek társadalmi együttélését biztosítani és magasabb szintre emelni próbálták. Másrészt az itt megnyilvánuló pesszimizmusnak kiegyenlíthetetlen ellentétét látjuk a befejező szavak („Ember küzdj és bízva bízzál”) optimizmusával. Erdélyi jelentékeny kritikusi képességei éppen abban nyilvánulnak meg, hogy a falanszter-jelenetben, melyet – mint azt Madách helyesen kiemeli – az előzők eszmeileg előkészítenek, a dráma gyöngeségének, ellentmondásosságának gyökerét ragadja meg: az emberi nem fejlődésének, a fejlődés perspektívájának kérdését.

Nem lehet az elfogulatlan olvasó vagy néző szempontjából kétséges, hogy ez a perspektíva sötétben pesszimizista, hogy az isten idézett vég-szavai csak egy vallásosan „észfeletti” happy end-et teremtenek, de nem adnak választ a dráma menete által feltett kérdésekre. Nem ad feleletet Arany János magyarázata sem, melyet azóta sokan utána mondtak, hogy t. i. az emberiség történetét ábrázoló jelenetek nem a történelem valóságát mutatják be, hanem Lucifer megrontó szándékait: „Ugyde mondják a sötét álomképek tárgyilag is egyeznek a világtörténettel. Ezt tagadom én.” Ezért Arany szerint *Az ember tragédiája* ábrázolta

történelem nem tagadja a haladást, nem „szüntelen körforgás vagy alábbszállás, míg minden a nihilizmusba süllyed.”

Bármennyire tiszteltem Arany Jánost, mint költői művek elemzését is, ezzel a felfogással nem tudok egyetérteni. A drámában a valóság azonos azzal, amit a színpadi cselekmény mutat. Még ha álomról van is szó, mint Calderon *Az élet álom* című híres művében, az álomképek a hős lelki lehetőségeit mint valóságot ábrázolják, és mint ilyenek hatnak ki a dráma befejezésére. Ha Madách (az író, nem a magánember) csakugyan pesszimizista valóságtorzításnak tekintené a történelmi képeket, úgy ezt a felfogását a képeken belül, a drámai ábrázolás eszközeivel kellene kifejeznie, úgy, ahogy teszem a *Szentivánéji álomban* a néző mindig pontosan tudja, mi a valóság, mi a varázs, mi a képzelődés. Nem lehet drámai cselekményt úgy átélni, hogy az ábrázoltat ne tekintsük a valóság másának, a pusztán utólagos deklarációval a drámai ábrázolás valóságát nem lehet átfórnálni. Az ábrázolás maga azonban Arany János magyarázata ellen szól.

Egyenesen ügyvédi fogás Alexander Bernát részéről – aki különben nem ért egyet Arany felfogásával – a mű pesszimizista perspektíváját azal legyöngíteni, hogy az eszkimó-jelenet „nem a mi világunk, hanem a távol jövője, ha ugyan a tudomány nem csalódik”. Hiszen, ha Madách tudományos nézetei később helyteleneknek bizonyulnak, az nem változtathat semmit a már kész alkotáson. Az eszkimó-jelenet szerves része a *Madách-ábrázolta* történelmi fejlődésnek. A tudomány esetleges új álláspontja ezen éppoly kevésbé változtathat, mint ahogy a *Macbeth* boszorkányai sem vesznek el *drámai valóságukat*, mert mi már – az életben – nem hiszünk bennük. Persze a magyar polgári fejlődésre felelt jellemző, hogy Alexander itt – és nem mint Erdélyi János a falanszter-jelenetben – látja a történelmi fejlődés pesszimizista felfogásának ugrópontját.

A Madách ábrázolta történelmi fejlődés perspektívatlanságát, művészi történelembölcseletének pesszimizista voltát tehát nem lehet eldisputálni. Arany János fel is veti azt a kérdést: nem jöhet-e létre a pesszimizmus talaján jelentős műalkotás? Ő Byronra hivatkozik: ebben az esetben talán találóbb – mint azt Szerb Antal teszi – Flaubert *Szent An-*

tal megkísértésére gondolni, hol szintén minden világnézet hívsága, semmivé válása az ábrázolás eszmei tartalma. Nem tartjuk itt feladatul, a pesszimista költészet jogosultságát megvitatni. Főképpen azért, mert hiszen *Az ember tragédiája* befejezése meg akarja szüntetni ezt a pesszimizmust. Madáchnál ez csak jobban aláhúzza, az ábrázolt világ és a belőle levont végkövetkeztetés világnézeti és művészi ellentétének feloldhatatlanságát. Mielőtt ez ellentét művészi következményeire rátérhetnénk, meg kell vizsgálnunk annak társadalmi-történeti gyökereit.

2.

Irodalomtörténészeink, elsősorban Hermann István elvtárs,* helyes úton járnak, amikor *Az ember tragédiáját* a hatvanas évek Magyarországnak aktuális problémáira adott válasz kísérletének fogják fel, nem pedig „általános emberi”, „örökérvényű” kérdések költői megoldásának. Innen tekintve a perspektíva kérdése oda koncentrálódik: milyen fejlődési lehetőséget látott maga előtt hazája számára a magyar középnemesség legjobb része? Mert kétségtelen: Madách ehhez tartozott. Már az a tény is bizonyítja ezt a haladó tendenciát, hogy (közvetlenül *Az ember tragédiája* megírása után) Madách az 1861-es országgyűlésen a radikálisabb Határozati Párt aktív tagja volt. Magyar középnemesei elfogultsága azonban kitűnik ott, ahol – különben bátor és okos beszédében – a magyar rendi országgyűlés felette megalkuvó 1799-es törvényét egyszintre helyezi a nagy francia forradalom vívmányaival; szerinte amit Rousseau a „Contrat social”-ban követelt, Magyarországon „már egy ezredév óta történelmi tény volt”.

A történelmi látókör eme korlátozottsága ellenére Madách a döntő kérdésben, Magyarország függetlenségének kérdésében, a Habsburg

*Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1952-ben vitát rendezett Madáchról. Ott hangzott el Lukács György tanítványának, Hermann Istvánnak az előadása. HERMANN István: *Madách: Az ember tragédiája*. Irodalomtörténet 1952. 3–4. sz. 335–353. 1. (A szerk.)

abszolutizmus (és minden belőle kiinduló demagógia) ellenében haladó állásponton állt. A *Civilizátor* című szellemes szatírája kitűnően kifigurázta a bécsi elnyomók „népboldogító” frázisait. Madách sohasem ítéli el az 1848–49-es forradalmat, mint azt Kemény Zsigmond tette, ellenkezőleg, gondolatai és törekvései mindig akörül forognak: hogyan lehetne 1848-at az adott új körülmények között megújítani?

Persze, ezeket az adott körülményeket Madách a liberális középnemesség nézőpontjából tekinti. Amennyiben tehát szemben áll a Kemény Zsigmond-féle Kossuth-elítéléssel, kapitulációval a Habsburgmonarchia előtt, annyira távol áll tőle Petőfi plebejus demokratizmusa. Felületesen nézve, ez talán úgy tűnhetne fel, mint a reformkor hagyományainak felelevenítése a plebejus demokrácia átugrásával. Lehet, hogy Madách maga is így látta saját helyzetét. Objektíve azonban egészen másképp áll a dolog. A forradalom után, a forradalmi tapasztalatok következtében a liberális nemesség *nem demokratikus* álláspontja *demokráciaellenességgé* változott. Madách maga ezt feljegyzéseiben számtalanszor nyíltan kimondja. Így: „*A demokrácia, fájdalom, csak az arisztokrácia által manifesztálódik, a népben nincs meg a szükséges noblesse, szervilis lesz*”; vagy: „*A gyáva nép közt csak egyes nagyok fonják a történelmet*”; vagy: „*A nép csak tegyen, majd gondolkodom én*” stb. stb.

Ez Madáchnál közvetlenül az 1848 utáni magyar középnemesség osztályhelyzetéből nő ki (csakúgy, mint Eötvösnél). Maga az állásfoglalás azonban általános európai jelenség. Csak néhány példát sorolok fel: míg a régebbi polgári haladásgondolat a szabadságot a hűbéri maradványok ellen védelmezi, addig John Stuart Mill ezt a védelmet már a tömegek ellenében keresi. Jacob Burckhardttal pedig módszertani alakot ölt a történelem olyan felfogása, hogy az kizárólag a „nagy emberek” működésének eredménye. Burckhardt ebben a tekintetben azért is érdekes a mi problémánk szempontjából, mert róla – következetesen – a tömegek szerepének tagadása, a nagy emberek kultusza a társadalmi haladás tagadásával, a történelmi pesszimizmussal jár együtt. Ezért volt egy bizonyos viszonylagos szubjektív igazság Madách védekezésében Erdélyivel szemben: a falanszter-jelenet antiszocializmusa csakis csak betetőzése annak, az antidemokratizmusnak, mely egész

életművén végigvonul. Elég, ha itt a „Mózes”-re utalok, amelyben nagy ember és hitvány tömeg ellentéte teszi a drámai konfliktust.

Ez az antidemokratikus világlátás, érzésvilág alapozza meg *Az ember tragédiáját* is (és végső oka pesszimista perspektívatlanságának). Itt most nemcsak az athéni és párizsi tömegjelenetekre gondolok, amelyekben a nép, mint bárki által megnyerhető, meggyőződés nélküli csürhe szerepel. (Hogy ez mennyire nem jellemző a 19. század első felének nagy drámáira, azt Puskin *Borisz Godunovja* és Büchner *Danton halála* című műve világosan mutatja.) Így Athénban Éva: „*Csak táncot érdemel e csöcselék – Mely érzi, hogy te születél urául...*”; és Ádám: „*E gyáva népet meg nem átkozom, – Az nem hibás, annak természete – Hogy a nyomor szolgává bélyegezze... – Csak egyedül én voltam a boldond – Hívén, hogy ilyen népnek kell szabadság.*” Az idézetek itt tetzés szerinti számban adódnak.

De ez csak a társadalmi, politikai oldala Madách antidemokratizmusának. Ez az alapvető érzés azonba kiterjed az élet minden megnyilvánulására. ismeretes Éva kettős szerepe a párizsi jelenetben: mint arisztokrata lány és mint forradalmár nő szerepel. Ádám–Danton így foglalja össze viszonyát a két alakot öltött Évához: „*Azt nem bírhattam, védte glóriája – Ettől pokolnak gőze undorít el.*” Mindez *nem visszatevés a reformkorba*. Gondoljunk Bánk bán viszonyára Tiborchoz és rögtön látjuk, mivé vált a nemesi liberalizmus még egy olyan kiváló képviselőjében is, mint amilyen Madách volt. 1848–49 olyan kérdést tett fel, melyet a reformkor még nem ismert: aki nem a néppel, a tömegekkel együtt, azok soraiban keresi a felszabadulást, azt az események logikája szembeállítja a néppel, a tömegekkel és – akár akarja, akár nem – kifejlődik benne a nép, a tömegek lenézése, az undorodás tőlük. Ez történt meg, mint oly sok liberális polgárral nyugaton, 1848 után a liberális középneemes Madáchcsal Magyarországon. *Ez a Madách-tragédia társadalmi alapja.*

1848 bukása Magyarországon a nemzeti függetlenség időleges elvesztését hozta magával, de nem akadályozhatta meg a kapitalizmus eddiginél gyorsabb fejlődését, a hűbéri maradványok lappangó gazdasági ellentmondásainak kibontakozását. A Habsburg abszolutizmusnak ellenállni akaró nemesség két tűz közé került: azt hihette, hogy törté-

nelmileg jogos hagyományokat véd, amikor begubózik elmaradottságába. Az Ausztria felé ügyesen és jól hadakozó *Civilizátor* című szatíra egyszersmind a gazdasági hátramaradottság, a patriarkális úr és szolga viszony dicsőítése. (Jellemző: ebben az összefüggésben, de csakis ebben, Madách rokonszenvvel ábrázolja a népet.) A művelt Madách világosan látta a kapitalista szabadverseny pozitív oldalait is. Amikor negatív oldalait – nem egyszer helyesen – bírálja, e bírálat mindig a múlt felől, a hűbéri maradványok védelmezéséről leszakadni nem tudó és nem akaró középneesség szempontjából történik.

Ezekből az elemekből tevődik össze Madách világképe: elutasítja a zsarnoki abszolutizmust, de elutasítja az ellene irányuló népi, plebejus forradalmat is: elutasítja a kapitalizmust és elutasítja az annak felváltására hivatott szocializmust is. Ugyanakkor azonban – e világfelfogás alapján, melynek logikája dermedt tétlenségbe merevít – Madách cselekedni akar, aktíve harcolni hazája felszabadításáért. Ennek az ellentétnek költői tükörképe az az ellentmondás, melyet már Erdélyi János meglátott *Az ember tragédiája* költői menete, ábrázolt eszmei tartalma és befejezése között. Madách tragédiája, hogy ezt az ellentmondást nem látta s így nem tudta feloldani.

Becsületes, okos, liberális magyar nemes tragédiája. Semmi leki-csinylés nincs abban, ha megállapítjuk: csak világnézete *ellenére* képes cselekedni. Mert cselekedni akar és a lehetőségekhez mérten cselekszik is. Marx ezeket írja 1848-ban a liberalizmus ellentmondásaiból a kétségbeesett pesszimizmusba menekülő Rugenak: „*Nincs nép, amely kétségbeesnék és ha hosszú ideig csak ostobaságból remélt, mégis sok év múlva hirtelen okossággal teljesíti jámbor vágyait.*” Az a költői és világnézeti salto-mortale tehát, amellyel Madách *Az ember tragédiája* megoldhatatlan ellentmondásain túlteszi magát, becsületére válik az embernek, a hazafinak, de természetesen nem oldhatta meg az ebből a forrásból eredő objektív világnézeti és művészi ellentmondásokat. A hazafi becsületessége Madáchnál – a már elemzett korlátok következtében – átcsap a költő, a gondolkodó tragédiájába.

A szubjektív tragédiát objektív komédiává alakítja a 67-es kiegyezést követő kor. Madách megoldhatatlan dilemmáit a történelem megoldotta, mégpedig – a magyar nép nagy kárára – reakciós értelemben. A kiegyezést követő reakciós korszak természetesen a maga érdekeinek megfelelően rostálta át és értékelte át a magyar irodalom hagyatékát. Ennek az évtizedeken keresztül végbement nagyszabású történelemhamisításnak elemzése itt nem lehet a mi feladatunk. Csak néhány példa segítségével igyekszünk megvilágítani, hogyan alakította a Ferencz József-kor és a Horthy-korszak a maga reakciós ideológiai szükségleteinek megfelelően *Az ember tragédiáj* eszmei gyöngeségeit és elentmondásait a demokrácia és a haladás elleni egyértelmű megnyilatkozása: hogyan vált az ilyen magyarázatok segítségével a liberális Madách műve – Erdélyi jóslata értelmében – az „Ördög Komédiájává”.

Ez a reakciós ideológiai szükséglet volt az új magyarázatok számára az elsődleges indok. Hozzájárult azonban ehhez a magyar sovinizmus is. A Rákosi Jenő-féle „harmincmillió magyar” imperialista ideológiája, a magyar „kultúrfőlény” mindenáron minden területen való érvényesítése megkövetelte, hogy a magyar irodalomnak is legyen „világkölteménye”, mely egyenrangú a *Fausst*tal, sőt eszmeileg is, művészileg is, felette áll annak.

Rákosi Jenő házi kritikusa és esztétikusa, Alexander Bernát tette itt meg a döntő lépést. Felfogásának egyes pontjait már ismertettük. Itt még azt kell hozzátennünk, hogyha Alexander elveti Arany János felfogását, mintha a tragédia történelmi jelenetei nem a valóságot, hanem csak annak luciferi eltorzításait ábrázolnák, úgy ezt nem realisztikus dramaturgiai megfontolásokról teszi. Alexander gondolatmenetét ellenkezőleg az határozza meg, hogy Madách történelemfelfogását nem tekinti pesszimiztikusnak, sőt a történelmi fejlődés igazi lényegének kifejezését látja benne, mely „hozzájárul, hogy pesszimizmusából gyógyuljon”. Az igazság Alexander szerint így foglalható össze: „Költeménye nem azt az eszmét fogja feltüntetni, mily egyformán gyarló az ember az egész történeten keresztül, hanem mily gyarló a tömeg a

nagy, a kiváló, a hatalmas egyéniséggel szemben. Ez a költemény fel fogja tüntetni a nemes egyéniség küzdelmét a nemtelen nagy tömegért, mely meg nem érti, kicsúfolja, cserbenhagyja. Ádám nem az emberiség képviselője lesz, hanem a nemes emberisége. Sorsa nem az, hogy mindig egyformán gyarló, hanem hogy mindig egyformán hiábavaló küzdelmet vív az emberiségért, amelynek baján nem lehet segíteni.”

Itt már világosan látható a Tisza-korszak „liberalizmusának” különbsége Madách nemesi liberalizmusától. Madách számára megrendítő és feloldhatatlan *tragikus konfliktust* jelentett, hogy világszemlélete döntő pontokon szembeállította a nép demokratikus törekvéseivel. A Tisza-korszak állliberális cinizmusa már megelégedetten állapítja meg a történelemnek ezt a szerinte alapevető tényét. Teszi ezt abban a reményben, hogy ami az eddigi történelem folyamán nem sikerült, a „nemes emberiség”, a nagy emberek győzelme a hitvány tömeg felett, azt a jelenkor „nagy emberei”, a tisztaistvánok, a II. vilmosok meg fogják valósítani.

Az első világháború előtti idő politikai történetéből tudjuk, milyen gyenge, határozatlan, sokszor elvtelen volt az ellenzékiesség e hivatalos vonallal szemben. Ez megnyilvánult *Az ember tragédiája* értékelésében is, amelyben az Alexander-féle magyarázat a dolog lényegét tekintve uralkodó volt. Nagyon ritka az olyan különvélemény, mint amilyet éppen e cím alatt Kossuth régi küzdőtársa, Pulszky Ferenc fejtett ki *Az ember tragédiája* színpadi bemutatója alkalmából, 1883-ban. Pulszky ezeket írja: „*A darab tetszik mindazoknak, akik a liberalizmus és a francia forradalom eszméiben látják a világ teljes megromlásának okait, mert a mű iránya reakcionárius, s ez a mostani divatban lévő áramlatnak tökéletesen megfelel.*” Ilyen tiltakozás azonban alig akadt; minél később, annál kevésbé.

A Nyugat-mozgalom kritikái megnyilvánulásai e téren sem hoztak igazi fordulatot. A Nyugat írói mint a polgárság képviselői, bizonyos értelemben a haladást képviselték a Tisza-korszak dszentri és dszentroid kultúrpolitikájával szemben. Ámde az a polgári ideológia, amit ők nyugatról behoztak, az az imperialista kor reakciós ideológiája is volt, s ennek értelmében a magyar irodalom újjáértékelése nem egyszer csak dekadens megindoklása és „elmélyítése” volt a kiegyezés utáni

hivatalos felfogásnak. (Lásd Babits tanulmányát Petőfiről és Aranyról.) A dolog természetéből következik, hogy ezek a tendenciák a proletárdiktatúra leveretése után, a Horthy-korszakban csak megerősödtek. 1923-ban a Madách-jubileum alkalmából Laczkó Géza a költő nagy érdemének tudja be, hogy szakítani mert a XIX. század uralkodó eszméjével, a haladással. S ezzel összekapcsolja Madách iránt érzett hódolatát a nyugati reakciós filozófiák amaz uralkodó áramlatával, mely az „elavult” haladáseszme elleni küzdelemben látja a világnézeti harc központi kérdését.

Madách műve maga a nemzetközi reakció fegyvertárában nem játszott fontos szerepet. Persze figyelemre méltó tény, hogy Gorkij, aki fiatal korában érdeklődött Madách iránt, érett kora nagy regényében, a *Klim Szamgin*-ben ismét visszatér rá. Egy dekadens-reakciós társaság beszélgetéseiben szóba kerülnek a divatos irracionális kérdései. A társalgás egyik részvevője így beszél: „Amikor a paradicsomból kiűzött Ádám visszatekintett a tudás fájára, meglátta, hogy az Isten már tönkretette a fát, már elszáradt. Erről a témáról a magyar Madách Imre nagyon kitűnő dolgot írt...”

Mint a Horthy-korszakban rendszeren, Kosztolányi Dezső mondja ki a legnyíltabban, mik a reakciós filozófia, esztétika és kritika állásfoglalásának okai. Ő így ír *Az ember tragédiájáról*: „Több mint egy félszázadnak kellett elmúlnia, hogy az egész emberiség megérkezze hozzá... Nagy tandíjat fizettünk ezért. Amióta mi is álmodtuk a történelem álmait, 1914 nyarán lidérces álom borult szemünkre – az ördög küldte s megkezdődött számunkra a valóságban is az ember tragédiája. Szegényebbek lettünk hitben, gazdagabbak tudásban. Mi is kiálltunk »milliók egy miatt«, hallottuk a piacon a szájhősök ordítását, láttuk az ártatlanok pusztulását, a léhák tivornyáját, Platót a borsón térdelni s megtanultuk, hogy minden igazság viszonylagos. Így jutott közel hozzánk a legelfogulatlanabb és legnagyobb költemény.” Ezzel a falanszter-jelenet ismét a reakció érdeklődésének közponjába tolódt: Kosztolányi szerint tehát Madách mintegy prófétai előrelátással úgy rajzolja meg a magyar proletárdiktatúrát, ahogy ő és társai látták.

Ilyen körülmények között nem véletlen, hogy Madách művének legnagyobb színpadai sikerei a Horthy-korszakra esnek. Sőt az sem,

hogy akkor indul meg szórványos, sikertelen kísérletek után, a dráma diadalútja – a fasiszta Németországban. 1934-ben Bécsben, 1937-ben Hamburgban, 1939-ben Berlinben, 1940-ben Frankfurtban kerül színre. Németh Antal, a Nemzeti Színház igazgatója előadássorozatot tart róla Berlinben stb. stb.

A hatás e történetéhez nem kell kommentár. Világos, hogy azok a Madáchnál ellentmondásosan jelentkező tendenciák, melyek következtében Erdélyi az „Ördög Komédiája” címet javasolta, az imperialista kor felfogásában kiterébélyesedtek, s mint a mű egyedüli tartalma jutottak érvényre. Az, hogy a becsületes, szubjektíve haladó érzelmű, odaadó hazafi Madáchot *lehetett* így értelmezni, ez fő tartalma a Madách-tragédiának. Mert hiszen az imperialista idő kommentárjai – sajnos – nem egyszerűen hazugságok és ferdítések, amelyeket ma könnyen helyre lehetne igazítani (ahogy a németek Hölderlin és Büchner esetében tették), hanem a költőnél magánál meglévő, sőt előtérben álló tendenciák kiélezései. Madách személyiségét illetőleg méltánytalan a reakció dicsérete; *Az ember tragédiáját* illetőleg már sokkal kevésbé.

4.

Amit eddig kifejtettünk *Az ember tragédiája* eszmei tartalmára, annak keletkezésére és hatására vonatkozik. Joggal merülhet fel tehát az a kérdés: még akkor is, ha mindez helytálló, nem lehetséges-e Madách esetében is, amit Engels Balzacnál „a realizmus győzelmének” nevez, az tudniillik, hogy a dráma, szerzője problematikus világnézete ellenére, költőileg mégis remekmű?

A kérdés jogosult. S így szükséges megkísérelni, hogy megfelelő választ adjunk rá. Beszéltünk Madách világfelfogásának alapvető ellentmondásáról, arról, hogy a történelemtől alkotott nézeteinek logikája reménytelennek ítél minden cselekvést, őt magát azonban hazafiúi heve arra ösztökélte, hogy mégis munkálkodjék nemzete érdekében. (Az olvasó még emlékezni fog az ezzel kapcsolatban idézett Marx-mondásra.)

Létrejöh-e most már ilyen világnézeti ellentétből nagy műalkotás? Kétségtől. Nem is kell messzire menni: ugyanabban az évtized-

ben, amelyben Madách műve létrejött, írta Vörösmarty a *Vén cigányt*. Itt is hasonló ellentétről van szó – és íme: ha az utolsó strófában a költő leírja: „Lesz még egyszer ónnep a világon”, úgy az olvasó, aki megrendülve fogadta be a költemény addigi sötét képeit, most fokozott megrendülést érez a – semmivel sem indokolt – remény felmerülésekor. Miért? A felelet egyszerű: mert líráról van szó, mert Vörösmarty két *lelkiállapotot* állít egymással szembe, amelyek felváltják és kiegészítik, nem pedig megcáfolják egymást. Ennek költői igazsága könnyen belátható. Rámutattunk arra, hogy az általunk megvizsgált objektív ellentmondás mögött a cselekvés (a remény) szubjektív jogosultsága is rejlik. Vörösmarty azt és csak azt ábrázolta a líra legmagasabbrendű kifejezési eszközeivel, ami Madách emberi magatartásában feltétlenül igenlendő volt. Az objektív ellentét joggal kívül maradhatott költeményén.

De vajon nem ölthet-e ez az objektív ellentét maga is költőileg jogosult testet? Azt hisszük, igen. A Madách átélte ellentét, mint arra már rámutattunk, nemcsak a magyar nemesi liberalizmus kérdése, hanem az egész európai liberalizmusé. Persze a magyar helyzet sajátossága folytán ez az ellentét Madáchnál másképp jelentkezik, mint általában a liberalizmus válságában. Itt főképpen arról van szó, hogy valaki liberális világnézete következményeképpen nem képes cselekedetbe áttenni saját meggyőződéseit (lásd Turgenyev és Goncsarov műveit, valamint Csernisevszkij és Dobroljubov bírálatait róluk). Madáchnál annak következtében, hogy a magyar polgári forradalom egyik központi kérdése a nemzeti függetlenség védelme, visszavívása a Habsburgok ellenében, ez általános probléma az általunk már elemzett, sajátos, ellenkező előjelű formában jelentkezik. Olymódon, hogy a világnézet maga megbénítaná a cselekvőképességet, azonban a világnézeti gátlások, sőt az egész az egész világnézet félretolása útján mégis létrejön a cselekvés. (Ez persze a konfliktus kiegyezés előtti formája.)

Ez igen fontos különbség ellenére a problémák gyökere ugyanaz, t. i. világnézet és cselekvés áthidalhatatlan ellentéte. S ezért bármekkora is a művészi felfogás különbsége, az e témát az objektív ábrázolás síkján feldolgozó orosz, német stb. jelentékeny írók között, valamennyi-

nek mégis van egy közös vonása: világnézet és cselekvőképesség emez ellentéte szükségképpen mindig valamilyen humoros, satirikus, tragikomikus stb. vonást is tár fel. Mert gondolkodás és cselekvés ilyen ellentéte, az ember – szubjektíve bármennyire mecsülésre méltó – elbotlása osztályhelyzete teremtette korlátain, szükségképpen komikai hatású. A világirodalom számos nagy komédiájának vagy humoros regényének ilyen természetű ellentmondás az alapja. Az intonáció választását korszak, osztályhelyzet és költői egyéniség határozza meg. De a komikus melléköreje a téma eszmei tartalmának lényegéhez tartozik s ezért – ha a költő nem szorítkozik líraian a belső élet ábrázolására – nem küszöbölhető ki, a valódi téma művészi termékenységének, az életből nőtt eszmei tartalmának károsodása, sőt megsemmisítése nélkül.

Madách azonban éppen erre tett kísérletet. Ő e problémának sajátos magyar változatát ragadja meg, s az általánosítás szárnyain oly magaságokig akar felemelkedni, hogy az emberiség tragédiájává általánosított sors képe válaszoljon sajátos magyar kérdésre. Hogy eszmei síkon milyen felelet adódik, azt láttuk. Művészileg a helyzet még még reménytelenebb. Amennyire igaz, hogy művészi általánosítás nélkül nincs műalkotás, annyira igaz az is, hogy ennek az általánosításnak foka egyáltalában nem a költő akaratától függ. Minden téma természete (a benne szervesen foglalt eszmei tartalom) határozza meg, milyen fokú művészi általánosítást követel meg és bír el, s ez ismét meghatározza, hogy melyik műfajban érheti el igazi beteljesedését, tökéletes megformáltságát. Madách alapkoncepciójának visszássága abban rejlik, hogy túláltalánosít, vagyis csak a nyers ellentét marad meg világnézet és cselekvőképesség között. Madách mind a kettőt kiszakítja konkrét szubjektív és objektív talajából, és ezzel a téma eszmei tartalmát erőszakosan leválasztja annak különleges, valóságos formájáról. S az így nyert általánosítás részére aztán utólag keres annak megfelelő különös érzéki megnyilvánulhatóságot, amelyből természetesen a téma húsa és vére hiányzik, csak elvont, s elvontságában eltorzult csontváza marad meg.

Amde minden általánosítás csak azt tartalmazhatja, aminek általánosítása. A túlhajtás csak a vérszegénység, az érzékietlenség fokozását

hozza magával; nem többet, sőt kevesebbet, mint ami az életből vett, az általánosításnak alávett anyagban benne rejtett. Madách csak azt érthette el, hogy az az eleven ellentmondás, mely az általánosítás alacsonyabb fokán (lírában, humoros elbeszélésben stb.) művészileg termékennyé, magával ragadóvá vált, nála a kompozíció szétesését egymástól idegen darabokra hozta magával. Paradoxnak látszik, de igaz: a kevésbé általánosító írók (az oroszok, később Mikszáth) nemcsak művészileg hoztak létre szervezettebb, tökéletesebb alkotásokat, hanem a dolog lényegét tekintve tudatosabbak, kritikusabbak, mint Madách, a filozófus költő: valóságos konfliktusaik sajátossága náluk az ábrázolásban magában többé-kevésbé létrehozta a konfliktus, az alakok felett gyakorolt bírálatot, míg a Madách művészi szempontból túlzott általánosításának eredménye a konfliktus kettősségének nyers, meg nem alapozott, még kevésbé kritikusan tekintett eléinktárása. A túlzott általánosítás itt nem a téma elmélyítése, hanem (öntudatlanul) menekülés a következmények kérlelhetetlen levonása elől.

Az igazi kritikát itt a satíra, a humor stb. testesíti meg. Világnézet és cselekvés ellentéte Madáchnál, mint kiemeltük, bizonyos tekintetben más, szubjektíve becslésre méltóbb, mint legtöbb liberális kortársánál. Ámde ez – a téma lényegét tekintve – csak a humor uralmát jelenthetné a satíra vagy az ironia felett. Így van ez, a történelmi szempontból hozzánk hasonlóbb fejlődésű Németországban, Raabenél. A téma természete – és leginkább annak magyar változata – azt hozza magával, hogy a főalaknak bizonyos Don Quijote-i vonásai kell, hogy legyenek. Ezeket Ádám alakjából még a Madách-féle túlzott általánosítás sem tudta egészen kiirtani, a túláltalánosítás azonban művészileg azzal a következménnyel járt, hogy a Don Quijote-izmus humoros-szatirikus önbírálat az alakkal és cselekvéssel szemben teljesen eltűnt. S mindenki tudja, mit jelent ez Cervantesnél még a főalak megható, a tragikusság felé csillámló vonásai számára is. Madáchnál az ilyen kritika teljes hiánya következtében a feloldhatatlan ellentmondáson alapuló cselekvés feltétlen igazolása csak meg nem okolt dogmatikus formában lehetséges. Nem véletlen, hogy Madách csak isteni kinyilatkoztatással tudja a cselekvés lehetőségét igazolni. Amint nem véletlen az sem, hogy kiváló íróinknál a 48 utáni magyar cselekvésforma realizsti-

kus ábrázolása a *Nagyenyei cigányoktól* és a *Bolond Istóktól* kezdve Arany László *Hübele Balázsán* át egészen Mikszáthig inkább a cervantesi vagy az orosz, mint a Madách-vonalon történik.

A téma eme szerfölötti általánosítása azonban kihat minden részletre, megszünteti az egyes jelenetek drámaiságát is. Ha jelentékeny író különleges témáját a maga valódi különlegességében ragadja meg, mint Katona a *Bánk bánban* a reformkor nagy problémáit, úgy ebből nemcsak felejthetetlen típusok születnek, hanem drámaiságtól izzó egyes jelenetek is, amelyeknek drámai kapcsolata elevenné, mozgalmassá teszi az egészet. Madách túláltalánosított koncepciójából az is következik, hogy alakjai nem annyira valóságos aktív résztvevői a történelmi konfliktusoknak, mint inkább utazók a történelem egyes jelenein keresztül. Az ott felmerülő konfliktusok sohasem teszik ki létük lényegét (még ha ez a lét és a lényeg meg is újulna minden jelenetben), hanem pusztán nézői és kommentálói az összeütközéseknek. Gondoljunk a bizánci jelenetre: Ádám–Tankréd meglepetéssel értesül arról, hogy kora kereszténységében szenvedélyes harc dúl Krisztus isteni vagy emberi volta fölött és ezt a hírt azzal a felháborodással fogadja, amellyel a XIX. század felvilágosodott polgára viszonylik a középkor ideológiai harcaihoz; ugyanígy tekinti szerelem és kolostor kérdését. Mindkettőből kétségkívül lehetne dráma, de csak akkor, ha Tankréd teljes egyéniségének latbavetésével részt venne magában a harcban. De az elvont, nem a konfliktusok eleven talajából nőtt, belsőleg mélyen anakronisztikus bírálat kívülállóvá, nézővé teszi Ádámot és – mint az imperialista kor kiváló marxista kritikusa, Franz Mehring írta – kommentárral ellátott élökképpé alacsonyítja a drámainak tervezett egyes jeleneteket. Ugyanez áll a legtöbb jelenetre. Gondoljunk Egyiptomra, Londonra, a fálanszterre stb. Némileg erősebb az azonosulás Ádám és történelmi jelmezei közt a római és a prágai jelenetben.

A drámai jelenetek logikája a cselekvés logikája. Ahol ez hiányzik, önkényes egymásutáná válik az, aminek szerves egymásból következésnek kellene lennie. Nem az történik, amit a helyzetek és jellemek belső hajtóereje előír, hanem az, amit az író tételei illusztrálása szempontjából szükségesnek tart. Gondoljunk a francia forradalmat ábrázoló jelenetre. Hol van itt a forradalom belső dinamikája? Hol vannak

belső konfliktusai? Mi az ellentét Danton és Robespierre között? Miért és hogyan győz az utóbbi? stb. Megannyi, a drámai ábrázolásban megválaszolatlan kérdés. Éspedig azért, mert Madách csak azt akarja bemutatni, hogy minden forradalom felfalja saját szülőit. Ezt ábrázolja a jelenet és semmivel sem többet. Danton antidemokratizmusa a Madách-teremtette forradalomban szintén csak mint illusztráció szerepel, nem mint bukását előidéző konfliktus.

Bármelyik jelenet menetét vizsgáljuk, nem a helyzet és a jellemek belső szükségszerűségéből adódnak szavak és tettek, hanem abból az elvont gondolatmenetből, amelyet Madách éppen illusztrálni kívánt. Hogy ez az illusztrálás nem egyszer poétikus, hogy egyes jelenetek telítve vannak hatásos dekoratív pompával, azt senki se tagadja. De ettől még egyik sem válik drámaivá. És összefüggésük természetszerűleg még kevésbé drámai: tartalmában elvont, formájában dekoratív, ha szabad ezzel az elhasznált kifejezéssel élni, revüszere. És nem kétséges, hogy a már részletesen tárgyalt világnézeti problémák mellett az illusztrálásnak ez a dekoratív jellege hozta létre – hatásos rendezést feltételezve – *Az ember tragédiája* színpadi sikereit az imperialista korszakban, melynek ideológiája és ízlése erősen drámaellenes, bár még erősebben színpadias volt.

5.

E fejtegetésekben szükségképpen a negatívumok hangsúlyozása állt az előtérben. Nemcsak azért, mert ez e sorok írójának több évtizedes különvéleménye, hanem azért is, mert csakis a legendák lerombolása segítségével kaphatunk az igazságnak megfelelő képet irodalmunk kiváló képviselőiről. A legendák lerombolása nem egy esetben sokkal magasabbra emelt egy-egy író, mint ahogy azt kora és utókorának bizonyos szakaszai tették. Vannak természetesen olyan esetek is, ahol ennek ellenkezők a következményei. Ez Madách esete, s ez lenne marxista elemzés esetén még inkább Kemény Zsigmondé. Míg viszont Csonkai és Katona, Vörösmarty és Eötvös, Petőfi és Arany stb., stb. csak nőnek, ha megtisztítjuk őket az imperialista legendák salakjától.

Azt jelenti ez, hogy ahol a legendarombolás negatív következményekkel is jár, ott az illető író megszűnik irodalmunk jelentős alakja lenni? Szó sincs róla. A legendák lerombolása csak annyit jelent: látjuk, milyen problémákkal vívódott, melyekkel tudott, melyekkel nem tudott megbirkózni. Amihez hozzájárul: *menyiben* tudott velük megbirkózni. Madách alapkonceptiója, kompozíciómódja stb. felett gyakorolt bírálóunk tehát nem jelenti a mű egyes költői értékeinek merev tagadását. Azonfelül ezek a problémák maguk nemzeti fejlődésünk fontos szakaszai maradnak, amelyek mellett, önmagunk károsodása nélkül, elmennünk nem lehet és nem szabad. Jelentékeny történelmi alakok tragikus sikertelensége éppen úgy szerves része történelmünknek, mint egyes lángelmék ragyogó teljesítményei. Madách tragédiájának megértése nélkül hiányos lenne képünk a magyar nép Világos és a kiegyezés közötti – a későbbi sors szempontjából döntő jelentőségű – fejlődéséről. Ez biztosítja Madách helyét is a magyar irodalom haladó hagyományai sorában.

3. sz. melléklet

LUKÁCS György: *A modern dráma fejlődésének története*. Bp., Magvető, é. n., 584–585. l.

A filozófiai kultúra hiánya tette lehetetlenné, hogy a magyar dráma legigazibb és legmélyebb talentumai kifejlődjenek s hassanak: Katona és Madách. Mind a kettőnek élete munkája magában is, hatásában is töredék maradt. A legnagyobb érzéki erejű és a legelvontabban gondolkodó, gondolatokat látó drámaíróink mellett és körül nem keletkezett semmi, ami belőlük indult volna ki, ami folytatta volna, amit ők megkezdtek. Mert ők is csak kezdtek, még utakat is alig mutattak a dráma felé. Katona a múlt század egyik legnagyobb drámaírói talentuma volt. Nyelvének kemény, zord pátosza igazán drámai. Emberei – felesleges lírai ellágyulások és pszichológiai finomkodások nélkül – költői étellel teliek. Egyes jelenetei tele vannak drámai és tragikus vehemenciával és szimbolikus gazdagsággal. De már az emberi és történelmi problé-

mát ő sem volt képes organikusan egyesítenie: embert és hátteret, lelki és politikai tragédiát csak a személyek azonos volta kapcsol össze; tehát végső analizisében epikai az egész építmény. Katona ezzel a legnagyobbat ígérő tragikus kísérletével befejezte írói pályáját, és meddő dolog lenne itt kutatni, hogy ez belső vagy külső okokból történt-e. Hogy a visszhangtalanság hallgattatta-e el őt, vagy pedig annak érzése, hogy úgysem volna képes a teljes tisztaságig, a megoldott for-máig eljutni. Madách helyzete éppen az ellenkező, de az okok ugyanerre mutatnak: neki sem volt – nagy filozófiai műveltsége és gondolatainak mélysége ellenére – eleven filozófiai kultúrája. Az ő gondolatai gondolatok maradtak, nem váltak tettekké, nem lettek drámaiakká. *Az ember tragédiájá*-ban művészileg külön van gondolat és megérezkítése. Minden megtörténés jelképez, illusztrál valami világhistóriai vagy kozmológiai gondolatot, de az nem olvad fel benne egészen, külön marad. Minden jelenet szép, allegorikus kifejezése egy mély gondolatnak; de a gondolatok drámai kifejezésének egyetlen útja: a szimbolikus. Madách költeménye így nem dráma. A megérezkítés szempontjából epikus: a hős személyének egysége kapcsolja össze a tarka kalandokat. A gondolati tartalom kifejezése szempontjából pedig dialogizált tanköltemény: a gondolatok gondolatok maradnak, a küzdelem legfeljebb vita (és a külső küzdelem legfeljebb ennek illusztrációja), a dialektika csak intellenktuális; még nem drámai.

4. sz. melléklet

Gimnáziumi tankönyv. Bp., 1967. (II. kiadás) 86–87. l.

Ádám

Ádám a mindig szebbre és jobbra törő ember jelképe. Nagy eszmék hevítik, s kudarcaiból újra és újra magához tér, hogy folytassa a küzdelmet. Alakját két szálból szövi össze Madách. Először a *romantika* kedvelt hőstípusát rajzolja benne: a magányos nagy embert, aki szembeke-
rül az őt soha nem értő tömeggel, s akinek eszméi sehogysem vagy tor-

zan valósulnak meg. A vezető egyéniség és a tömeg ellentétét csak a következő drámájában, a *Mózesben* tudja feloldani Madách. Ekkorra ismeri fel, hogy a népnek nem örök tulajdonsága az eszmék iránti érzéketlenség. Csak a szolgaság aljasította le és fordította szembe a haladás képviselőivel. Madách hisz abban, hogy a népet fel lehet emelni a szolgaságból és a tudatlanságból. A másik szál a *szabadságharc* reális történelmi tanulságaiból ered. Ádámot hite, bizakodása időnként eltávolítja a valóságtól, ez okozza törekvései bukását.

Dolgozók gimnáziuma. Esti tagozat. Bp., 1972. 76–78. l.

Ádám

Az ember tragédiája szereplői Madách költői gondolatainak megtestesítői. Alakjukban jelképes formában az író lelkivilágát dúló kettősség – a feltámadó hit és kétségbeesés kettőssége – fejeződik ki. Ádám a hit, a mindig többre és jobbra törekvő emberiség jelképe. Kezdetből fogva nagy és nemes eszmékért lángol, s bár színről színre csalódik elképzeléseiben, kudarcaiból mindig magához tér. Ádám megformálásában sokat merít Madách a romantika ember-felfogásából: a kiemelkedő képességű és jellemű hőst, a magányos nagy embert rajzolja benne, aki az őt nem értő és meg sem érdemlő tömeggel állandóan és szükségszerűen szembeke-
rül (l. Miltiádész, Danton vagy akár Kepler alakját!). Ám ebben a hőstípusban szerepet kap Madách nemesi liberalizmusa is. Ádám ezekkel a szavakkal szabadítja fel a rabszolgákat:

Örülj pór, a nagyság hogy meghajolt
Előtted. Csak ne hidd, hogy kényszerítve.

A jobbágyfelszabadítás gondolata ez, amelyre az 1848-as országgyűlésen látszatra saját akaratából jutott el a nemesség, holott a népforrado-
lomtól való félelmében kényszerült így dönteni. Ádám alakjában tehát benne rejtőznek az *1848–1849-es forradalom és szabadságharc* reális történelmi tanulságai is. Ez fejeződik ki egyoldalú bizakodásában, amely időnként a valóságtól is eltávolítja, s ez sorsában is, amely

szembeállítja a tömeggel. A vezető egyéniség és a tömeg ellentétét Madách csak következő drámájában, a *Mózesben* tudja majd feloldani. Ekkorra ismeri fel tisztán, hogy a népet csak sorsa, körülményei aljasították le, s fordították szembe az eszmék képviselőivel.

5. sz. melléklet

Irodalmi feladatlapok a gimnáziumok számára. MKM Középiskolai főosztály, Bp., 1973.

III. osztály   **2. témakör**   **Madách, Jókai, Vajda**

A – változat

1. Eszméket, gondolatokat sorolunk fel Madách *Az ember tragédiája* c. művéből. Melyik színben találkoztál velük? Az eszmék, gondolatok mellé írd a megfelelő szín vagy színek feltüntetett római sorszámát!

a) Küzdelem nélküli, egyhangú harmónia	.....
b) A szabadság, egyenlőség, testvériség eszméjének együttes megjelenése	.....
c) A nő (a hőst) visszahúzó szerepe	.....
d) A keresztény testvériség eszméjéből való kiábrándulás	.....
e) A pénz mint kizárólagos értékmérő	.....
f) Az egyenlőség eszméjéből való kiábrándulás	.....

A Tragédia színei – emlékeztetőül:

I. A mennyekben	VIII. Prágában
II. A paradicsomban	IX. Párizsban
III. A paradicsomon kívül	X. Prága (2)
IV. Egyiptomban	XI. Londonban
V. Athénben	XII. Falanszter
VI. Rómában	XIII Az úr
VII. Konstantinápolyban	XIV. Hóval és jéggel borított vidék
	XV. A paradicsomon kívül

B – változat

1. Eszméket, gondolatokat sorolunk fel Madách *Az ember tragédiája* c. művéből. Melyik színben találkoztál velük? Az eszmék, gondolatok mellé írd a megfelelő szín vagy színek feltüntetett római sorszámát.

a) A keresztény testvériség eszméjének megszületése	.....
b) A nő (a hőst) segítő szerepe	.....
c) A tudomány játékká és árucikké válik	.....
d) „Arasznyi lét” és halhatatlanság ellentéte	.....
e) A szabadság eszméjének megszületése	.....
f) Az egyén és a tömeg diszharmóniája	.....

A Tragédia színei – emlékeztetőül:

I. A mennyekben	VIII. Prágában
II. A paradicsomban	IX. Párizsban
III. A paradicsomon kívül	X. Prága (2)
IV. Egyiptomban	XI. Londonban
V. Athénben	XII. Falanszter
VI. Rómában	XIII Az úr
VII. Konstantinápolyban	XIV. Hóval és jéggel borított vidék
	XV. A paradicsomon kívül

Javítási útmutató

1. A. a) I.	B. a) VI.
b) IX.	b) IV., V., (VI., XII.)
c) VIII., XI.	c) VIII.
d) VII.	d) III.
e) XI.	e) IV.
f) V.	f) V., (VI., XII.)

elemenként: 1 pont
 összesen: 6 pont
 minimum: 4 pont

6. sz. melléklet

SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András – BOJTÁR Endre – HORVÁTH Iván – SZÖRÉNYI László – ZEMPLÉNYI Ferenc: *Irodalom II. Gimnázium*. Tankönyvkiadó, Bp., 1973. (Az idézett rész Szegedy-Maszák Mihály munkája.)

Tartalom

Élete, munkássága <i>Az ember tragédiája</i> megírásáig	386
A Tragédia műfaja	388
A Tragédia főszereplői	389
A Tragédia fölépítése	394
A Tragédia zárlata	398
A Tragédia nyelvéről	404
Madách utolsó művei, politikai szereplése	407
Összefoglaló kérdések	409

A Tragédia zárlata

Ha a falanszter-színnel záródnék *Az ember tragédiája*, azt mondhatnánk, hogy a költemény szerkezetét állandó értékleépülés határozza meg, ezt pedig az okozza, hogy Lucifer állandóan a szabadelvűséget, Ádám viszont a pozitívizmust rombolja. Az a további kérdés: vajon mit kezd a költő az így beállt értékhiánnyal műve utolsó három részében.

A mű befejezése a szó szűkebb értelmében véve nem tragikus, mivel az értékvesztés folyamata az űr-jelenetben megáll. Lélek és test nem tud függetlenedni egymástól. Megfogalmazást nyer egy olyan érték, amely a mű egészén végigvonul, s az utolsó sorig sértetlenül ép marad: Ádám életlendülete, melyet Éva is ébren tart. Az emberi küzdésvágynak a hangsúlyozásával Madách a világosi katasztrófát követő elnyomatás sötéttségében a reformkor szellemét idézte fel, hasonló sorokat írt le, mint Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* (1844) című

versében. Mindez mégsem elég ahhoz, hogy a felvetett súlyos kérdések megoldását lássuk *Az ember tragédiája* befejezésében.

Ezért nem hoznak az Ūr szavai egyértelmű megoldást.

Van-e cél a világtörténelemben, vagy örök körforgás érvényesül benne? Madách fő művében ez a kérdés eldöntetlenül marad. *Az ember tragédiája* korának leggyötrőbb kérdését teszi föl, s ahelyett, hogy egyértelmű választ adna rá, a kérdést kérdésnek hagyja, s az addigi válasz-kísérleteket bírálatban részesíti, és a feleletet váró befogadót meghagyja a kérdezős nyugtalanságában. Végző soron e sajátos – a kor magyar s világirodalmában ritka – nyitottságra, egymást kizáró világmagyarázatok mint lehetőségek közötti állandó feszültségre vezethető vissza e nagy mű kivételes művészi hatása.

MOHÁCSY Károly: *Irodalom III. középiskola*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.

Tartalom

Irodalmunk a 19. század második felében és a századfordulón	5
Kétség és remény között	5
A kiegyezés után	6
Új írói törekvések	6
Madách Imre	10
Az ember tragédiája	13
Szokatlan alkotás, szokatlan műfaj	13
A Tragédia létrejöttének körülményei	14
Keretszín	16
Lucifer alakja	17
Ádám, Lucifer, Éva	18
A történeti színek konfliktusa	20
IV. Egyiptom	20
V. Athéné	21
VI. Róma	22
VII. Konstantinápoly	23

VIII. Prága I.	24
IX. Párizs	25
X. Prága II.	25
XI. London	26
XII. Falanszter	28
XIII. Az úr	29
XIV. Eszkimó-világ	30
XV. A Paradicsomon kívül	32
„Küzdj és bízva bízzál!”	33
A Tragédia verselése	34

„Küzdj és bízva bízzál!”

Gyötrő kérdéseire *nem kap egyértelmű, világos választ* az Úrtól: a „titkot” jótékonyan homályba rejti. Csak azzal nyugtatja, hogy küzdelmeiben („Végetlen a tér, mely munkára hív”) szüntelenül egy szózat zeng majd felé, lelkiismeretének intő és emelő szava, csak azt kövesse. S ha „tettdús élete zajában”, „balsors s szerencse közt” „elnémul ez égi szó”, mellette áll majd Éva, ki „tisztább lelkületével”

Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.

Éva „e gyöngé nő” a szerelem, a költészet s az ifjúság vigasztaló s mosolygó génuszaként fogja mindig segíteni. Az angyalok énekét is ő érti meg, míg Ádám a maga ésszerűségével csak „gyanítja”.

A világ rendjében, harmóniájában helye van Lucifernek is. A „mindenség egy gyűrűje” ő is: „hideg tudása”, „döre tagadása” lesz az élesztő, erjesztő erő, és „romboló” munkája, a valóságra ébresztő, kijózanító szerepe „szép és nemesnek új csirája lesz”.

Ádám újra felkomorló kételyeire, az eszkimó-szín nyomasztó tapasztalatait idéző utalására – „Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!” – az Úr válasza a Tragédia legvégén: „Mondottam ember: küzdj’ és bízva bízzál!”

Isten szavai megerősítik és újra érvényesítik Ádámnak azt az elhatározását, amelyre már az úr-jelenetben eljutott: a küzdelem során hozott áldozatvállalás eredménye ugyan kétséges, etikai értéke azonban kétségtelen.

Madách tragikusnak látja a történeti színek tanulságát, *a mű befejezése mégsem tragikus színezetű*. Ez a befejezés azonban szervesen következik a cselekmény egészéből, hiszen Ádám minden kudarca után újra kezdi harcát, mindig újat akar teremteni, sohasem tudja elfogadni a meglévő rosszat. Bár az egyes színek nélkülözik a bizakodó történelmszemléletet, Madách a reménytelenség érveit igyekszik cáfolni, s ez a törekvés élteti a művet. „A Tragédiában nemcsak a pesszimizmus, a csalódás, a csüggedés művét kell látnunk. (...) A Tragédia nem mutat utat az ígért földjére – csak a pusztulás szirtfokáról követeli vissza hőjét.” (Sőtér István: Romantika és realizmus. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956. 293. l.).

A szüntelen újrakezdésnek s a jobbért való küzdelemnek ez a bukásokkal szembenező, kudarcokból fölemelkedő hősiessége nemcsak Madách korában volt mozgósító erejű, hanem minden kor számára érvényes tanulság.

Horánszky Nándor

Madách műveinek tanítása a polgári iskolában (Az elhangzott előadás rövid vázlata)

A polgári iskolai magyar irodalom (irálytan, stilsztika stb.) tanításának 81 éve (1868–1948) sok tanulással és érdekességgel szolgálhat a múlt iránt érdeklődő olvasó, tanár, sőt tankönyvíró számára.

Mintegy 200 polgári iskolai tankönyv tanulmányozása után megállapítható, hogy 25 tankönyv foglalkozik Madáchesal, hozzászámítva még a második, harmadik kiadásokat is.

A polgári iskolai tankönyvek – ha eltérő színvonalon is – a „magyar irodalom kincsházát” tartalmazzák.

Madách Imrével kapcsolatban arra szeretnék választ adni, hogy milyen szempontok vezérelték a tankönyvírókat költészetének bemutatásánál, s milyen nevelési elveket érvényesítettek az ifjúságot illetően.

Az elemzés néhány szempontja

A tanterv és a tankönyv viszonya. Volt-e tankönyvírói és tanári szabadság?

A tankönyvszerzők és munkájuk minősége.

Hasonlóságok és azonosságok az egyes tankönyvek szövegei között.

Van-e különbség a fiú- és leány-, valamint a felekezeti iskolák tankönyveinek tananyaga között?

Mennyire felelnek meg a tanulók érdeklődésének és életkori sajátosságainak a tankönyvszövegek, válogatások?

Érvényesülnek-e, ill. hogyan a nevelési célok?

Madáchnak mely munkáit tanítják?

Tanítják-e *Az ember tragédiáját*?

Mely színek nem szerepelnek a tankönyvekben?

Milyen módon tárgyalják *Az ember tragédiáját*, illetve egyes színeit? (Kommentárral, kommentár nélkül, tartalmi ismertetés szemelvényekkel?)

Milyen mélységig tanítják a művet? (Általános szempontok, filozófiai megközelítés, az erkölcsi szempontok tudatos érzékeltetése stb.)

Az egyes színek (pl. a XII. Falanszter-jelenet) tanítása különböző korszakokban (fejlődésrajz), annak érdekében, hogy a szemléletbeli változásokat tetten érhessük.

A motívumok szerepe az egyes ábrázolásokban (a nő szerepe, az idősíki bemutatása [múlt – jelen – jövő]). A személyek bemutatása (Ádám, Éva, Lucifer stb.).

A tárgyalás szerkezete (színek szerint, tartalmi lényeg szempontjából, Madách életének bemutatása).

A fejlődés ábrázolása és útjának bemutatása (harc – meghasonlás – bukás – öntudatra ébredés – győzelem).

Az erkölcsi szempontok jelenléte a tananyag bemutatásában: pozitív és negatív jellemzők; erények, bűnök és következményeik.

Következtetések

Igazoltnak láthatjuk, hogy a tantervek valójában csak ajánlások voltak, de a tankönyvszerzők a kijelölt anyagot mégis önálló módon egészítették ki.

Nincs határozott különbség sem a fiúk és leányok számára írt tankönyvek között, sem a katolikus és állami tankönyvek között.

Madáchot ill. *Az ember tragédiáját* mindenkor tanították. Ezen kívül csak a *Metamorphosis* és a *Télen c.* verseket tanították egy-egy alkalommal.

Az ismertetések, amelyekkel találkoztunk, többnyire megfelelnek a tanulók életkori sajátosságainak. Nagymértékű az azonosulás a témával, kivéve talán az 1945-ös tankönyvet.

Az erények és bűnök, ill. azok következményeinek érzékletes megjelenítése, erkölcsi szempontból való bemutatása szinte valamennyi tankönyvre jellemző.

A küzdés mint örök emberi tulajdonság, a küzdés értelme, mint sarkalatos tényező állandóan felbukkan a tankönyv szövegeiben.

A III., VII–XII. és a XIV. színt nem tanították. (A tartalmi ismertetések viszont ezekre is kitértek.) Leggyakrabban az I., II. és a XV. színnel foglalkoztak. (A nevelési célokkal leginkább adekvát fejezetek.)

A 10–14 éves polgári iskolai tanulóknak nem volt megtanítható Madách minden műve, *Az ember tragédiájának* valamennyi színe, filozofikus mélységgel teli mondanivalója. Csupán arra nyílt lehetőség, hogy egy-egy színt bemutassanak számukra és a tanulók megismerkedjenek a Tragédia rövid, lényegi összefoglalásával.

Az egyes tankönyvek között olykor elég nagy a színvonalbeli különbség.

Sok tankönyv szövege azonos, vagy legalábbis megfogalmazásaiban hasonló.

Valamennyi tankönyv közül kiemelkedik Kaffka Margitnak és szerzőtársainak Madách-ábrázolása és műveinek sokrétű, sok szempontból való bemutatása.

Varga Emőke

Amikor Németh László a Bocskay-kertben újraolvasta a Tragédiát

Az ember tragédiája esélyt ad az emberiségnek. Embléma értékű „kilátásossága”,¹ „és mégis”-gesztusa² – vagy a nagy utód, Ady felé közelítve: morálja – megkerülhetlenné válásának tán legfontosabb komponense; Németh László számára 1943-ban mindenesetre igen. Aggódva néz szét az író a világon „átcsapó elaljasodásban”,³ és Madách példáját tanítja, az esszé-műfaj szabta keretek és lehetőségek közt, csaknem negyedszázados írói és irodalomtörténeti múlttal a háta mögött, valódi deszkákból való dobogó híján íróasztala mögül, betűk varázsával, pedagógusi jobbitó szándékkal.

A megírás apropója most nem a szerkesztői, nem a baráti felkérés, nem is a magakovácsolta tervek sürgetése. Az alig 20 oldalas, azokban az években szinte társtalannak mondható írást, a történelem prése sajtolta ki az elnémuló torokból.

A műfaj, melyben Madáchról gondolkodik, a Németh László-i pálya legtöbb csodálatot és legtöbb támadást ért művei sorából való esszé. A két világháború között virágkorát élte e tudomány és szépirodalom határán álló műfaj; a Nyugat második nemzedékét szokás az esszéisták nemzedékének is nevezni, Cs. Szabó László tényítisztelő, Hamvas Béla teoretizáló, Halász Gábor sokszempontú, Illyés Gyula, Féja Géza közéleti kérdésekkel súlyosított írásai közt sajátos színével nyeri el a maga helyét a Németh László-i esszé. Természetére a tanulmány alaposságára való törekvés a jellemző (a 30-as évek közepétől különösen), ugyanakkor a líraiság is, mely önismereti igényből fakad, a freudi ősemlektömbök kitapintásának, megismerésének vágyából. A Tragédia szerzője által is oly kedvelt, Rousseau-ra emlékeztető, fokozottan jelenlévő személyességének ez a gyökere. Személyességet és tárgyiasságot kapcsol össze Németh László mint összetartozó, egymást feltételező és magyarázó jelenségeket. „Én Madáchot Széchenyin keresztül értettem meg. Amíg a naplókát olvastam, főként a Hitel előttie-

ket, mindig a Tragédia Ádámjára kellett gondolnom.” Vagy másutt, a magyar irodalom magyarságának és európaiságának arányát vizsgálva megjegyzi: „semmi sem foglalkoztatott annyira, gyerekkoromtól szinte, mint a magyar irodalom «karrierje», s én magam is hány VII. Gergely-féle művet pocsekoltam el arra, hogy színházainkban jobb írókat s jobbat játsszanak, vagy hogy néhány kerttel, gyerekkel, tanult paraszttal az országban több legyen.”

Szerb Antalról szóló tanulmányában így summázza maga Németh László írásainak eme sajátosságát: „irodalomtörténész az, aki annyira gazdag tud lenni, hogy letűnt írókat és korokat önmagából képes megérteni.”⁴

Módszere líraisága mellett, a tárgyszerűség komponenséből adódóan, kellő súllyal ott van az analitikusság is. A vizsgált személyiség (amennyiben portréről van szó) levelekbe, naplókba zárt titkai, tudatlan megnyilvánulásai mint kincsek kerülnek elő, és szerveződnek a vizsgált alkat ösztöneit hallatlan érzékenységgel rendező kutatójuk tolla alatt, azoknak ellentmondásait, sőt antagonizmusait, a vívódásokat, szenvedéseket eredményező meg nem feleléseik mivoltát is láttató „publikus” portrévá. Így lesz felejthetetlenül szimpatikus (vagy a bírálóknak kritikai célpont) a „naplopó” Proust, a túlzásaiban is „titáni” Berzsenyi, az anyának „szörnyeteg” Bethlen Kata, az elzárt nemesi kúria otthonában „lelkét növesztő” Madách; de sorolhatnánk tovább a híres nagy portrék Németh László-i hevülettel kovácsolt metaforáit. S egy szentencia minderre a Berzsenyi-esszéből: „Az én természettudományosabb hajlamom azt vallja, hogy életünk legpörébb igazságában a legjelképebb.”⁵

A „miért” az oknyomozó esszé motorja. A valódiság, a tények felfedezése, analitikus feltárása közben az okok intuitív megsejtése és kellő szembesítése sajátos dinamizmust ad az írásoknak. Madách nem vállalt Kemény Zsigmonddal ellentétben virrasztással záruló szerkesztői hétköznapokat; nem kapcsolódott be igazán az irodalmi életbe. Ok: a szigorú anya, „a nagyobb jószág, a korai házasság”, majd a katasztrófa. S a tények s az okok szembesítése: „Ő elmaradt az irodalomtól, s növeszthette lelkét” – vallja Németh László.

Ha portrét rajzol is, a művelődéstörténeti panoráma, a kor atmoszférájának érzékeltetése – mely szükséges a megelevenítéshez – termé-

szetesen sohasem maradhat el. Így kapunk a Madách-esszében leckét a kelet-európai romantikából, a magyar romantika kronológiájából, és annak négyes tagolódású természetéből. A kortárs írók is felvonulnak mint mellékfigurák, mint lehetséges paralellumok, erősítve a Németh-esszé szimultán-kompozícióját. Szép példa kínálkozik erre a Madách (Ádám)–Széchenyi párhuzammal. A mellérendelés azonban nem kizárólagos szerkesztési elve Németh László esszéinek: szűkülő körökkel halad az alkotó vagy a vizsgált mű felé, szembesül vele, azaz a témahierarchia érvényesítésén keresztül fókuszál:⁶ az alárendelő szerkesztési móddal él.

A *Madáchot olvasva* fókuszában a nemzete sorsáért, kultúrájának tiszta híréért felelősséget vállaló író és pedagógus aggodalma koncentráldik. A Tragédiát tolmácsoló fordítokon, a művel való első találkozás személyes emléken, majd tudományos alaposággal tárgyalt kérdéseink keresztül jutunk ide, az aktualitás perzselte középpontba.

Az esszé feladatául Németh László az útkeresést jelölte ki, a korhoz – a magáéhoz és a történeleméhez – az alkat kényszerítő erejéhez szabottan a szellemi elődökig, a régmúlt, mégis láthatatlanul determináló korokig visszavezető ösvények felfedezését. De a főirány, mint a Madách-esszé is mutatja, nem a „vissza”, hanem az „előre” és a fölfelé lesz, vagyis a múlt révén a jelen megértése a szebb jövő szolgálatában. Mindehhez hozzátehetjük Grezsa Ferencsel, hogy „a funkció perspektívájából nézve – a fölfedezések szellemi izgalmához a tudás közvetítésének pedagógusi ösztönét társítja”⁷ Németh László.

A pedagógusi ösztönt a mindig tisztelettel emlegetett tanár édesapa táplálta az íróban. *Az én katedrám* című kötet bevezető soraiban ezt olvashatjuk: „ha vannak kollégáim ebben a hazában, hát a tanárok, azok közt is elsősorban a magyartanítók lehetnek.”⁸ A szépirodalomból könnyű egy csokorra valót gyűjteni a pedagógusi elvekkel beoltottakból. Elég csak az *Utolsó kísérlet* regényciklusára, a *Cseresnyésre*, a *Nagycsaládra*, az *Égető Eszterre* gondolnunk. De egyes tanulmányaiban, összesen mintegy 1500–2000 oldalon⁹ pontról pontra követhető programot is ad. Ezek között van telepterv (*Iskola Kakaskúton*), iskolaorvosi témájú írás (*Iskola és egészség*), szociográfiai aspektussal bíró pedagógiai mű (*Medve utcai polgári*), átfogó reformterv (*A tanügy ren-*

dezése), apaként szerzett pedagógiai tapasztalatok és beszámoló az erre épített kísérletekről (*Lányaim*), az értelmiség pedagógiai művelésére szánt írás (*Tanügyi reform*), terv egy saját iskolához (*Iskola-terv*), tanügyi kérdéseket taglaló tanulmány (*A művelődés reformja*).

Az irodalomtörténeti esszék, mint amilyen keretet a Madáchról szóló gondolatok is kaptak, persze nem ilyen pragmatikusak. Nem is diákoknak íródtak, vagy ha igen, a szó tág értelmében: a művelődni vágyóknak szólnak. Rendszerességük mögött kevesebb is, több is van a hétköznapiánál. Tán kisebb a kanonikus szempontok száma, de biztosan több az eredetieké, amik a továbbgondolást gerjesztik. Bennük (*Az én katedrám* írásairól van szó) „nem tanítja”, hanem „tanulja” az irodalomtörténetet az író a maga vallomása szerint. S ez nemcsak az intellektus szerénysége, inkább az ars poetica sajátossága, rokon a sokat idézett sorokkal: „Csak a tunya szellem véleményei szilárdak; az eleven: mozgó víztükör, kavargó ég.”

A Madáchról szóló esszé tanulmány sokszempontú, benne az írópapság magasát próbálgatja a szerző. És mintha a frissen tanulmányozott romantikából megörökölte volna, és egyúttal a XX. századi modernséghez szabta volna a vatesz-szerepet. A téma, a Tragédia taglalása – itt valóban igaz – cél és ürügy is egyben: jelezni az irodalomtörténeti kutatások fehér foltjait, vitatható és vitára érdemes pontjait, s egy példát kibontani a csonthéjából, s e gyümölcscsel megkínálni az ördög történelmével dacolókat. Így, könyvön keresztül. Mert katedrát nem kapott.

1943 tavaszán Debrecentől nem messze, a Bocskay-kertben vásárolt egy darab szőlőföldet, az *Emberi színjátékban*, a *Cseresnyésben* szimbolikussá rajzolt új terepet, a korai ifjúság óta formálódó utópiának. Innen indult a második szárszói konferenciára, aztán ide mentette családját. „Mind megkerültünk már, lányaim a Balatonról, kis Csilla a mamájával a szülészetről, én is a szárszói zsinatról, ahol Husz Jánosnak képzeltem magam. Az ősz csupa fény, az iskolai megnyitás messze, milyen szórakozást talál délelőtti jeire egy apa, aki délutánjain Madáchoz olvassa szerbül és románul? Én a középiskolai tematikát akartam mint egy gyors travervázat a két nagyobb lányom fejében felhúzni.”¹⁰ Gulyás Pállal, a költőbaráttal együtt várják az értesítést a

debreceni Tisza Lajos Tudományegyetem magyar irodalom katedrájáról, hogy a „pedagógiai erosz”¹¹ méltón birtokolhassa a magáét. Gulyás Pál verssel vigasztal: „Az országúton fut a pályánk, / a nagy természet szalagán / futunk a gondolat magányán, / a mi katedránk a magány.”

Egy késő nyári riportban meglehetősen szkeptikusan, már a tudatos exodus fájdmával hangjában nyilatkozik: „Nézd például [...], nem csodálatos és izgalmas ez az öreg barackfa itten, melyet régi gazdája összevissza nyesett és most ilyen apró, ujjhegynyi gyümölcsökkel szégyenkezik? Mindenki beszél, kritizál felületesen, s nem mer továbbnézni az orránál, mélyebbre hullani, vagy magasabbra repülni. A természetben vannak a csodák és nem az emberekben. Olyan végzetes káosz középpontjában tengődünk, hogy egyetlen lehetséges út van csak: idejönni, messze a várostól, és a bohóckodó világtól, és élni, és keresni az élet mélyebb és igazabb értelmét. Az írás most valahogy másodrendű szükségletnek tűnik, s nem olyan fontos számomra, mint máskor.”¹²

Szárszó után három új cikke jelenik csak meg folyóiratokban: egy „vadbeszéd a ritka értékeit ostobán pazarló nemzet ellen” (*Ady ünnepére*),¹³ egy szomorú búcsúztató (*Gulyás Pál sírjánál*), és a Magyar Csillagnak tett ígéret beváltása, egy tanulmány Madáchról. 1944 tavaszán karthausi fogadalommal lép az értelmiség csendesen úszó Noé bárkájába, hogy kivezessen a kompromittációk sötét vizeiből.

A Madách-tanulmányt tehát olvashatjuk a kivonulás dokumentumaként, mely megokoló, és amely az ádámi reménnyel az ördög történelme ellen perelőd.

A „fókuszáló” esszé külső körein az író a szomszéd népek kultúrájával keresi, protestáló szigorral, az érintkezési pontokat. A román Octavian Goga és a szerb Klearth Tragédia-tolmácsolásáról mondja el, mi a találó azokban, és mi nem. Melyik nyelv természete hogy bírja el a magyar sűrűségét, s a verselés kinél mesteribb. A bevezető, híven a Németh-esszé természetéhez, a személyes kezdőponttól, a Duna–Európa-tervét kovácsoló író képétől, a személyes végponthoz jut: mely az idegennyelvű szépirodalom tolmácsolásával kapcsolatban beszél a szerzett tapasztalatokról (érdemes megemlíteni itt az Illyés Endrének e témában írt levelet¹⁴), és pedagógusi lelkesedéssel – a módszertani konklúziókról.

Aztán a lírai természet az ősemléktömbökben kutat, s előbányássza az érettségiző diák csodálattal és idegenkedéssel vegyes megállapításait. Akkoriban az Úr-jelenet állt figyelme középpontjában, 43-ban az 1. Kepler-képnek szán több figyelmet. Mindkét választást a dráma műfaja felől indokolja. A diák szerint: „az emberi szellem nyugtalansága s röghöz kötöttsége itt nő csak igazán tragikusra”, az író szerint: a Kepler-kép „Shakespeare színi gyakorlatának is dicsőségére vált volna”, sűrűsége, gyors és biztos atmoszféra teremtése a madáchi sztereotípiát (mely a színek szerkezeti paralellumait jelenti) legbiztosabban hozza. A megállapítások rövid indoklást kapnak csak, inkább a szöveg által bizonyítottak – a csalhatatlan intuíció nyilván egy nagyobb tanulmányban kaphatta volna meg a maga tudományos magyarázatát. *A Madách-rejtély* című könyv szerzője, András László, aki megfellebbezhetetlen tanítványi tisztelettel hordja a mérleg egyik serpenyőjéből a másikba, a Madáchot pozitívan igazolóba, a nehéz súlyokat, dramaturgiai szempontból szintén kiemeli az említett két színt. Úgy látja, hogy az űrben lebegő Ádám alakjával Madách „súlyos döntésre kényszerül”,¹⁵ mert ha Ádám elfogadja a Föld szellemének az anyag elsőbbségét hirdető elvét, vége a drámának, vétség és tragikus bukás nélkül, itt, ezen a ponton. Madách azonban így felelteti Adámot: „A cél, megszűnt a dicső csatának, / A cél halál, az élet küzdelem, / S az ember célja a küzdelem maga.”¹⁶ A Kepler-jelenetekkel kapcsolatban (a párizsi színt is ide számítja a két prágaihoz) András László az egész mű kicsinyített másáról beszél, időszerkezet és dramaturgia megismétléséről, s hozzáteszi: egy hajdani önálló dráma töredékeit illeszthette be Madách a Tragédiába.

A diák Németh Lászlóra visszautalva az író nem hallgatja el: „A nagy magyar remekművek közül talán *Az ember tragédiáját* szerettem meg leglassabban.” De nem késik a megokolással: Madách gondolkodói talentumát hibáztatja, mely nem nő fel Goethe és Wagner magasába. Méginkább a mögötte rejtőző morállal elégedetlen, mert „olcsó diadalnak” tartja „azt fordítani a történelem ellen, amit nem ért el.” Aranyánál¹⁷ lel igazolást, s az őt követő irodalomtörténészeknél. (Erdélyi nevét egyébként nem említi.) Madách levele pedig („Egész művem alapeszméje az akar lenni...”¹⁸) ezúttal elkerüli a figyelmét, minden-

esetre nem hivatkozik rá sehol a tanulmányban. A filológia helyett most az írói empátia, a hivatásos olvasó figyelme segíti, mert pár sorral lejjebb maga minősíti korábbi megjegyzését „élc”-nek, „mely komolyra fordítva is sánta mentség volna, ha a történelmet itt csak az ördög kommentálná s homályosabban, mint gondolat alatt a szívdobbanás, az ördög képeibe nem volna Isten terve is belerejtve.”

A Madách-tanulmányok az Isten–Lucifer–Ádám hármasságát emlegetve a vallásosság kérdésének fejtegetésébe torkollanak gyakorta: Sötér István szerint pl.: „Ádám [...] nem annyira az Úr jelképezte egyetemes valósággal békül meg, mint inkább a cselekvő gondviseléssel”;¹⁹ vagy: Németh G. Béla Madách „katolikus mellékmozzanatokkal telített bizonytalan körvonalú deizmusáról”²⁰ beszél; de az első avatott méltató, Arany János is a vallásos hit nyújtotta megbékélésben látja a végső megoldást.

Németh László nem a hit, hanem a Tragédiában ábrázolt szereplők és funkciók viszonyulásából olvassa ki a végső megoldást. A „célal” szembeszegett, majd annak fölébe is emelt „küzdelem”, nemcsak Ádám felől láttatja. Úgy véli, Isten szerepe is ebből az etalonból kiindulva érthető meg, hisz az Úr számára a küzdelem során „feléje sajtolódt” valami a fontos, nem pedig az, hogy „mit ért el” az emberben mindeközben. Az ördög „tetszetős” beszédét, a kimondott szó mennyiségével is súlyosított jelenvalóságát, Németh László szerint nem az Úr ellenpontozza, hanem az „ő tervének [...] állandó képviselője”, Ádám, aki csak az értelmén át győzhető meg az emberi élet értelmetlenségéről, de „ösztönével folyton fölfelé [...] szimatol.” „Az ő meggyőzhetetlensége Lucifer kommentárjának az ellensúlya ebben a drámában.” Megállapításait az író a drámai tragikum és a cím viszonyának kérdésével kerekíti le. Tragikum-definícióját Madách művére komponáltan fogalmazza: „Tragikus az, aki akkor is kitart maga mellett, amikor a kozmosztól egy bólintást sem kap (vagy csak éppen azt) magára” – és elismeri mesteri megvalósítását Madách művében. A címmel azonban nem ért egyet az utópiák s az üdvtanok szalmaszálába 1943 vérzivatarjaiban is végsőkig kapaszkodó tanulmány-író.

Vitára ösztönző kijelentés – noha a téma említése mellett a bibliográfiák nem mindig utalnak Németh László megjegyzésére –: a nyelv-

művészt és a költőt kell csodálnunk *Az ember tragédiája* szerzőjében, s nem a nagy gondolkozót, s a koncepció művészt. Németh László hihetőnek tartja, amit a 40-es évek végéig az életrajzírok kinyomoztak, hogy Madách „egy népszerűsítő német világtörténet alapján válogatta ki jeleneteit.”

Horváth Károly, Sötér István, András László és mások azóta már meggyőzően bizonyították, Madách tájékozódásának, tudásának hihetetlen alaposságát, még akkor is, ha az erre vonatkozó tényanyag hiányát közvetettségekkel kellett is pótolni. Madách eredetiségét egyébként is a felhasználás módja és maga a válogatás minősíti.

A *Madáchot olvasva* című esszé vezérlőcsillaga az ádámí küzdelem természetének, s nem a genézis vidékének felfedezése volt, de amúgy is, a Bocskay-kerti szerényebb körülmények, láthatóan nem lehettek mindig jó dajkái a filológiának.

A Szenci Molnár Albert zsoltárait, Balassi, Berzsenyi, Ady verseit jól ismerő, a magyar ritmusról hézagpótló tanulmányt író Németh László csodálattal adózik Madách nyelvének. Nem a szótagokat számlálgatja, s a verselési hibákból sem készít statisztikát, mint a jó szándékú, a metrum tisztaságát példásan ismerő Arany. Véleménye szerint „nem szabadna Madách nyelvi erejét csikorgásaiból megítélni. Olyasféle nyelv ez, mint Széchenyié, vagy hogy jobb magyarságú írókat mondjunk: Keményé, Katonáé. Nagyobb ellenállás a szájizmokban; de ahol áttör rajtuk, hatalmasabban bukik a beszéd.” A szóhasználat „óságával” kapcsolatban a *Kisebbségben* nyelvújítás-ellenes írója természetesen újból a Tragédia szerzője mellett foglal állást.

A Németh-esszéek szimultán kompozíciójára szép példa a Madách–Széchenyi párhuzam az 1943-as írásból.²¹ Csak egy évvel korábban fejezte be az író a terjedelmes Széchenyi-tanulmányt, s fedezte fel magának lelki elődként, s a XIX. század centrális egyéniségeként a nagy politikust. Nem csoda hát, ha most szívesen láttatja fölőle a kortárs Madáchot. Keresi hasonlóságukat: „Ugyanaz az izgatótt tettvágy s ugyanaz a nemes összeférhetetlenség a tettek világával.” Vagy lejjebb: „a magas igénynek ugyanazzal a fölhorkanásával spórolja magát a jövődönnek.” De sietve hozzá kell tenni: az idézett sorokkal Németh László valójában Széchenyi és Ádám alkati hasonlóságáról beszél. Később

azonban egymásba csúsztatva a képeket, Ádám és Madách egy alakká olvad.

Hasonlóságként szerepel még a byroni, Jean Paul-i hangulat, vagy inkább szereppé szublimálódó korizlés. Különbőségként az indulás: egyikőjük Európa sokat próbált nevelt fia, másikójuk a nógrádi asszonyoké.

Az összevetés gyökereit egyébként az említett Széchenyi-tanulmányban lelhetjük fel, ahol a 3. fejezet fölött ez a cím áll: Ádám munkát keres. A dilemma, a nemes döntés megszületése előtti nehéz várakozás hasonlósága az, ami a címbéli metaforát szülte, s „az ádámí «drang», a «vezess Lucifer» feladat kereső nyugtalanságá”-nak ismétlődése.²²

Madách–Ádám alakját a *Kisebbségben* írója nem sorolja a sok vitát kiváltó két kategória egyikébe sem. Széchenyit, Adyt annál inkább. Most, 1943-ban, mintha *Az ember tragédiája* s írója hidat képezne a két part között, mert a Széchenyi-párhuzam záró sorai az ádámí lélek „vergődését” hordozó Adyra utalnak.

A *Madáchot olvasva* legbelső centrális körének üzenete egy egész népet tanító pedagógus szájából hangzik el. Mert ha a Tragédia zsenialitásából – egy kevés legalább – áldozatul is esett a Németh László-i ízlésnek, az akkor legégetőbb kérdésekre, a magyarság-európaiság viszonyának tiszta megítélésére azonban egész pályájára kisugárzó feleletet kapott az író.

A Madách-szakerolalom egyik legtöbbet és legtöbb oldalról körbejárt szempontja a Tragédia európai kötődésének és/vagy magyar gyökereinek megmutatása. A vita talán az elsőbbség kérdésének eldöntésében, illetve az arányoknak a megítélésében van, s nem abban, létezik-e egyik vagy másik kapocs. A feleletek természetét pedig a vállalt aspektusokon túl a történelem alakítja.

Németh László Riedl Frigyes megállapítását, miszerint a Tragédia „a magyar irodalom zseniális intermezzója”, tagadja. Szerinte: „A mindenfelől bekerített hazafi kiált föl mint ember, s ez az, amiben irodalmunk világirodalmi szakának, ha lesz ilyen, elébe vág.” Majd később: „a mű magja nagyon is magyar”, és választ adva a miértre: azt tudja bemutatni, ami sajátosan csak nemzetére jellemző, a szellem történelemmel szembeni „tragikus ellenlábasságát”.

Az érme másik oldalán: az európaiság, mely Németh László szerint csak külső burok, de ez az a felszín, ami irodalmunkban oly sajátosan ritka. Pedig „a művészet algebrajában a képlet rangjára emelni” a „helyi számvetést” – csak így lehet.

Az ádámí lélek s a történelmi erők viszonyáért aggódó író ezért az algebraért perel a *Madáchot olvasva* lapjain.

A tanulmány visszhangtalan maradt. Amikor 1944-ben *Az értelmiség hivatása* című kötetben megjelenik, egyáltalán nem írnak róla kritikát. De 1969-ben sem, amikor *Az én katedrám* tanulmányai közt szerepel. Recenziókat ugyan olvashatunk 1969-ből és 70-ből, majd a későbbi kiadás kapcsán 1982-ből,²³ de a régi magyar irodalomról, Bethlen Kától, Berzsenyiről, Széchenyiről szóló nagy tanulmányok mellett a Madách-írás valahogy mindig kihull a rostán. De tegyük hozzá: az életmű gazdagsága lehet az oka, s nem a méltóság hiánya – az elfeledettségnek. (Grezsa Ferenc trilógiája egyébként elhelyezi az életműben és az esszék sorában.²⁴)

Azt pedig most már csak sajnálhatjuk, ami a Németh László-levelezésekből derül ki: az író szándékozott egy nagy Madách-tanulmányt is írni. Illés Endrének erről számol be 1943. novemberében, miután a rövidebb változat elkészült.

„Szégyen, de Madách-tanulmányotokat csakugyan nem ismertem. Valami rémllett ugyan, hogy jelent meg egy teljes Madách is; Ellával, aki épp felutazott Pestre kutattattam is utána; de ő azzal jött meg, hogy nem tudnak róla. Így történt meg aztán, hogy Halász tanulmányából egyes dolgokat nagy garral újból fölfedeztem. Bizony, Bocskay-kert és a filológia nehezen férnek össze. Természetes, a bevezetőt sem ajánlom föl, ha tudom, hogy ti már rég kiadtátok és bevezettétek. Külön könyvet szerződéseim sem engedtek volna.”²⁵

Annak azonban, ami elkészült, aggódságból és ádámí erényből szöve, tán nemcsak a Németh László-kutatók, az *Égető Eszter*-i, az *Irgalom*-béli hétköznapi hősiességet és életszeretetet ismerő olvasók örülhetnek, hanem a Madách-kutatók is.

Jegyzetek

1. SÖTÉR István: *Félkör*. Bp., Szépirodalmi, 1979. 141–199. l.
2. SZERB Antal: *A magyar irodalom története*. Bp., Révai, 1947. 388–399. l.
3. NÉMETH László: *Madáchot olvasva*. In. *Az én katedrám*. Bp., Szépirodalmi, 1975. 625–641. l. (A továbbiakban a számmal nem jelzett idézetek kivétel nélkül Németh László e tanulmányára vonatkoznak.)
4. NÉMETH László: *Szerb Antal világirodalomtörténete*. In. *Utolsó széttekintés*. Bp., Magvető és Szépirodalmi, 1980. 234. l.
5. NÉMETH László: *Berzsenyi*. In. *Az én katedrám*. Bp., Szépirodalmi, 1975. 253. l.
6. GREZSA Ferenc: *Németh László Tanú korszaka*. Bp., Szépirodalmi, 1990. 89. l.
7. GREZSA Ferenc, i. m. 89. l.
8. NÉMETH László: *Az én katedrám*. Bp., Szépirodalmi, 1975. 5. l.
9. HEGEDŰS András: *Magyar írók pedagógiai nézetei*. Bp., Tankönyvkiadó, 1976. 111. l.
10. NÉMETH László: *Lányaim*. In. *A kísérletező ember*. Bp., Magvető, 1973. 275. l.
11. VEKERDI László: *Németh László*. Bp., Szépirodalmi, 1970. 217. l.
12. MONOSTORI Imre (szerk.): „*A szellem rendező nyugtalanság.*” *Beszélgetések Németh Lászlóval*. Bp., Argumentum, 1992. 84. l. Körösi Vilmos riportja a Film – Színház – Irodalom számára 1943. júl. 30.–aug. 5.
13. GREZSA Ferenc: *Németh László háborús korszaka*. Bp., Szépirodalmi, 1985. 386. l.
14. NÉMETH Ágnes (szerk.): *Németh László élete levelekben*. Bp., Magvető és Szépirodalmi, 1993. 438. l.
15. ANDRÁS László: *A Madách-rejtély*. Bp., Szépirodalmi, 1983. 317. l.
16. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. XIII. szín.

17. ARANY János: *Egy üdvözlő szó*. Szépirodalmi Figyelő 1862. máj. 1. 401–402. 1.
18. ERDÉLYI János: *Az ember tragédiája*. Magyarország 1862. aug. 28.–szept. 2.
19. SÖTÉR István: *Madách és a koreszmék*. Kritika 1964. 3. sz.
20. NÉMETH G. Béla: *Két korszak határán*. In. *Létharc és nemzeti-ség*. Bp., 1976.
21. KERÉNYI Ferenc is felhívja rá a figyelmet. Ld.: *Az ember tragédiája*. *Matúra Klasszikusok sorozat*. Bp., Ikon, 1993. 142. 1.
22. NÉMETH László: *Széchenyi*. In. *Az én katedrám*. Bp., Szépirodalmi, 1975. 422. 1.
23. HÉRA Zoltán: *Az író katedrája*. Népszabadság 1969. dec. 6. 284. sz. 6–7. 1. – NEMESKÜRTY István: *Németh László: Az én katedrám*. Magyar Hírlap 1969. dec. 18. 294. sz. 6. 1. – KELEMEN János: *Németh László katedrája*. Élet és Irodalom 1970. márc. 7. 10. sz. 11. 1. – RÓNAY György: *Az olvasó naplója*. Vigilia 1970. márc. 3. sz. 197–199. 1. – RÓNAY György: *Olvasás közben*. Bp., Magvető, 1971. 118–124. 1. – SIPKA Sándor: *Németh László: Az én katedrám*. Köznevelés 1971. máj. 8. 9. sz. 39–40. 1., Művelődés (Bukarest) 1971. aug. 8. sz. 54–56. – CSUKÁS István: *Gondolatok Németh László irodalomtörténeti koncepciójáról*. Tiszatáj 1971. máj. 5. sz. 463–469. 1. – SZEKÉR Endre: *Németh László: Az én katedrám*. Forrás 1971. nov.–dec. 6. sz. 94–95. 1. – E. FEHÉR Pál: *Németh László körül*. Népszabadság 1982. jan. 22. 18. sz. 7. 1. – BATA Imre: *Könyvszemle*. Népszabadság 1982. jan. 26. 21. sz. 7. 1. – *Háromkötetes válogatás Németh László műveiből*. Esti Hírlap 1982. márc. 10. 59. sz. 2. 1. – KRISTÓ NAGY István: *Németh László válogatott művei*. Könyvvilág 1982. ápr. 4. sz. 4. 1. – CS. VARGA István: *Németh László hármaskönyve*. *Király István válogatása*. Napjaink 1982. ápr. 4. sz. 31–34. – KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Németh László válogatott művei I–III*. Hungarológiai Értesítő 1983. 3–4. sz. 142–145. 1.
24. GREZSA Ferenc: *Németh László háborús korszaka*. Bp., Szépirodalmi, 1985. 366. 1. és GREZSA Ferenc: *Németh László Tanú korszaka*. I. m. 387–390. 1.
25. NÉMETH Ágnes (szerk.): *Németh László élete levelekben*. Bp., Magvető és Szépirodalmi, 1993. 438. 1.

Kozma Dezső

Madách műve romániai magyar tankönyvekben

Talán nem szükséges bizonygatnom, hogy irodalmi múltunk oktatásának a nemzetiségi létforma viszonyai között sajátos, mondhatni különleges szerepe van. Hogy egy elkoptatott szóval éljek: a nemzeti önismeret egyik hatékony forrása, eszköze. Már csak ezért sem tekinthető pusztán egyetlen tantárgynak a sok közül.

Irodalmi olvasmányaink során tanulóink néhány klasszikus (Petőfi, Arany, Jókai, Mikszáth, Ady, Móricz) nevével már az általános iskolában találkozhatnak, a magyar irodalom időrendi áttekintésére azonban csak a középiskola négy éve alatt kerül sor. Így Madách tanítására is. Az ő nevét ekkor hallja először a tanuló, a X. osztályban (II. gimnazistaként).

Az eltelt hetvenöt év alatt Madách művét igen sokféleképpen értékelték, magyarázták Erdélyben is. Volt olyan időszak is (az 50-es években), amikor – akárcsak Kemény Zsigmond – a középiskolai tantervben, így a tankönyvben sem szerepelt.

Közvetlen az első világháború utáni években kialakult új körülmények döntő módon határozták meg viszonyunkat múltunkhoz. Így az állami és vallási oktatást is. Az is tudott, hogy az első évtizedben főleg időszakos kiadványok, irodalmi folyóiratok (*Pásztortűz*, *Erdélyi Heliikon*), almanachok, naptárak, alkalomszerű válogatások, kötetek által jutottak el a magyar klasszikusok az erdélyi olvasóhoz. Egy-két példa: az *Erdélyi Irodalmi Társaság* megbízásából Kiss Ernő 1922-ben Petőfi *Összes költeményeit* nyújtja át – ahogy ő mondja – a „romániai magyarságnak ünnepi ajándékkul”. 1927-ben Makkai Sándor a református ifjúság kérésének eleget téve írja meg és adja ki Adyt védő könyvét, a *Magyar fa sorsát*; a korabeli művelődési életben jelentős szerepet játszó kolozsvári könyvkiadó, a Lepage a Madách-évfordulóra (1923-ban) díszes kiadásban jelenteti meg *Az ember tragédiáját*. De érdemes megemlíteni a *Magyar Irodalmi Olvasmányok* című, a kolozsvári Minerva Kiadó gondozásában közreadott sorozatot is. Ezeknek a füzetek-

nek a rendeltetése – olvassuk az egyik előszóban – „hogyan magyar irodalmunk legtekélyesebb alkotásait juttassák az ifjúság kezébe”. A már említett Kiss Ernő (akinek egyébként is szívügye az iskolai nevelés) 1924-ben a *Toldi* értelmezését jelenteti meg azzal a céllal, hogy – mint mondja – „ne csak stilisztikai példatárat lássunk benne, hanem olyan művészi alkotást, amely szívet, lelket gyönyörködtet és nemesít.” De megemlíthetjük a már elfeledett tankönyvíró, Bilinszky Lajos éveken át használt, több kiadást megért tankönyveit, olvasókönyveit, vagy az olyan, középiskolákban is olvasott portrékat, mint Kristóf György *Petőfi és Madách* (1923) című kötete.

Tankönyvek közül elsőként a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban, illetve az Unitárius Teológián oktató irodalomtörténész, Borbély István *A magyar irodalom története I.* (1924, II. 1925) című, az erdélyi magyar középiskolák számára készült kétkötetes kézikönyvét idézném emlékezetbe.

A szellemtörténeti szempontok mellett társadalmi körülményeket is szem előtt tartó szerző a kezdetektől a XIX. század végéig veszi számba a magyar irodalmat. Madách – Arany, Kemény, Jókai mellett – *A nemzeti költészet fénykora (1849–1900)* című fejezetben szerepel csaknem húsz oldalon, lezárójaként ennek a korszaknak. *Az ember tragédiáját* vallásfilozófiai alapon, életbölcseleti szempontból veszi szemügyre a könyv írója. Olyan költői alkotásként, amely a jelenidejűség illúziójával hat, s amelynek drámaisága nem nélkülözi a személyes jelenlétet. Ebben a felfogásban Madách szerint az élet célja ismeretlen az ember számára. Bizonyításként a kétségbeesett Ádámot vigasztaló Úr szavai hangzanak el. „Ne kérd / Tovább a titkot, mit jótékonyan / Takart el istenkéz vágyó szemedtől”. S mert az ember határtalan gondolat- és érzelmvilága a földi léthez kötött, élete örökös küzdelem a test és a lélek között, amelyben az ember végső célját valójában el nem érheti. De e nélkül a küzdelem nélkül nincs földi élet. A szerző szerint ezt az egyetlen lehetőséget fejezi ki az Úr biztatása a mű végén, és ilyen értelemben idézi Goethét is: „Aki törekszik, az idvezül.”

Az előbb jelzett kettősségnek megfelelően kap különös szerepet Lucifer, az irányító ész megtestesítője az Éva jelképezte lelkesítő érzelmel szemben. Az addigi magyarázatoktól eltérően, Lucifer nem a

tagadás ősi szelleme, hanem az isteni szikra, aki a pusztán anyagot életre kelti. Ő a teremtő gondolat, az örök kételkedés, a soha meg nem szűnő akarát, a vég nélküli törekvés. Ezért lát Borbély éles különbséget közte és Mefisztó között. Szerinte ugyanis Goethe hőse úrrá akar lenni Faust lelkén, Lucifernek viszont nincs ilyen szándéka. Nincs a világon annyi csalódás – olvassuk a továbbiakban –, mely rá tudná venni Madách Luciferét, hogy ne akarjon nagyot.

Nem nehéz észrevenni: olyan tulajdonságok ezek, amelyek inkább Ádámot jellemzik, akiről a könyv írója alig szól. Rendhagyó módon ítéli meg egyén és tömeg konfliktusát is. Így: „Míg távol tudja tartani magát valaki a világtól, addig meg tudja óvni egyéniségét. Fáraó a trónon, Miltiádész seregei élén, Tankréd mint lovag, Kepler mint tudós egész egyéniségek. De ha megszűnt izoláltságuk [...], az egyén feltétlenül elbukik.” Természetes tehát, hogy az egyén (példa rá a falanszter) a tömeg kiszolgáltatottjává válik, hogy aztán a földi mulandóság szele elseperjen egyént és tömeget egyaránt.

Végkövetkeztetése erkölcsileg mégis az, hogy a nagy eszmék történelmet és emberi sorsot alakítók. (Csak mellékesen emlékeztetnék arra, hogy Erdélyben a két világháború között lapok, folyóiratok hasábjain is fel-feltűnik az előbbihez hasonló teológiai megközelítése Madách művének. Elég ha Ravasz László református püspök Madách-értelmezésére gondolunk, amely – a mitológiai színekre helyezve a hangsúlyt – a küzdő és bízó ember harmóniáját megvalósító, a „nagy vigasztalások”-at kikiáltó műként mutatja fel a *Tragédiát*. De idézhetném az *Erdélyi Helikont* szerkesztő Kovács Lászlót is, aki kisebb szerepet juttat ugyan a transzcendenciának, valójában a „vékonyodó hit”, a „fogyó remény” költőjeként emlegeti Madáchot.)

A másik tankönyv tizennégy év múlva, 1938-ban jelent meg, ugyancsak Kolozsváron, *A magyar irodalom története* címmel. Írója, György Lajos irodalomtörténész, a kolozsvári Tanítóképző Intézet tanulmányi igazgatója, az *Erdélyi Iskola* szerkesztője, egyetemi tanár.

A több mint hatszáz oldalas összefoglalás irányzatok szerint tagolja irodalmunkat, 1825-től az első világháborúig. Bö szöveggyűjteménnyel, a művek részletes magyarázatával.

Az előbbi tankönyvtől leginkább Ádám, illetve Lucifer megítélésében különbözik. Itt Ádám kerül központba: az örökös reménykedés, a megújuló küzdelem jelképe, akiben „az erő öntudata él”. Lucifer a zendülők „gúnyos mosolyával” lázít az Úr ellen, mindent tudó kalauzként áll a búslelkű Ádám mellett, de távolról sem olyan vonzó, mint az előbb. Éva életelve a függés, ezért a küzdelemből ki is szorul.

Az egyén azonban itt is áldozata a tömegnek: Athénban a háládatlan nép hurcolja jótevőjét vérpadra, Párizsban „a tömeg [...] vak, igazságtalan, mely elbuktatja vezéreit”, a falanszter (ahogy a szerző nevezi: a „kommunizmus kora”) pedig a maga egészében ezt szimbolizálja.

György Lajos nyomatékmal szól a *Tragédia* műfajáról, arról, hogy Madách drámai költeményt írt; mégis kitér a mű sikerét meghozó színpadi bemutatókra, s ami akkor újnak számított, nem feledkezett meg a technika kínálta lehetőségekről és a szabadtéri előadásokról sem.

Láthattuk, Borbély István a cselekményességben és a személyes jelenlétben kereste a mű elevenségét, György Lajos a párbeszédben, valamint a bölcséleti tartalom könnyed előadásában, a nyelvben és a stílusban.

A második világháború utáni években *Az ember tragédiája* nemcsak Magyarországon számított „problematikus” műnek, nálunk talán méginkább. Az erdélyi színpadokon csaknem két évtizeden át, 1946-tól 1965-ig nem láthatta a közönség. Az elhallgatás jelentette az akkori idők értékítéletét.

Kiszorult az oktatásból is. Egységes tankönyv nem lévén, legfeljebb bizonyos iskolákban tanították. (Például a mi kolozsvári középiskolánkban.) Az 1953-ban, az Állami Tanügyi és Pedagógiai Kiadó gondozásában megjelent magyar irodalmi szöveggyűjteményben sem Kemény Zsigmondnak, sem Madáchnak még a neve sem szerepel. De nem kedveztek a körülmények közvetlen 1956 után sem. Az 1958-as szöveggyűjtemény torzító válogatását szinte nem is kíséri értékelés. S ha helyenként fel-feltűnik egy-egy ilyen mondat, az sem a szerzők véleményét tükrözi, hanem a korszak nem éppen esztétikai elvárásait. Hogy csak egyetlen megállapítást idézzek: Prágában „a Habsburgok udvarában gyanús szemmel néznek minden újítást, minden merész gondolatot.”

A hatvanas évek némiképp más irodalompolitikai légkörében (persze a mitológiai színek mellőzésével) a rabszolgák szenvedését és a londoni szín „lesújtó valóságát” élénk részletek mellett ízelítőt kapunk más színekből is. (*Irodalmi szöveggyűjtemény. X. osztály.* Szerk. Antal Péter és Láng Gusztáv). Hogy aztán pár év múlva, az 1971-ben megjelent kísérleti tankönyv (szerk. Gámán József, Kocziány László), ismét a szigorodó irodalompolitikai közegben, már csak egyetlen színre koncentráljon: a „szabadverseny” következményeire. Erre is szembetűnő egyoldalúsággal. E minősítés szerint a *Tragédiában* „haladó és retrográd idealista eszmék keverednek”. Igen árulkodó, hogy az Úr egyszer sem szólal meg, a mitológiai színek teljesen kimaradnak, az utópisztikus szocializmus inspirációjaként megalkotott falanszter pedig úgy szerepel, mint „mechanikusan megszervezett emberi társadalom” – ne hogy véletlenül is valamiféle szocializmusra lehessen gondolni.

Árnyaltabb képet a következő, az 1973-as tankönyv nyújt. A Madách fejezet Sötér István 1966-ban megjelent *Álom a történelemtől* című tanulmányára épül, s ennek megfelelően a szöveggyűjteményben a három szféra („tisztá szellem”, „tisztá anyag”, „természet”) egymáshoz való viszonyát értelmező rész szerepel ajánlott olvasmányként. S bár Madách közéleti működésére figyelő szerzők nyomatékmal szólnak a *Tragédia* korhoz kötöttségéről, a párizsi színről, a forradalom tisztító viharáról – a falanszter torzulásai mégsem társadalmi fogantatásúak. E felfogásban a sivár emberi viszonyok az „anyagvilág szigorú törvényeiben” lelik magyarázatukat, „a természet végzetének” következményei. A megélt tragédiák „pesszimista értelmezése” (mármint Madách részéről) pedig a kor természettudományos elméleteiben keresendő. (Antal Árpád – Kocziány László: *Magyar Irodalom. X. oszt.* Bukarest, 1973.)

A 70-es évek végén érvénybe lépő új tantervek szerint elkészült tankönyvek felépítése eltér az addigiaktól. Ez annak a következménye, hogy irodalomtörténetet a középiskolának csak az első két évében tanították, az utolsó két évben (a román irodalom oktatásához hasonlóan) az irodalmi áramlatok kerültek bemutatásra. Két különböző tankönyvtípusról van tehát szó.

Az első találkozáskor a tanuló megismerkedhet Madách életével, a Tragédia megszületésének körülményeivel, műfajával, majd ezt követően kerül sor a mű elemzésére, amelyben az utóbbi évtizedekhez viszonyítva nagyobb hangsúlyt kaptak a keretszínek, illetve a lírai közlés-mód formái. Általában a mű líraisága.

A tanuló két év múlva ismét találkozhatott Madách művével, ez alkalommal azonban más összefüggésben: a romantikát (s azon belül a magyar romantikát) ismertető fejezetben. Mint a romantika műfaji, formai, nyelvi és stílusbeli hagyományaiából (ellentételezés, érzelmi beállítottság, jelképszerűség) merítő alkotással.

Kétségtelen, ez a módszer lehetőséget nyújtott szélesebb, egyetemesebb összefüggések teremtésére, a művek stílustörténeti értelmezésére, de ennek igen nagy ára volt. Az első két év kevésnek bizonyult a hét évszázados magyar irodalomnak még csak a vázlatos áttekintésére is. Nem is beszélve arról, hogy tanáraink olyan ismeretek (történelmi, művelődési tudnivalók) közlésére is időt kellett hogy szakítsanak, amelyek más tantárgyak feladatai lennének. Ugyanakkor volt ennek az elképzelésnek módszertani fogyatékosága is. Visszatérni a már tanult írókra, művekre óhatatlanul ismétlésekhez vezetett. A tanár először beszélt például Vörösmarty, Jókai, Madách műveiről általában, két év múlva pedig a magyar romantika folyamatába beágyazva. (Kozma Dezső: *Magyar irodalom a IX. osztály számára*, 1978., *Magyar irodalom a XI. osztály számára*, 1980.)

Csak méltányolhatjuk tehát, hogy 1991 óta ismét négy évre osztva tanítják középiskoláinkban a magyar irodalmat. Így most már arra vállalkoztam, hogy a két könyvet „eggyé olvasztom”.

Madáchra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy teljesebb lehet a portré Madáchról, nagyobb teret szentelhetünk *Az ember tragédiája* elemzésének, bővebben idézhetünk a műből. (Pillanatnyilag a könyvnek ezt a változatát tanítják.)

Madách egyetemi oktatása nem lehet tárgya e vázlatos áttekintésnek, legfeljebb egy-két megjegyzésre szorítkozhatom.

Annál is inkább, mert (tudomásom szerint) egyetlen megjelent egyetemi jegyzetünk van, amelyben Madách szerepel. 1980-ban jelent meg kézikönyvként a kolozsvári egyetem magyar szakos hallgatói ré-

szére. Szerzője (e sorok írója) megpróbálta mindazt felhasználni, amit a szakirodalom az oly sokféleképpen értelmezett életműről addig elmondott. Nyomatékkal szólva a *Tragédia* műfajáról, műfaj és művészi célkitűzés alkotónként változó viszonyáról, a keretszínek és az álmoképek egységéről.

Hangsúlyt kap ebben az értelmezésben a végletek egyensúlyának szüksége, továbbá az ember soha meg nem szűnő küzdelmének ama tanulsága, hogy létünk nem képzelhető el újra és újra megfogalmazott kérdések, célok, kétkedéssel megszerzett tudás, érzelem és értelem, nemzeti és összemberi egymásra találása, véglegesnek nem tekinthető válaszok nélkül.

Ady szép szavait kölcsönözve: a „lemondásos hit” nélkül.

Árpás Károly

Hogyan tanítjuk *Az ember tragédiáját* egy hatosztályos tantervi programban Szegeden, a Deák Ferenc Gimnázium és Iskolaszövetségben?

Mottó: „[123. o.] *1913. II. 21.* [után] **Új irány a népies nemzeti irodalom korában. Madách Imre és a dráma...** [124. o.] jan. 21. ... Herkules és Deranieira Deianeira... [125. o.] Arany megköszöni a dicsőséget, melyet e mű irodalmunkra deríteni hivatva van... az öngyilkosságtól... okt. 2. 5. 4?. *1913. II. 24.* ... 1861 ... III. szín [{} magántulajdon család... a szerető édes anya és a hűtlen feleség emlékéből fakadnak a mű nő alakjai... [126. o.] Lucifer: Amíg csokolódtok... Fel hát csatázni... [128. o.] Madách képzelő ereje nem áll arányban eszmei erejével, az *Ember tragédiájában* a költő nem éri utól a bölcsészt. A műben az emberiség múltja, jelene és jövője tárul föl előttünk s Ádám is mint ifjú, mint meglelt férfi s mint agg szerepel... Plato, Cassius, Michel Angelo, Luther [{}] a XII. színben szereplő történelmi alakok... [128. o.] német (Dietre), szerb (Jovanovity) holland Wallis és orosz... *1913. II. 26.*¹

Ismeretlen kollégám ennyi megjegyzéssel látta el tankönyvében azt a tanítandó anyagot, amelyre 2–5 nap juthatott. Az előadásomban az Iskolaszövetség² programját és tantervét, annak kialakítását mutatom be, s azt, hogy milyen képet alkothat Madáchról iskolánk negyedikes tanulója.

Előzmények és háttér

Madáchot az utóbbi harminc-negyven évben nemcsak másként tanították, hanem máskor is. Ennek rövid számbavétele azért szükséges, mert felfogásunk szerint az is döntő lehet, hogy melyik évfolyam ismerkedik meg a *Tragédiával*. A tanított ismeret értékelésére (noha az igazi kihívást ez jelentette) nem térhetek ki.

Az 1966 előtti tanterv éppen úgy a III. osztályban taníttatta Madáchot, mint az 1966-ban bevezetett.³ Az 1978-as reform⁴ a II. osztály végére hozta előre. Az anyagot az 1988-as módosítás⁵ újra a III-ra tolta. (Mindez a négyosztályos képzésre vonatkozott.) Ám ekkor már javában dolgoztak a kísérleti programokon.

A Kelemen Péter által kidolgozott és a Bánréti Zoltán-féle programba beágyazott irodalomtanítás⁶ ugyanúgy a II. évfolyam korosztályát választja, mint a Németh László Gimnázium Munkaközössége által kimunkált tervezet.⁷ Mindkettő nyolcosztályos képzésben gondolkodik.

A négyosztályos koncepciót választók – Madoesai László,⁸ Kelecsényi László⁹ és a Petőfi Sándor Gimnázium Munkaközössége¹⁰ – akkor is megmaradtak a III. osztályban tanítás mellett, ha ezt sikerült humánblokká formálni (lásd az aszódiakét). Az ELTE BTK Módszertani csoportjai által kínált 12 éves oktatási terv szintén a III. évfolyamnak megfelelő korosztályt tartja kellően érettnek a *Tragédia* befogadására.¹¹

Utam Madáchhoz

A négyosztályos képzésben 1982 óta veszek részt.¹² A tantervi előírásoknak megfelelően dolgoztam ki az új iskolai programokat,¹³ mégpedig azon az alapon, hogy Madáchot a IV. osztályban kell is, lehet is tanítani. Nem ismerek ugyanis olyan pedagógiai és/vagy pszichológiai érvet, amely bizonyítaná, hogy a diákok májustól szeptemberig érettebbé válhatnak. A *Tragédia* a magyar romantika szerves korszakát zárja le, sőt lét- és társadalomfelfogásával egy olyan időszakot,

amely Batsányitól Madáchig terjed. 1849-et meghatározó korszakhatárnak tekinteni már a legújabb történelmi korszakolások szerint is túlzás. Az időbeosztás is mellettünk szól: ha a barokkot meg tudom tanítani az I., Madáchot a II. és az avantgárdot a III. osztályban, akkor több idő jut a mai magyar irodalom tárgyalására!¹⁴ Ha csupán az előírt törzanyagot tanítom, akkor nemcsak a diákok túlterhelése csökkenthető, hanem a tömbösítés alkalmazásával és az ütemtervek diákkézbe adásával¹⁵ elérhetem, hogy a tananyag és a tanrend a diák számára is tervezhetővé válhat.

A Tragédia a hatosztályos programban

A hatosztályos program engedélyezett, kimunkált;¹⁶ beosztása nemcsak az érettségire, felvételre való felkészítést teszi lehetővé, hanem azoknak is támasz, akik vagy más területen kívánnak tanulni vagy csak érettségizni akarnak. Madách tanítását azért helyeztük a IV. (10.) osztályba, mert elképzelésünk szerint¹⁷ az iskola utáni önképzés megvalósításához szükséges időt csak így tudjuk biztosítani.

A kötelező olvasmány „olvasottsági foka” a csökkentett kötelezők száma miatt is javul – s jut idő „szövegközeli” olvasásra is. A tananyag és a követelmény egyezik, a ráfordítható óraszám sem kevesebb. Az egységes és megbontatlan romantika-kép nemcsak maradandóbb, de a megtakarított idő hatékonyabb felhasználását is eredményezi.

A romantikára szánt 37 órából Madáchra és művére 4 jut. Az életrajz otthoni feladat. Az 1. órán érintjük a keletkezési körülményeket, majd a műfaji jellemzők számbavételével rátérünk a szerkezet taglalására. Itt vesszük a keretszíneket is. A 2. órán az álomszínek közül a történeti színeket kíséjük végig Párizsig. A 3. órán befejezzük az álomszíneket és értelmezzük a befejező szín jelentéseit. A 4. órán sort kerítünk azokra a kérdésekre, amelyek nem kerültek szóba a mű értelmezése során, illetve utalunk a kiemelkedőbb magyarázatokra, valamint Madách más műveire. (Mivel 36 tényleges tanítási héttel számoltam, ezért a tanév hosszabbodásával és a magyar órákat szerencsésen

kikerülő tanítási szünetekkel nyerhető órákat itt is föl lehet használni bővítésre.)

A következőkben szeretném bemutatni a tankönyvpótló jegyzet megfelelő részét. Captatio benevolentiaiként csupán a műfaj sajátosságaira és kötöttségeire hívom föl a figyelmet! Melléklet: részlet a tankönyvpótló jegyzetből.¹⁸

Madách- és Tragédia-képünk nem teljes – nem is lehet másmilyen. A cél az, hogy érdeklődést keltsünk; s ez a kíváncsiság a teljesebb megismerésre fogja sarkallni a tanulót. Gondunk, hogy nem tudjuk: hogyan lesz mindez beilleszthető a majdan zsinórmértékül szolgáló NAT anyagába.

Jegyzetek

1. In. PRÓNAI Antal dr. kegyesrendi tanár: *A magyar irodalom története. Olvasókönyvvel II. rész.* A középiskolák VIII. osztálya számára. Bp., Szent-István-Társulat, 1911.; az első rész előlapján azonos kézírással ceruzával: Révffy [?]; (a kiemelések tőlem – Á. K.)
2. Az iskolaszövetségről bővebben: ÁRPÁS Károly: *Magyartanítás a hatosztályos általános képzési tervű gimnáziumban.* I. szegedi hatosztályos konferencia, Szeged, DFG. 1994. 03. 05.; u. ö.: *A hatosztályos általános képzési tervű gimnázium tantervi programja. Magyar irodalom tantárgy.* (Deák F. G. és Iskolaszövetség – műhely) 1994. 04. 11. és ÁRPÁS Károly – VARGA Magdolna: *Egy iskolatípus és tantervi programjai – a szegedi Deák Ferenc Gimnázium és Iskolaszövetség I–III.* (Kézirat, 1995.)
3. Lásd a Magyartanítás 1966-os számainak és MOLNÁR János: *Tanári kézikönyv a magyar irodalom tanításához a gimnáziumok és a szakközépiskolák III. osztály számára.* Bp., 1970. című munkájának vonatkozó részeit.
4. *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve.* Bp., 1978. Az irodalom tanítása körüli vitákat összefoglalja: PÁLA Károly (szerk.): *Irányított irodalom. Tankönyvháború.* Bp., 1991.
5. *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Magyar irodalom. Az 1979-ben bevezetett tanterv korrekciója.* Bp., 1988.
6. KELEMEN Péter: *Képességfejlesztő irodalomtanítás a 10–18 éves korosztály számára.* In. SIPOS Lajos (szerk.): *Tantervek, programok a magyar nyelv és irodalom tanításához.* Bp., 1991. 88. l.
7. Németh László Gimnázium Munkaközössége (Bp.): *Anyanyelv-művelődési-irodalmi program a nyolcosztályos gimnázium tanulóinak.* In. SIPOS Lajos (szerk.): i. m. 142. l.
8. MADOCSEI László: *Irodalmi tanterv 10–18 éves tanulók számára.* In. SIPOS Lajos (szerk.): i. m. 112. l.
9. KELECSÉNYI László: *Emelt szintű magyar nyelv- és irodalomtanítás – tanterv a 14–18 éves korosztály számára.* In. SIPOS Lajos (szerk.): i. m. 334. l.
10. Petőfi Sándor Gimnázium Munkaközössége (Aszód): *Kísérleti tanmenet a humán tárgyak tantárgycsoportos oktatásához.* In. SIPOS Lajos (szerk.): i. m. 272. l.
11. ELTE BTK [Módszertani szakcsoport]: *Tanterv és program a magyar nyelv és irodalom tanításához a 6–18 éves korosztály számára.* In. SIPOS Lajos (szerk.): i. m. 492. l.
12. Madách tanítására vonatkozó elképzeléseimet több módon is összegeztem: *Egy lehetséges olvasat. Gondolatok Madách tanítása közben.* (Az 1987-es Madách pályázatra benyújtott dolgozat – kézirat) és *A magyar irodalom tanítása a gimnázium II. osztályában. Óravázlatok és előadásjegyzetek* (kézirat). Szeged, 1991.
13. ÁRPÁS Károly: *Az emelt szintű műszaki középiskola négyéves tanítási programja, tanmenete és ütemterve magyar irodalomból* (kézirat – Vedres műhely). VIÉ Szki., Szeged, 1987.; u. ö.: *A Deák Ferenc négyosztályos általános képzési tervű és kéttannyelvű gimnázium módosított tantervi programja és ütemterve. Magyar irodalom* (kézirat DFG Műhely). Szeged, 1990.
14. ÁRPÁS Károly – VARGA Magdolna: *Mire taníthat az irodalom?* In. *Studia Poetica* 9. Szeged, 1990.
15. ÁRPÁS Károly: *Egy tanítási módszer kísérleti tapasztalatai.* In. u. ö.: *Segédkönyv a hatosztályos általános képzési tervű gimnázium magyar nyelv és irodalom tantárgyának tanításához.* Tankönyvpótló jegyzet, Szeged, DFG, 1994. 77–101. l.
16. A tanári segédkönyv mellett irodalomból tankönyvpótló jegyzet készült I–V. osztályig (kiegészítő szöveggyűjteményekkel) – a VI-os anyagot a Madocsai-könyvből tanulják majd –, nyelvtanból pedig az I., II., IV. a diákok kezében van, a többi egyelőre kéziratban.
17. ÁRPÁS Károly: *Gondolatok a magyar nyelvtan tanításáról.* (Előadás a Magyartanárok III. Országos Konferenciáján.) In. *Irodalomismeret* 1993. 3. sz.; u. ö.: *Segédkönyv...* Szeged, DFG, 1994. és ÁRPÁS Károly – VARGA Magdolna: *Egy iskolatípus és tantervi programjai – a szegedi Deák Ferenc Gimnázium és Iskolaszövetség I–III.* (Kézirat, 1995.)
18. ÁRPÁS Károly – VARGA Magdolna: *Irodalom IV. Tankönyvpótló jegyzet a hatosztályos gimnázium negyedik osztályosainak.* Szeged, DFG, 1995. 51–55. l.

(Köszönöm a szegedi Deák Alapítvány segítségét!)

Melléklet

ÁRPÁS Károly – VARGA Magdolna: *Irodalom IV. Tankönyvpótló jegyzet a hatosztályos gimnázium negyedik osztályosainak*. Szeged, DFG, 1995. 51–55. l.

Madách Imre

(Alsó-Sztrégova, 1823. január 21. – Alsó-Sztrégova, 1864. október 5.)

*! Készíts részletes életrajzot! (A Horváth Károly, Palágyi Menyhért, Radó György és Riedl Frigyes monográfiák mellett a Matúra kiadás, a Magyar Irodalmi Lexikon, az Új Magyar Irodalmi Lexikon adatait is használd!)

Érdemes elgondolkozni azon, hogy az átlagosnál műveltebb művész mikor és miért ír drámai költeményt. A „mikor” kutatása ugyan nem ad választ a „miért”-re, de kiindulási alapot igen. A romantika kedvelt műfajában a szerző a filozófiai, ideológiai, eszmetörténeti problémákat vázolja föl, a többé-kevésbé mindenkit érdeklő és érintő nagy emberi kérdések egy bizonyos válaszát fogalmazza meg. <*Keress példákat drámai költeményekre! Próbáld ezeket a keretjáték alapján tipologizálni!>

Nem a kérdés és a válasz jellege művészi, hanem a **kompozíció módja**, az előforduló gondolatokat megszólaltató **szereplők szerves szintézise** és a befogadók megértést megkönnyítő, azokat meggyőző **nyelvezet**. Hogy az adott mű előadható-e, az nem fontos (bár mert mint átmeneti műfaj, ilyen kihívást is jelent: a Tragédiát 1883-ban mutatták be először).

A „darabidő” – mert eszméssel foglalkozik – fölveti a történelmi fejlődés elvének problémáját. A műben legalább *három nagy felfogás* keveredik, alig megkülönböztethetően. Az első a keretjátékban (és az ún. keretszínekben: 1–3., 15.) a katolikus Madáchhoz kapcsolódik, a *zsidó-keresztény történelemfelfogás teleologikus megfogalmazása*: teremtés – az ún. történeti színek (4–12.) –, amelyben legalább akkora

szerepe van Hegel filozófiájának, mint Kölcsey eszményi erkölcsstanának – ez pedig mintha Ádám felfogásához közeledne. A hátról kettő abban hasonlít, hogy a történelem mozgását valamiféle értelemben az eszmékből vezeti – de az egyik az isteni gondviselést, a másik az emberi gondolkodást tekinti mozgatóerőnek. A harmadik viszont az anyagi lét függvényeként határozza meg a társadalmi létet – leegyszerűsítve ugyan, de ez alkalmas arra, hogy létrehozza a drámai költemény „gondolatmenetének dinamizmusát”. A történelemszemléletek összeütközése és összefonódása arra irányul, hogy bemutassa a nagy kérdést és a válasz igazolását: van-e emberi fejlődés – amíg a földi világban lehet –, ez mennyiben függ az emberek gondolkodásától, s mennyiben azoktól az eszméktől, melyek őket cselekvésre készítetik. <*Olvasd el Sötér István tanulmányát: Álom a történelemről! Hogyan kapcsolódik ez nézeteinkhez?>

A mű problémaköre és értelmezésének lehetősége meghaladja a középiskolás kereteket – lásd még szakirodalom –, ezért a vizsgálódásunkat le fogjuk szűkíteni (s amennyire lehet, a problémákat is egyszerűsítjük).

A keretszínék I.

A keretjátékban a vallásos világképbe helyeződik a kérdés: lehet-e boldog a bűnbeesés kísértésének ellentállni nem tudó ember, össze lehet-e egyeztetni a tudást a boldogság megvalósíthatóságával? Megjegyezzük, hogy a boldog szó a felvilágosodás kora óta szimbolikus jelentésű: a magánélet és a közélet harmonikus egységét jelenti – akár a vallás háttérbe szorításával, akár annak kirekesztésével (Rousseau-tól Hegelig). Még egyszerűbben: az emberi tudás helyettesítheti-e az isteni gondviselést (a reneszánsz óta élő filozófiai probléma). A kerettörténetre azért is szükség van, mert Lucifer szembefordulása és az emberpár bűnbeesése nélkül nem „indul be” az emberi történelem. <*Keress ki az indító keretszínekből, hogy Madách hol tér el a Bibliától! (Véleményed szerint mi lehet ennek az oka?)> Nem szabad megfélemlíteni arról, hogy a *darabban* következő történelmi eseményekhez szükséges

tudást és hitet („remény”) *Lucifer adja*, hogy a történelmet majd *Lucifer mutatja be*, s hogy Ádám tapasztalati gyarapodása a *Lucifer nyújtotta* ismeretekre épül! Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a történelmi színek eseményei „kísértetiesen” hasonlítanak az emberiség történelméhez, a mi történelmünkhöz: tehát a történelmi tudás és fejlődés mégiscsak valóság és nem álom!

Az álomszínek I.: a történelmi színek

A következőkben csak jelezzük, hogy milyen kérdéseket fogalmaz meg Madách. Minden színnél feladat, hogy idézetekkel támasszuk alá a jegyzet állításait! Ezek közül meg kell tanulni kívülről a tanár által kijelölt részeket!

4. (Egyiptom) a despotikus abszolutizmus ζ^a a szabadság fogalmának jelentkezése ^{a} megvalósításának vágya
5. (Athén) az ókori demokrácia egyik változata ζ^a az anyagi lét körülményeinek meghatározó szerepe ^{a} elfordulás a tömegektől az élvezetekbe
6. (Róma) az ókori demokrácia másik változata ζ^a új közösség-érzet, a *kereszténység* [a testvériség fogalma] ^{a} megvalósítani – amenynyire lehet – Isten országát
7. (Konstantinápoly) bizantinizmus és eretnecség [társadalmi jobbító szándék]: a hatalom determinálja a lelki életet ζ^a a lelkiismeret szabadsága ^{a} a gondolkodás szabadsága
8. (Prága 1.) az önmagát túlélte feudális abszolutizmus mindent megrentő hatalma ζ^a új társadalom ^{a} akár gyors változással is (a részegség mámoros álma)
9. (Párizs) a polgári forradalmi („Egyenlőség, Szabadság, Testvériség”) diktatúra hatalmi torzulásai ζ^a a magánélet és közélet harmóniája (ébredés a részegség mámoros álmából)
10. (Prága 2.) a túlélte társadalom elbontandó (tehát nincs kiábrándulás!!!) ζ^a a lassú fejlődés elvének megfogalmazása (a francia gyors változás helyett az angol fokozatosság, párhuzamosan a felvilágosodással) ^{a} mi lesz a következmény?

11. (London) a szabadversenyos kapitalizmus tőkealapon megvalósuló egyéniségnyomorítása ζ^a a polgári társadalom eszménye (a felvilágosodás polgári utópiái és a kortárs kapitalizmus-kritikák) ^{a} meg kell változni, mert ebben a társadalomban egyedül az ifjúság és az érzések tisztasága lehet a kiindulási alap (lásd még: haláltánc-jelenet)

<*Hogyan változik a történelmi színekben Ádám? És Éva? Miért pont azokat a *történelmi* szerepeket jelenítik meg? *Történelmi ismereteid és szakkönyvek alapján próbáld meg minél pontosabban meghatározni a színek időpontját! Hogyan használja föl Madách a történelmi adatokat; mikor, mennyiben tér el tőlük? (Véleményed szerint mi lehet ennek az eltérésnek a magyarázata?)>

Az álomszínek II.: a feltételezett jövő képei

A lehetséges jövő fölvezetése (prognosztika) mindig a rendelkezésre álló adatok függvénye. Főleges tehát és a megismerést deformálja, ha a következő színek, vagy azok bármelyikét a „megismert megvalósult jövővel” (az 1860-tól napjainkig tartó eseményekkel) vetjük össze. Itt inkább a kompozíció lehet a segítségünkre.

12. (a „falanszter”) a tudomány irányította társadalom végső válasz a természeti körülmények megváltozására – egyben bizonyosul az emberi tudomány végessége (ellentétben a Prága 1., 2.-vel) ζ^a az egész emberi lényeg (London optimista vége) elvesztése ^{a} a fejlődés elvi tisztázása

13. (az „úr”) a nézetek földi determinációja ζ^a a földi fejlődés lehetséges ^{a} szembefordulás a természeti meghatározottsággal

14. (az „eszkimó”) a természeti deformáció ugyanúgy lealacsonyít, mint a társadalmi ^{a} fel kell ébredni!

A keretszínek II.: 15. szín

A fejlődési ív lezárult, az elkezdődött álom véget ért: ismét a harmadik színben vagyunk. Két kérdésnek kell eldölnie: sikerült-e Lucifer

terve, és mit kezd az ember a történelemmel. A végső megrontás – az öngyilkosság (kilépés a történelemből) – nem sikerül: Éva anyasága az erkölcsi felelősségérzetet állítja előtérbe a tudás helyett, és a megváltás ígését az ördögi kiábrándulás, reményvesztettség állapotában. Az Úr szavai filozófiai szinten (ezért a konkrétumok hiánya) fogalmazzák meg az emberi történelem esélyeit, amelyhez az emberpár elnyeri a *jó tudásának esélyét* is, és megkapja az *isteni reményt*. Az emberpár csak együtt képes a jóra, de nem kapja kézhez, hanem küzdenie kell érte – a választások (itt van Lucifer útja is) labirintusában.

Madách visszafogja önmagát, nem erősíti érvelését az Úr szavaival, de a Tragédia kicsengése optimista: a jövő társadalom érdekében mindig próbálkozni kell meglegelni a helyes utat, és küzdeni kell annak megvalósításáért.

A Tragédia kérdéseiről

Csak föltesszük a kérdéseket – neked kell idézeteket találnod rájuk válaszként: a történelmi fejlődés kérdése; az egyén és a történelem viszonya; az egyén és a hatalom viszonya; a tömeg és a nép különbsége; a nagy ember és a tömeg/a nép viszonya; a férfi és a nő kapcsolata; a férfi felelősségérzete; a nő felelőssége; az élet és a halál értéke; az erkölcsi értékek és a történelem viszonya; a lét természeti meghatározottsága; a lét társadalmi meghatározottsága; a szabad akarat kérdése; a jog kérdései; a vallás és az egyház kérdései; az államhatalom kérdései; a tudomány és a lét viszonya; az emberi lét kérdései. (*Magad is tehetsz fel kérdéseket – vitasd meg azokat is, illetve a fenti kérdésekre adott válaszaidat is!)

Már a bemutatkozásnál az a vád érte a szerzőt, hogy Goethe-epigon, illetve hogy a jövőt elfogultan festi (Erdélyi János és mások véleménye). Ám a napjainkig tartó és most is folyó Madách-kutatás Arany véleményét igazolja: „Az »Ember Tragédiája« *úgy conceptioban, mint compositioban igen jeles mű*. Csak itt-ott a verselésben – meg a nyelvben találok némi nehézkességet, különösen a lyrai részek nem elég zengők. De így is, a mint van, egy kevés külsimítással *irodalmunk*

legjelesb termékei közt foglalhat helyet...” ([kiemelés tőlünk – sz.] Arany János Madách Imrének 1861. szept. 12-i leveléből).

Az „egykönyvű” író

A köztudat úgy tartja, hogy Madách a Tragédia szerzője – és legfőbb tud arról, hogy írt egy *Mózes* című tragédiát is, amelyben újabb oldalról közelíti meg korának kérdéseit. (Madách ezért nem sikeres drámaíró, bár számos darabot írt: soha nem a színpadi hatást vette alapul.) A drámai munkák közül meg kell említenünk *A civilizátort*, melyet a Tragédiával egyidőben írt – Arisztophanész modorában – és a nagy ígéretként töredékben maradt *Tündéralom* drámai költeményét. Versei, elbeszélései mellett esszéi is jelentősek – a kíváncsi olvasó mindezt megtalálhatja a Halász Gábor gondozta Összes művekben, egy részét pedig a Magyar Remekírók sorozat válogatásában. <*Olvass más Madách-műveket, és keress olyan motívumokat, amelyek megfogalmazódnak a Tragédiában!>

Andor Csaba

Téves adatok és tévhitek a tankönyveinkben

Az alsó- és középfokú magyar oktatásban hagyományosan irodalom, pontosabban magyar irodalom létezik csak önálló tárgyként, irodalomtörténet vagy magyar irodalomtörténet azonban nem. Ebből következően nem is lehetnek túlzott elvárásaink olyan kérdések tankönyvi feldolgozásával kapcsolatban, amelyek szigorúan véve nem a magyar irodalomnak, hanem inkább a magyar irodalomtörténetnek a tárgyai.

Ugyanakkor kezdettől fogva a „magyar irodalom” nevű tantárgynak a magyar irodalomtörténet is része volt, s része ma is. A tankönyvírók tudományfilozófiai (vagy más természetű) elveiktől függően a magyar irodalom, vagyis a magyar irodalmi szövegek megismertetésén túl mindig is szükségét érezték annak, hogy több-kevesebb részletességgel beszámoljanak a szerző életéről vagy a korról, amelyben a mű született, esetleg irodalmi irányzatokról, mozgalmakról, azok megnyilvánulási formáiról (szalonok, folyóiratok stb.), egyszóval mindarról, amit az irodalmi mű értelmezése szempontjából fontosnak tartottak. A magyar irodalom elszigeteltségét – indirekte – mi sem jellemzi jobban, mint hogy a világirodalom nagy alkotásaival való egybevetés, mint egy-egy magyar mű keletkezését vagy értelmezését elősegítő szempont, alig-alig fordult elő tankönyveinkben ill. a magyar irodalom történetét összefoglaló munkákban.

Az alábbiakban Madách főművének keletkezéséről, továbbá életrajzi kérdésekről lesz szó. Ennek egyik oka az, hogy Madách esetében a főmű mellett az a kevés, amit egy diáknak tudni kellett vagy tudni illett a témával kapcsolatban, hagyományosan néhány életrajzi elemre redukálható. A másik ok: az egyéb szempontok szubjektivitása, elfogultsága.

Azt gondolhatnánk, hogy a korábbi irodalomtörténeti kutatást felhasználó tankönyvek, ha olykor más-más életrajzi motívumra vagy környezeti hatásra helyezték is a hangsúlyt, azért az óhatatlan elfogultságon (vagyis az információk kiválasztásán) túl végülis pontosan vagy

legalább egyre pontosabban közvetítették az ún. „tényeket” a diákok felé. Van is ebben némi igazság. Bár az evolucionista szemléletnek nem vagyok feltétlen híve, azért azt el kell ismerni, hogy mondjuk az elmúlt húsz év tankönyvei legalább átlagosan kevesebb tévedésnek mondható információt tartalmaztak Madáchsal kapcsolatban, mint mondjuk a 80–100 éve megjelent, a főműhöz írt előszók. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy milyen óriási talán nem is annyira a tankönyvírásnak, mint inkább az irodalomtörténet-írásnak a tehetetlensége, mennyire nincs esélye annak, hogy egy felismerés, ha nem is máról holnapra, de legalább 20–30 év múltán bekerüljön a mérvadó monográfiákba, lexikonokba, kézikönyvekbe s végső soron a tankönyvekbe is.

Azt mondtam: „végső soron”. Valóban: hiba volna a tankönyvírókat elmarasztalni, amikor ők alkalmasint a legújabb lexikonokból, irodalomtörténeti munkákból veszik a téves adatokat. A kritika tehát sokkal inkább irodalomtörténet-írásunknak szól, azon belül is az összefoglaló munkáknak, amelyek az elmúlt korok tévedéseinek átörökítésében úttörő szerepet játszottak s játszanak ma is.

Már Archimédesz is egy „fix pont”-ról ábrándozott; szerencsére Madách életének s főművének tankönyvi jellegű feldolgozásában létezik egy ilyen fix pont, a „Matúra Klasszikusok” sorozatban Kerényi Ferenc által megjelentetett *Az ember tragédiája*.¹ Nem tudom, Kerényi Ferenc hisz-e abban, hogy az irodalomtörténet-írásban (is?) létezik valamiféle „fejlődés”? Bennem az elmúlt években-évtizedekben megjelent Madách-vonatkozású munkák nyomán ez a gyanú támadt. Györffy Miklós, Leblancné Kelemen Mária, Praznovszky Mihály, Horváth Károly és Radó György alapvető munkái mellett elsősorban Kerényi Ferenc írásai, köztük az említett munka táplálták ezt a gyanút. A továbbiakban ezt tekintem tehát fix pontnak, s ha egy tanár vagy tankönyvíró egymondatos választ várna arra a kérdésre: hogyan s miként tanítsa Madáchot és főművét „intelligens lényeknek” (tehát bizonyos intelligenciával, felkészültséggel, aktivitással stb. rendelkező, inkább a szó hagyományos mintsem mai értelmében vett érettségi előtt álló fiataloknak), akkor azt válaszolnám (sőt, a feltételes módot elhagyva: valóban válaszoltam is néhány esetben), hogy a „Matúra Klasszikusok” kiadását, életrajzát, szövegmagyarázatait vegye alapul. Igaz, evilági pe-

dagógusok szemével nézve inkább ragyogó egyetemi tankönyvnek tűnik a munka, valójában azonban a szerző csupán igazodott ahhoz a hagyományos pedagógiai koncepcióhoz, amely szerint minden egyes diák potenciális atomfizikus, irodalmár, matematikus, vegyész, történész stb. egyszemélyben.

Madách születése

Irodalomtörténet-írásunk visszatérő ábrándja, hogy a szerző pontos születési dátumáról is szeretne számot adni. 1895 előtt született szerzőknél azonban ez nem mindig lehetséges ill. nagy körülménytől kíván a születés valódi dátumának kiderítése. Az állami anyakönyvezés bevezetése előtt ugyanis a keresztény anyakönyvek általában a keresztelés dátumát tartalmazták s csak ritkán (inkább a múlt század második felében) tüntették fel a keresztelés mellett a születés dátumát is. Radó többször is felhívta a figyelmet arra, hogy Madách nem január 21-én, hanem 20-án született (bizonyosság erre saját levele, amelyet 1863. január 20-án írt Szontagh Pálnak, de 1864 végéig minden közlemény, beleértve a nekrológokat is, ezt a dátumot közölte).² A helyes dátum azonban nemhogy a köztudatba, de még az irodalomtörténet- vagy lexikon-írásba se ment át. Nem szükséges persze egy szerző születési dátumát napra pontosan közölni, de ha már ezt teszi valaki, akkor csak az javasolható, hogy legyen körültekintő, s ha a véleménye esetleg eltér attól az állásponttól, ami a legutolsó mérvadó álláspontnak mondható, akkor kritikái észrevételeit is közölje. (Ugyanakkor el kell ismerni: egy ilyen kritika megfogalmazására nem a tankönyv a legalkalmasabb fórum.) Irodalomtörténet-írásunkban bizonyára hosszasan lehetne sorolni a hasonló tévedéseket; minthogy jómagam csupán egyetlen, a középiskolai oktatás szempontjából releváns szerző anyakönyvi adatainak jártam utána, így csak azt tudom mondani: minden valószínűség szerint Berzsenyi is egy nappal korábban született, mint ahogy Nemesdömök evangélikus anyakönyvébe bejegyezték a keresztelését, vagyis nem május 7-én, hanem május 6-án. (Érdekes, hogy ő maga is leírta ezt a születési dátumot egy Kazinczynak írt levelében, de mert az évszámot

illetően négy évvel „fiatalította” magát, az életrajzírók túlnyomó többsége a május 6-át is elvetette.) Ennek persze, hacsak nem állít fel valaki horoszkópot, alig van jelentősége. De mint tünet, figyelemreméltó. Leírhatja egy szerző félre nem érthető módon, hogy ő maga mikor született, ez az információ 100–200 év után sem feltétlenül válik az irodalomtörténet részévé. (Olykor, ha részévé válik, még nagyobb a baj. Veres Pálné saját bevallása szerint 1815-ben, Luca napján és pénteken született. Ennek megfelelően minden lexikon 1815. december 13-át közli születési dátumaként. Pedig éppen abban az évben Luca napja szerdára esett!)

Az egyetemi tanulmányok folytatása

De lépünk túl Madách születésén, amelyet tehát ismereteim szerint minden létező tankönyv tévesen január 21-re tesz, szemben a helyes, január 20-i dátummal. A következő, ha nem is feltétlenül hibás, de vitatható adat az egyetemi tanulmányok magánúton történő folytatásának magyarázata. Madách életével és életművével kapcsolatban számos ponton a szerző betegségére mint magyarázó elvre szokás hivatkozni. Az igazság az, hogy igen kevés esetben van pozitív bizonyítékunk arra nézve – s e kevés eset is jobbra életének végéről származik –, hogy a betegsége életének eseményeire közvetlenül hatással lett volna. Találgatás tehát az is – jóllehet évszázados hagyományon alapul –, hogy a pesti tanulóéveknek betegsége kiújulása vetett volna véget. Ráadásul, ha jobban belegondolunk, ugyanolyan gyerekes találgatásról van szó, mint abban az esetben, amelyben a Lónyay Etelka iránt érzett reménytelen szerelem a Pestről való hirtelen távozás magyarázata. Valóban: józan ésszel alig hihető, hogy a költő édesanyja, Majthényi Anna elvitte volna Pestről tizenhét és fél éves fiát pusztán azért, mert reménytelenül szerelmes egy lányba. De vajon hihetőbb-e, hogy Madách betegsége az oka a távozásnak? Aligha. Aki nem jutott el Bécsig (s ismereteink szerint Madách sohasem jutott el odáig), az Pesten találta a legjobb orvosokat. A Madách család levelezése egyértelműen tanúsítja, hogy súlyos esetekben éppen fordítva: Pesten kerestek gyógyulást a

családtagok, hiszen ott éltek és praktizáltak az elismert szaktekintélyek, mint Stáhly Ignác és Bene Ferenc, vagy a pesti tanulóévek alatt Madáchot kezelő Reisinger János. Egy súlyos vagy tartós kezelést igénylő beteggel Pestről Alsósztrégovára költözni: minden józan megfontolással ellenkező feltételezés. Egészen más képet kapunk az eset háttéréről, ha a családi levelezést tüzetesen elolvassuk. Abból kiderül, hogy a háztartás megkettőzése nemcsak jelentős anyagi teherrel járt, de ráadásul folyamatosan gond volt a személyzettel is. Már első pesti leveleiben panaszkodott Madách Imre a szakácsnőre. 1840 nyarára azonban a nevelő, Spányik Antal helyzete is tarthatatlanná vált. A vonatkozó családi levelezésből kiderül, hogy Spányik valamivel zsarolta a családot, s e zsarolás közelebről Madách Imrével függhetett össze, ennél több konkrétumot azonban nem lehet megállapítani a konfliktusról. Majthényi Anna tehát nyilvánvalóan belefáradt a pesti háztartás költséges s konfliktusokkal terhes fenntartásába, s ezért döntött úgy, hogy a pesti háztartást felszámolja. Azt, hogy valóban ez történt, vagyis nem pusztán Madách Imre költözött haza, hanem pl. a testvérei is, ugyancsak a családi levelezés tanúsítja, amelyből kitűnik, hogy 1840 nyarán felszámolták a pesti háztartást. A Madách-kutatókat Palágyi Menyhértől Kerényi Ferencig megtévesztette az a körülmény, hogy Pestről édesanyjával (rövid Sztregovai pihenő után) gyógyüdülőhelyekre utazott az ifjú költő, ahol huzamosabban tartózkodott. Állapota azonban nem lehetett különösebben súlyos vagy aggodalmat keltő, hiszen Lónyay Menyhértnek írt leveleiből kitűnik, hogy pl. bálókba járt. Egyébként az az állítás, hogy: „Pesti egyetemi éveinek romló egészsége vetett véget: Madách 1840 őszén már nem tért vissza az egyetemre, záróvizsgáit Alsósztrégováról felutazva tette le...”³ önmagában is illogikus. Az intelligens diák ugyanis joggal kérdezheti: vajon milyen betegség lehet az, amellyel jobb utazgatni, mint egy helyben maradni? [Mellesleg: mire az egyetem elkezdődött (hagyományosan október 1.), addigra Madách már elhagyta Pöstyént és Trencsén-Teplicet; szeptember 26-án pl. nővérénél tartózkodott, Keszegen. Betegsége tehát aligha akadályozhatta abban, hogy visszautazzék Pestre.]

Madách szerepe a szabadságharcban

Kerényi Ferenc munkájában jelentőségéhez méltó súllyal szerepel Madách politikai tevékenysége, nem utolsósorban a szabadságharcban játszott szerepe. Ez örvendetes fejlemény a korábbi tankönyvírási gyakorlathoz képest, s csak remélni lehet, hogy előbb-utóbb más tankönyvek is érdemben tárgyalják a témát. Ugyanakkor a rendkívül feszes és rövid életrajz félreértésekhez, értelmezési buktatókhoz vezethet. „Noha 1849 februárjában a Balassagyarmatra rendelt megyei tisztikar kényszeresküti tett Ferenc Józsefre, Madách Imre 1849 nyarán is folytatta tevékenységét: júniusban már a cári intervenció ellen szervezte a népfelkelést.” Az olvasó elbizonytalanodik, s hajlik arra a feltevésre, hogy Madách Imre ezek szerint megszegte esküjét, ami még akkor sem teljesen rendjén lévő dolog, ha valóban kényszeresküri volt szó.

Egyetlen mondatban persze képtelenség összefoglalni, hogy pontosan mi is történt. Kezdjük azzal, hogy maga az eredeti dokumentum, amelyen Madách Imre aláírása is szerepelt volna, a jelek szerint nem maradt fenn; Leblancné Kelemen Mária két dokumentum-gyűjteményében legalábbis nem szerepel.⁴ Nem is arra hivatkozott az ügyet felelevenítő Belitzky János, hanem ún. hirdető (táblás) könyvekre.⁵ Ezzel együtt elfogadhatjuk, hogy Madách Pál kivételével mindenki aláírta a hűségesküt. Ami az eskü kényszer jellegét illeti, nem árt emlékeztetni arra, hogy részben a szabadságharc vezetőinek, Kossuthnak s másoknak az ingadozása tette ingadozóvá a vármegyék vezetését is. Jelen esetben konkrétan arról volt szó, hogy a Habsburg trónfosztás még nem történt meg, *de jure* Ferenc József volt az államfő, így, jóllehet erkölcsi alapja lett volna, jogi alapja nem volt a hűségeskü megtagadásának.

Kétséges azonban, hogy Madách megszegte volna az esküjét. Nem mintha mindig, minden esküt kötelező érvényűnek tekintett volna. Egészen bizonyos pl. hogy azt a fogadalmat, amelyet 1845. július 20-án a csécei templomban tett, megszegte. Bizonyoság rá a *Téli éj dicsérete* c. vers, amely nem hagy kétséget afelől, hogy feleségével való együttélésének megszűnte után egy Zsuzsi nevű hölgygel szexuális kapcsolata volt, jóllehet *de jure* élete végéig kötötte őt az eskü, hiszen

a válási egyezség nem szüntette meg a Fráter Erzsébettel kötött házasságot. (Az ő esetükben egyébként sem lehetett volna szó a házasság érvénytelenítéséről, hiszen elhált házasságot érvényteleníteni sem lehet.)

Nagyon valószínű azonban, hogy politikai téren sokkal szigorúbb elveket vallott a költő, mint vallási kérdésekben. A jelek szerint a hűség- esküt követő hónapokban Madách politikai aktivitása megszűnt, éspe dig azután is, hogy a császáriakat kiűzték Balassagyarmatról, s Repeczky Ferenc vette át a hatalmat a megyében. Ha a későbbiekben története sen ismét a császári csapatok tértek volna vissza a megyébe, úgy fel kelésre sem buzdíthatott volna Madách. „Szerencsére” azonban 1849 nyá rán a cári csapatok érkeztek, s a *Hírlelő* címen számon tartott népfel kelésre buzdító hirdeteményét megírhatta. A szerző joggal gondolko dhatott úgy, hogy a Ferenc Józsefnek tett eskü semmire sem kötelezi őt a másik ellenséggel, Oroszországgal szemben. Magán a szövegen is érez hető, hogy az újabb elnyomó csapat feltűnése paradox módon felsza badította Madách Imrét; a kényszerű tétlenség után elkövetkezett egy olyan nem várt pillanat, amikor felkelésre buzdíthatott, anélkül, hogy esküjét megszegte volna.

Ezzel persze még nem ért véget a szabadságharc. Madách a későbbi eseményekben is esküjével összeegyeztethető feladatokat vállalt: előbb fegyvereket, majd üldözötteket rejtett el birtokán.

A Tragédia keletkezése

A főmű születésével kapcsolatban elterjedt néhány anekdota, amelyeket azonban a Madách-kutatók vagy nem ismertek, vagy nem tulajdoní tottak nekik különösebb jelentőséget. Kerényi Ferenc nagyon is jól ismeri őket, utal is rájuk, ám ugyanolyan szkeptikus, mint elődei, s végső soron úgy véli, hogy ha nem is előzmények nélkül, de lényegében 1859. február 17. és 1860. március 26. között született a mű.

Ez a felfogás elméletileg is problematikus, s szándékolatlanul bár, de korábbi legendákat erősít. A közfelfogásban sokáig (jóval műveinek három kötetes megjelenése után is) „egyműves” szerzőként tartották számon a költőt, s a mítikus hagyományt kiegészítette az az elképze-

lés, hogy egy jól meghatározott napon leült az íróasztalához, majd ti zenhárom hónap múlva úgy kelt fel, hogy kész volt a remekmű. A leg- nagyobb baj ezzel a felfogással az, hogy ellentmond mindannak, amit a szerző munkamódszeréről tudunk. Mielőtt tehát az anekdotákat mérle- gelnénk, nem árt megfontolnunk, hogy egyáltalán valószínű-e a hagyo- mányos felfogás, komolyan hihetjük-e, hogy a ránk maradt kézirat a Tragédia első változata?

Véleményem szerint minden ez ellen szól, s ezért a koncepciót cél- szerű volna elvetni. Madách több drámáját és jónéhány versét átírta éle- te során, de még a sokszorosán javított művek utolsó változatai is a leg- nagyobb jóindulat mellett irodalmunk másodvonalbeli alkotásainak ne- vezhetők. Vagyis mind a más műveknél alkalmazott munkamódszere, mind az egyéb munkáit felülmúló eredmény kétségessé teszi az elkép- zelést. Végképp nem szabad messzemenő következtetést levonnunk abból a tényből, hogy a kézirat előzéklapján az 1860-as évszám áll, *Az ember tragédiája vázlat*a címen számontartott lapon pedig a már említett dátumok szerepelnek a kezdés és befejezés napjaként. Ugyan- csak a szerző gyakorlatából tudjuk, hogy az ilyen dátumok nem a műnek, hanem a kéziratnak, a mű adott variánsának a keletkezését rögzítik. A *Csák végnapjai* második változatán is szerepel keltezés (1861. aug. 12. – szept. 28.), jóllehet a mű első változata 1843-ban keletkezett.

Sokan felhívják a figyelmet arra, hogy egy Szontaghnak írt verses levélfogalmazvány szélére ezt írta Madách: „Újra elolvastam e Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! e méreg, igazság, ha tragédia is, az emberi természet soha sem tagadta meg ma- gát, 's Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló semmi marad, a még gyar- lóbb Évával oldalán!” Minthogy magán az elküldött levélen az 1857. február 7-i keltezés áll, körmönfont elképzelések születtek magya- rázatként. Az említett megjegyzésnek a Tragédiával való kapcsolata ugyanis mindenkinek szemet szúrt, ugyanakkor a levél dátuma és a Tragédia keletkezésének vélt időszaka között jó két év a különbség. Ke- rényi Ferenc szerint a megjegyzés a főmű első „ötlet-dokumentuma”. Radó szerint azonban olyan mértékű a Tragédiával való kapcsó-

lat, ami kizárja a jegyzet 1859 előtt való keletkezését, vagyis a levélfogalmazványra csak két évvel később írta volna Madách az említett sorokat. Ugyancsak Radó úgy érvelt, hogy később sem kerülhetett az írás a levélre, mert „Ádámot és Évát itt gyarlóbbnak minősíti, mint amilyenekké a kész műben alakultak ki.”⁶ Radó fején találta a szöveget, jóllehet magyarázata, a konzervatív feltételezés miatt erőltetett. A megoldás egyszerű: hagyjuk el a preszuppozíciót! Szabaduljunk meg attól a feltevéstől, hogy néhány gondolatfoszlánytól eltekintve a Tragédia valóban csak 1859–60-ban keletkezett! Induljunk ki abból, hogy valamikor – mondjuk 1856–57-ben – volt már egy korábbi változata a műnek. S hogy miért éppen 1856–57-ben? Nos, ami az első évszámot illeti, valóban csak egy anekdotára támaszkodhatunk. A költő író- és képviselőtársának, Pétery Károlynak az emlékiratára, pontosabban arra a kevésre, amit az emlékiratból unokaöccse nyilvánosságra hozott.⁷ Eszerint a Tragédia egy variánsát a krími háború után kezdte el írni a szerző, s a következő évben fejezte be. Vegyük észre, hogy a befejezés éve egybeesik a Szontaghnak írt verses levél keletkezésének évével, így egy erőltetett vagy bonyolult magyarázat helyett egy ésszerű és egyszerű magyarázathoz jutunk, ami tisztán tudományelméleti megfontolásból sem elhanyagolható eredmény. Magyarázatot kapunk arra is, hogy miért mutatja gyarlóbbnak a feljegyzés szövege Ádámot és Évát, mint amilyenek a mű általunk ismert változatában: azért, mert a korábbi változatban nyilván valóban gyarlóbbak is voltak.

Ha komolyan vesszük mindazt, amit Madách saját művével kapcsolatban írt, akkor is arra a következtetésre kell jutnunk, hogy léteznie kellett egy korábbi szövegváltozatnak, hiszen Nagy Ivánnak többek között azt írta, hogy művében Aphrodité is szerepel.⁸ De melyik műben? Mert a ránk maradt változatban hiába keressük. Szóltítja ugyan őt Lúcia, de aki megjelenik, az Erősz! Madách tehát rosszul emlékezett, aminek egyetlen magyarázata lehet: egyszer valamikor, a Tragédia korábbi változatában valóban szerepelt Aphrodité.

Mindent egybevetve, a legésszerűbb feltevés tehát az, hogy létezett egy 1856–57 körül írt változata a Tragédiának. Ám ha ezen a ponton elfogadjuk Pétery állítását, akkor célszerű elfogadnunk azt is, amit a Tragédia első változatának keletkezéséről írt. Pétery szerint ugyanis az

1856–57-ben született változat már a második volt. Az első még a börtönben született 1853-ban; Madách egy krétadarabot talált a cellájában, s azzal kezdett az asztalára előbb verseket majd más műveket írni, amelyeket rendre memorizált, utoljára pedig *Az ember tragédiáját* írta meg, amely kezdetben a *Lucifer* címet kapta.

Pétery szavahihetőségét nincs okunk jobban kétségbevonni, mint mondjuk Madáchét, s valóban volt is, aki komolyan vette az emlékirat részleteit közlő cikket: Bakonyi (Becker) Hugó.⁹ S ha a visszaemlékezések részleteinek hitelét lehet is vitatni – ha Madách rosszul emlékezett saját művére, akkor az ő eleve pontatlan közléseire visszaemlékezésknél a hibák nyilvánvalóan csak halmozódhatnak –, az egyértelműnek látszik, hogy nem a fennmaradt kézirat volt az első változata a műnek.

Mint ahogy nem is az utolsó volt. A kézirat, mint ereklye, rendkívül becses ugyan, ám mégsem annak alapján, hanem a második, „tetemesen javított” kiadás alapján szokás közzétenni a művet, a kézirat tehát egy köztes szövegváltozat az első és az utolsó között.

Kerényi sok más szerzőhöz hasonlóan óvatos azzal kapcsolatban is, hogy miként jutott el a kézirat Arany Jánoshoz. Mielőtt azonban erről szólnánk, előbbre való kérdés, hogy mikor jutott el hozzá? Az életrajzi események sorrendje alapján úgy tűnik, hogy valamikor az országgyűlésre való megérkezése után nem sokkal vitte vagy küldte a kéziratot Aranyhoz, majd ezt követte a május 28-i országgyűlési beszéde. Csaknem bizonyos azonban, hogy mégsem így történt, jóllehet az életrajzi krónika is tavaszra teszi az eseményt. Szigorúan véve itt nincs semmiféle dokumentum, sőt, visszaemlékezés is alig, érdemes tehát józanul mérlegelni a kérdést. Egyszerűen emberileg elképzelhetetlen, hogy az április 3-a körül Pestre érkező politikus az első hetekben ne azzal töltötte volna idejét, amiért a választók bizalmát elnyerte. Az első időszakban, legalábbis az országgyűlési beszédéig, nyilván nem azt kutatta, hogy miként találhatna kapcsolatot Aranyhoz, hanem saját ügyei helyett az ország ügyeivel foglalatzkodott. De nemcsak Madách, hanem Arany János is méltó lenne az elemzők jóhiszeműségére, ha már egyszer konkrét adatokkal nem rendelkezünk. Róla se tételjezzük fel tehát, hogy 4–5 hónapra félretette a munkát. Ismét csak Pétery Károly

az, aki támpontot nyújt az esemény időpontjához. Eszerint július 20-a után közösen keresték fel Üllői úti lakásán Aranyt, de nem találták ott-hon, s a következő alkalommal Madách már Pétery nélkül ment el.

Sokan kételkednek abban – s maga Kerényi Ferenc is bizonytalan –, hogy miként jutott el a mű Aranyhoz: személyesen vitte el a szerző, vagy közvetítő útján juttatta el. Azt, hogy Madách, ha nem is feltétlenül egyedül, de személyesen vitte el művét Aranyhoz, kétségtelenné teszi a Koszorúban 1864. október 16-án megjelent nekrológ. Az ugyan vitatott, hogy a nekrológ alatti „—U” kinek a jele volt: Aranynak vagy Gyulainak, az azonban nehezen képzelhető el, hogy egy személyével is kapcsolatos tévedést Arany János saját lapjában benthagyott volna. Márpedig a nekrológ szerzője egyértelműen arról szól, hogy a költő maga vitte el művét Aranynak.

A Tragédia keletkezéstörténete szempontjából figyelmet érdemel az a széles körben elterjedt nézet, amely szerint bizonyos versek (pl. *A halál költészete*) a mű gondolati előzményei közé sorolhatók. Kerényi Ferenc is ezt a nézetet képviseli. Nos, ez egy olyan hiedelem, amely alkalmasint igaz is lehet. Nagy kár, hogy szinte semmi biztosat nem tudunk arról, mikor is keletkezettek a hivatkozott versek; csak azt tudjuk, hogy a ránk maradt vers-kéziratok szinte kivétel nélkül 1864-ből származnak. Vagyis a verseknek jobbára csak az utolsó változatait ismerjük. Az elterjedt nézetet tehát az evolucionista felfogás számlájára kell írunk, amely a kisebből és egyszerűbből eredezteti a nagyobbat és összetettebbet. Ha Spencer filozófiáját az élővilágon túl is (ahol a darwinizmus formájában kétségkívül bebizonyította létjogosultságát) általános érvényűnek tartjuk, akkor persze el kell fogadnunk ezt a nézetet. Ám itt is kínálkozik egy „Kolumbusz tojása”-jellegű megoldás. Eszerint kezdetben volt a gondolat, amelyet Madách időnként lejegyzett, s későbbi műveiben felhasználta. E gondolatok mellé néha odaírta azt is, hogy melyik művébe szánta, máskor nem. Olykor elkészült a művel, máskor csupán a feljegyzésekből tudjuk, hogy milyen műveket szeretett volna még megírni. A későbbiekben aztán a gondolatok egyik műből a másikba is átkerülhettek; a végeredményeket, a Tragédia utolsó változatát és a versek utolsó változatait egybevetve végképp kibogozhatatlan kérdés, hogy melyik műben jelenhetett meg előbb a gon-

dolat. Ahelyett tehát, hogy kitüntetett irányokat képzelnek Madách gondolatvilágába vagy alkotói módszerébe, helyesebb, ha kölcsönhatást tételezünk fel, hiszen számos művének – így többek között a Tragédiának s versei jó részének is – több változata született. Egy-egy versből nyugodtan átkerülhetett tehát egy motívum mondjuk a Tragédia korai változatába, s onnan is kerülhetett vissza gondolat a vers későbbi változatába.

* * *

Mindent egybevetve: Kerényi Ferenc vállalkozását csak dicsérni lehet. Igaz, apró észrevételek a fentiekén túl is tehető, ám azok korrekciója könnyen megoldható. Így pl. az apróságok közé sorolható, hogy bár Madách valóban jelen volt vadászaton is, ám sohasem fegyverrel a kezében! A kor nemeseinek ebből az időtöltéséből nem vonta ugyan ki magát, de el kell fogadnunk unokaöccsének kategorikus közlését, s eszerint a Madách-fivérek egyike sem volt vadász.

Van persze egy ennél jelentősebb vitatható információ is, ám az nem közvetlenül Madáchcsal kapcsolatos. A kötet szövegén túl a mellékelt könyvjelző is arról tájékoztat, hogy 1863-ban Darwinnak fontos munkája jelent meg. Nos, ezt az évszámot mindenképpen szükséges volna korrigálni. Darwinnak ugyanis a Tragédia szempontjából legfontosabb munkája, *A fajok eredete* első ízben 1859-ben, tehát a Tragédia írásának idején jelent meg. Ennek azért van különös jelentősége, mivel jegyzeteinek egyikében egy érdekes észrevétel fogalmazódik meg az elmélettel kapcsolatban: „Darwin rendszere mégis feltételez egy organizmust legalább, s honnan ez?”¹⁰ Ugyanez a kérdés köszön vissza a főmű XI. színében, amikor a tudós saját próbálkozását, amelynek során az élettelenből az élő „előállítására” tesz kísérletet, úgy kommentálja, hogy már csak egy szikra hiányzik az anyag életre keltéséhez, mire Lucifer megkérdezi: „De azt a szikrát, azt honnan veszed?” Ez pedig azt jelenti, hogy ha nem is feltétlenül Darwin művéből, de már a Tragédia írása során megismerkedett Madách a darwinizmus főbb tézisével, s egy kritikai észrevételét főművében is megfogalmazta.

Sajnos a szövegközlés átvette a *Madách Imre válogatott művei* néhány kirívó hibáját, amelyek – mielőtt még kiadások sokaságába kerülnének át – feltétlenül szót érdemelnek. A legsúlyosabb hiba az, hogy a szöveget nem feltétlenül azok a szereplők mondják, akiknek szájába adta a szerkesztő. Az első öt színben két ilyen hibával találkozunk az olvasó. 174. sor: *Hajolj keblemre, én meg majd legyezek* – mondja Ádám (Madách szövege szerint azoban Éva!), ill. 746–7. sorok: *Örülj pór, a nagyság hogy meghajolt / Előtted. Csak ne hidd, hogy kényszerítve* – mondja a visszatérő Lucifer (Madách szövege szerint azonban Ádám!). Jónéhány helyen problematikus a szöveg tördelése. A szereplővel azonos sorba írt szöveg elméletileg azt jelentené, hogy nem kezdődött új sor, hanem az előző szereplő által megkezdett sor folytatódik. Ezt a konvenciót azonban néhány ponton nem követi a szöveg, s így bizonyos esetekben nem világos: hol is kezdődik egy-egy sor.

Kerényi Ferenc munkája burkoltan ugyan, de új eredményei alapján új kérdéseket is felvet. Ilyen új eredmény a Tankréd–Izóra-féle történet eredete. A rövid kommentár szerint: „Izóra: a név Rossini *Tancredi* c. operájából (1813).” Csakhogy jó fél évszázaddal ezelőtt az *Irodalomtörténet*ben már megjelent egy tanulmány, amely a történet eredetéről szólt.¹¹ Eszerint Kisfaludy Károly *Első Ulászló* c. töredékben maradt művében (amely az Auróra 1823-as évkönyvében megjelent, s így Madách ismerhette) szerepel először az Izóra név ebben a – magyar nyelvtérületen kívül ismeretlen – formában (1970-ben mindössze ketten viselték ezt a keresztnevet, mindkét személy esetében az Abt család Madách iránti tisztelete, s a Madách családdal való kapcsolata motiválta a névválasztást). De nemcsak a név fordul elő az említett töredékben, hanem maga a történet is, amelyet Izóra Tankrédnak elmesél. Ezek után további kutatás tárgya lehet, hogy Kisfaludy az említett operából merített-e, vagy más magyarázata van az Izóra–Tankréd történetek megfelelésének. Nagyon valószínű, hogy két független forrásról van szó, s mindkettőt – más forrásokkal együtt – felhasználta Madách. [Rossini operájában ugyanis az Isaura névalak szerepel, így tehát az Izóra nevet minden jel szerint Kisfaludy használta először. Ugyanakkor Kisfaludy történetében Izóra partnere nem Tankréd, hanem Dezső (mellesleg: Rossininál meg Tankréd szerelme nem Isaura!)] Mindez persze már

messze túlmutat a tankönyvírás határain, bár Kerényi Ferenc munkájának éppen az a vonása, hogy a Tragédia-kutatás szinte minden biztos eredményét igyekszik tudatni az olvasóval, egyúttal azt is szavatolja, hogy elkövetkezendő korok diákjai időről időre pontosabb és teljesebb magyarázatokat olvashatnak majd.

Jegyzetek

1. KERÉNYI Ferenc (szerk.): *Madách Imre: Az ember tragédiája*. Teljes, gondozott szöveg. Bp., 1992.
2. RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 17. l.
3. KERÉNYI Ferenc, i. m., 2. l.
4. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984.; LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország más közgyűjteményeiből*. Salgótarján, 1993.
5. BELITZKY János: *Adatok Madách Imre 1849. évi Nógrád megyei közigazgatási tevékenységéhez*. Palócföld, 1971. 51–54. l.
6. RADÓ György: i. m., 233. l.
7. TÚRI MÉSZÁROS István: *Hogy született meg az Ember tragédiája?* Ország-Világ 1888. 771–773. l.
8. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. k. 929. l.
9. BAKONYI Hugó: *Az ember tragédiája keletkezése*. Uránia 1905. 9. sz.
10. HALÁSZ Gábor: i. m., II. k. 759. l.
11. ELEK Oszkár: *Izóra Az ember tragédiájában*. It. 1941. 65–68. l.

IV. Megemlékezések

Bene Kálmán

Emlékezés Horváth Károlyról

Tisztelt Társaság, Barátaim!

Június 15-én délután fél 3-kor a budai Farkasréti Temetőben eltemették dr. Horváth Károlyt, a szegedi József Attila Tudományegyetem nyugalmazott egyetemi tanárát, az MTA Irodalomtudományi Intézetének élete végéig aktív főmunkatársát, a Madách Irodalmi Társaság tiszteletbeli alelnökét. Társaságunk nevében azért vállaltam, hogy itt most egy rövid megemlékezést mondjak el róla, mert közel három évtizede személyesen is ismerhettem, becsültem s szerettem Horváth Károlyt, a tudóst, a tanárt és az embert. Nem méltatás, értékelés a szándékom: ez elhangzott már a temetésen, s elvégzik majd a szakmai fórumokon s a folyóiratokban a nálam erre hivatottabbak. Csak néhány, talán szubjektív emlék, egy-két kiragadott jellemző adat felvillantása a célom, csak annyit szeretnék, hogy itt most még egyszer meghajtsuk fejünket az eltávozott előtt.

Csak röviden szólnék a tudósról – hisz Károly bácsi irodalomtörténeti munkássága ebben a társaságban jól ismert. A bibliográfiák első adatként 1932-ben Budapesten született doktori disszertációját jelzik: a francia reneszánsz költőről és drámaíróról, *Étienne Jodelle*-ről írta. Érdekes választás: az univerzális tehetségű művész és kalandor portréja mintha már jelezné Horváth Károly érdeklődését a legszínesebb, legszélsőségesebb irodalmi kor, a romantika iránt – hiszen az évtizedekre nyúló tanári munka közben a magyar 19. század egyik legfelkészültebb, legjelentősebb kutatója vált belőle. A romantikáról írt stílusmonográfiája, vagy a pozitívizmusról közölt nagy összefoglaló tanulmánya bizonyítja, hogy az irodalomtörténet mellett az irodalomtudományban is pótolhatatlan műveket hagyott ránk. Ám legjelentősebb munkái főleg két nagy életműhöz, a Vörösmarty- és a Madách-kutatáshoz kapcsolódnak. Felsorolhatnánk itt a szövegkiadásokat, kritikai kiadásokat, monográfiákat, tanulmányköteteket – s megszámlálhatatlan fontos cikket, tanulmányt. Ha valamit mégis ki kellene emelni, akkor

az általa szerkesztett Vörösmarty kritikai kiadás hatalmas vállalkozását, Madách-monográfiáját és Madách-kiadásait említeném: a kéziratot s a fehér könyvet. És természetesen azt a tanulmányt, amely az első Madách Szimpózium kötetének nyitó darabja: *Az ember tragédiája szereplőinek és motívumainak bibliai és világirodalmi előzményeiről*. Azt hiszem, ez a tanulmány sokáig jelentheti még a mércét, a követendő példát számunkra, a szimpózium előadói számára.

Engedjék meg, hogy az ismert tudományos pálya méltatása helyett hadd szóljak inkább Horváth Károlyról, a tanárról s az emberről. Sajnos nem ismertem már fiatal tanár korában – hogy milyen lehetett, azt a megemlékezésre készülve az ötvenes években írt tanítóképzős jegyzeteit olvasgatva tudtam meg. Nos, ezekben a jegyzetekben csak nyomokban lehet fel a Rákosi-korszak. Madáchról, Keményről, Aranyról ír bennük Horváth Károly, olyan színvonalon és közérthetően, hogy sorai ma is felhasználhatóak lennének középiskolás tankönyvekként, vagy a fősíkolákon. (Csak zárójelben jegyzem meg: a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán oktatói munkámban és készülő gimnáziumi tankönyvemben fel fogom használni ezeket a jegyzeteket, hiszen a pontos, lelkiismeretes munka, az élvezetes stílusban megírt irodalmi ismeretterjesztés nem avul el.)

1967-ben a szegedi bölcsészkaron ismertem meg Károly bácsit – előadásait, szemináriumait látogattam, nála szakdolgoztam. Mint idősebb jókendő ifjak, eleinte megmosolyogtuk a szertartásos biccentését a szemináriumok kezdetén, a kissé papos beszédmodort, a vidám percekekben a mi hahotáinkra viszonzott kuncogását, göcögő nevetését. De nem hiányoztunk volna óráiról, heteket készültünk egy dolgozatunkra nála, s meg is tanultuk, el is olvastuk, amit lehetett és amit kért a tárgyból. Úgy emlékszem, nagyon sokat kért, s még többet adott.

Szinte természetes, hogy nála írtam doktori disszertációm, s kapcsolatom később sem szakadt meg. Nyugdíjasként kutatási témavezetőm volt az Irodalomtudományi Intézetben, s mindig készséggel segített, ha bármilyen szakmai problémával kerestem meg. Tanítványának vallom magam büszkén, s bár lehet, hogy mint Kepler tanítványa, semmit sem fogtam fel, s én is csak a butával lettem egyenlő.

25 éven át leveleztünk. A hangnem közben szívélyes-kollégialisból atyai-barátivá melegedett. Lefegyverzően szerény volt: egy alkalommal csak szinte mellékesen mondta el: 1930-ban először egy egyetemista barátja meghívására járt Szegeden. Az illető később szép pályát futott be. Ki volt? – tudakoltam. Bibó István – válaszolta. S azután semmi kommentár.

Már két évtizede sokszor előfordult, hogy egy-egy levele késett – ilyenkor tényszerűen beszámolt: kórházban voltam, szanatóriumban kezeltek. Sohasem panaszkodott azonban, mindig vállalta a sorsot, s tette a kötelességét. Lehet, hogy elfogult vagyok: de számomra Arany János nagy tudása, emberi magatartása, kötelességtudata, szerénysége, hite Horváth Károlyban reinkarnálódott. Talán nem lehet véletlen, hogy élete egyik utolsó tanulmányában, Arany Dante *Ódájának* elemzésében éppen a hitlen embert is hívővé térítő dantei mű és a róla írt Arany-vers gondolatait világította át. Ez a tanulmány a Dante-vers teljes holdudvarát is feltérképezi. Ír a Sejtelemről is, amelyet nem véletlenül idéznék most teljes terjedelmében:

*Életem hatvanhatodik évébe'
Köt engemet a Jóisten kévébe,
Betakarít régi rakott csűrébe,
Vet helyembe más gabonát cserébe.*

Erről a csodálatos kis versről, Aranyról – és bizony talán magáról is – írja Horváth Károly: *A vers azt sugalmazza, hogy a halálhoz közeledő Aranynak megadatott, hogy magát gabonának érezze, nem konkolyinak, s hogy mint jó gabona kerül majd be a Nagy Csűrbe.*

Andor Csaba

Leblancné Kelemen Mária

Idén szeptember 4-én az elmúlt fél évszázad legtermékenyebb Madách-kutatója távozott közülünk: Leblancné Kelemen Mária. Munkásságát, életművét azok tudnák érdemben méltatni, akik évtizedeken át figyelemmel kísérhették a tevékenységét; én csupán életének utolsó éveiről, s azon belül is a Madách-kutatóról szólhatok.

1931. május 14-én született Hajdúböszörményben; anyai nagyapja a város levéltárnoka volt 1927-ig. Érettségi után előbb az Egri Tanárképző Főiskolára járt, majd Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar–történelem szakos hallgatója volt, de tanulmányait már 1951-ben származása miatt félbe kellett szakítania. Tatán kezdett el tanítani, majd Esztergomban a Tanítóképző Intézetben tett különbözeti és képesítővizsgát. 1957-ben Budapesten az ELTE BTK magyar–történelem szakán levelező hallgatóként folytatta a megszakított egyetemi tanulmányokat, s 1962-ben végzett. Ekkor férjhez ment, s rövid ideig Gyöngyöspatán tanított. 1963-tól Salgótarjánban, a Madách Gimnáziumban kapott állást. Egy szívmitétet követően orvosa tanácsára pályát változtatott: így került a Nógrád Megyei Levéltárba 1970-ben. 1981-ben már az Új Magyar Központi Levéltárban találjuk őt; ugyanabban az évben doktorált. Utoljára Tatabányán talált állást és lakást. Az ottani múzeumban, majd a levéltárban dolgozott haláláig.

A Nógrád Megyei Levéltár munkatársaként már több mint húsz évvel ezelőtt felkeltették érdeklődését a megyei levéltárban található Madách-vonatkozású iratok. Az idősebbek még emlékezhetnek rá, miként osztotta meg 1974-ben a Palócföld olvasóival – s a folyóirat révén mindazokkal, akik Nógrád jeles szülöttjére kíváncsiak – egy korai Madách-vonatkozású „olvasmány-élményét”: azoknak a leveleknek a tartalmát, amelyeket a regénye írásához adatokat gyűjtő Harsányi Zsolt 1932-ben kapott a Madách család rokonaitól, ismerőseitől. Jóiideig kellett azonban várni, amíg lehetőség nyílt a Nógrád Megyei Levéltárban

található valamennyi közvetlenül Madáchra vonatkozó dokumentum megjelentetésére. A téma iránt érdeklődők akkor figyeltek fel igazán Leblancné Kelemen Máriára, amikor 1984-ben egy olyan terjedelmű kötetet jelentetett meg, amire a háború óta nem volt példa. A *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárban* szűk szakmai körben egyöntetű sikert aratott, s hogy tágabb körben nem válhatott ismertté, annak csupán az volt az oka, hogy a megye kiadásában és terjesztésében látott napvilágot, ezért megjelenéséről olyan távoli helyeken, mint pl. Budapest, nem is lehetett tudomást szerezni. Nemcsak hogy beszerezhetetlen volt tehát a könyv, de aki a kor egyetlen ún. szakmai lapját, a *Könyvvilágot* olvasta, az még csak nem is értesülhetett a megjelenéséről.

Leblancné Kelemen Mária azt a munkát folytatta, amelyet korábban Krizsán László kezdett meg Madách főbiztosi iratainak közreadásával. Kiderült, hogy viszonylag jelentős számban maradtak fenn Madách-vonatkozású dokumentumok a megyei levéltárban, amelyeknek közléte több ponton is módosította a kutatók elképzelését a költőről. Így 48-as szerepén túl a bebörtönzésével kapcsolatban is valamelyest bővültek az ismereteink, nem is szólva olyan periratokról, amelyek a család gazdasági helyzetére engedtek következtetni.

A könyv szerzőjét csak jóval később ismerhettem meg, mint az említett munkát. 1990 elején a Petőfi Irodalmi Múzeum megbízott minket a *Madách Imre kéziratai és levelezése* c. katalógus összeállításával, amelyben helyet kaptak a levéltári dokumentumok leírásai is. Ekkor ugyanis már javában folytatta a megkezdett munkát, s a Magyar Országos Levéltárban, az Országos Széchényi Könyvtárban, de másutt is további dokumentumokra bukkant. Miután a magyarországi kutatásokat befejeztük, 1990 szeptemberében közösen indultunk útnak Turócszentmártonba, abban a reményben, hogy a Matica Slovenskában további kéziratokat vagy dokumentumokat találunk. Ma is emlékszem, mennyi aggodalommal tekintett az út elébe, s amikor végre Turócszentmártonban leszálltunk a buszról, mennyire tanácstalanul nézett körül a távolsági busz megállójában. Próbáltam úgy tenni, mintha tudnám, hol is járunk, s a város legmagasabb modern épülettömbje felé mutattam, mondván, hogy ott a helyünk.

A Matica Slovenskában akkor éppen egy nemzetközi gyógypedagógiai konferencia volt, amelyen a keleti régióból minden ország képviseltette magát, kivéve azt az egyet, ahol valóban létezett önálló gyógypedagógiai képzés. Bizonyos értelemben magunk voltunk tehát, bár vendéglátóink gondoskodtak tolmácsról, s mindent megtettek azért, hogy kutatásunk sikeres legyen. Két nappal később aztán a Besztercebányai Levéltárban folytattuk a munkát: Marika a dokumentumokat kutatta, én pedig az Alsósztrégovai anyakönyveket néztem végig.

Közös könyvünk 1992 őszén, a cesztvei Madách Irodalmi Nap idején látott napvilágot. Csakhogy Kelemen Mária munkájának java része még hátra volt: miként korábbi könyvénel, úgy most is szükségesnek látszott, hogy a dokumentumok katalógusán túl maguk a szövegek is hozzáférhetőkké váljanak. Az ezt követő év a dokumentumok sajtó alá rendezésével telt, s 1994 januárjában megjelent a *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből* c. munka.

Aki ismeri az elmúlt százharminc év Madách-irodalmát, az tudja: a Madách-kutatás története – az említésre méltó eredmények mellett – a légvárépítések története is volt. Tetszetős elméletek születtek arról, hogy Madách miért nem vett részt a szabadságharban, holott résztvett benne, feleségével ellentétben miért nem mulatozott szívesen, holott ha valaki, ő aztán igazán szerette a bálakat, miért vonult vissza s töltötte magányosan élete utolsó tíz évét, holott társadalmi aktivitása élete végén csak fokozódott. Kelemen Mária elévülhetetlen érdeme, hogy Krizsán László úttörő munkáját folytatva, a dokumentum-kötetekkel végre biztos alapot adott nemcsak a kutatóknak, de az esszéíróknak, szépíróknak is: többé már nem lehet elvonatkoztatni a tényektől.

Leblancné Kelemen Mária társaságunknak megalakulása óta tagja volt, sőt, már azt megelőzően részt vett az I. Madách Szimpóziumon. Évek óta tervezte előadás tartását is, de az a sokirányú munka, amelyet nyugdíjasként ugyan, ám szinte éjt nappallá téve végzett, az elmúlt két évben nem engedélyezett neki elegendő időt.

Utoljára Balatonfüreden, a szívkórházban találkoztam vele június végén; munkáinkról, terveinkről beszélgettünk, s úgy váltunk el, hogy ha előbb nem is, a III. Madách Szimpóziumon biztosan találkozunk.

Akkor még egyikünk sem sejtette, hogy a szívbajnál is súlyosabb betegség néhány hét alatt örökre meghiúsítja a tervet, sok más nagyszerű elképzeléssel, befejezetlenül maradt munkával együtt.